

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

БАЛИКІН Іван Ігорович

УДК 94(477.6):323.15«1943/1985»

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В
ДОНБАСІ (1943-1985 рр.)**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

Дробот Іван Іванович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	29
1.3. Теоретико-методологічна основа дисертації.....	37
РОЗДІЛ 2. РІШЕННЯ ДЕРЖАВНИХ І ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ У ГАЛУЗІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН	
2.1. Принципи національної радянської політики в 1943-1953 рр.	49
2.2. Національна політика в умовах десталінізації радянського суспільства та у роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи.....	70
2.3. Започаткування та еволюція концепції злиття націй у роки неосталінізму та у роки стагнації тоталітарної системи	90
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ДОНБАСІ	
3.1. Загальна характеристика національного складу населення Донбасу	108
3.2. Соціальні аспекти національної політики в регіоні.....	115
3.3. Освітньо-культурна політика в Донбасі.....	123
3.4. Національна політика радянської влади на сторінках партійно-радянської місцевої преси	137
РОЗДІЛ 4. РЕЗУЛЬТАТИ ТА НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РЕГІОНІ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ	
4.1. Концепція втілення національної політики в регіоні	148
4.2. Результати здійснення радянської національної політики.....	161
4.3. Наслідки політики радянської влади щодо окремих національностей, які проживають в Донбасі	169
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	188
ДОДАТКИ.....	258

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Становлення суверенної української держави пов'язано з великою кількістю проблем у різних сферах суспільного життя. Особливої гостроти набуло національне питання, яке тривалий час на офіційному рівні радянською владою визнавалося вирішеним. Проте, на відміну від декларованої політики, в регіонах складалася інша ситуація. У 1980-х рр., коли під впливом перебудови посилювалися сепаратистські тенденції, так званий «радянський народ» почав розділятися. За останні 23 роки незалежності не було сформовано чіткого вектору розвитку та втілення національної політики в Україні і зокрема у найбільш полі етнічному та полікультурному регіоні – Донбасі. Більше того, міжнаціональні, культурні, зокрема мовні питання стали спекулятивно використовуватися політичною елітою України в боротьбі за владу як на центральному так і на регіональному рівнях. Доповнення такого стану речей зовнішнім чинником агресії і стали основними причинами кривавих подій у Донбасі в умовах сьогодення.

Оскільки національна політика держави торкається різних сфер життя, свій науковий доробок у заданій площині здійснили фахівці з історії, політології, етнології, соціології, економіки тощо. Багатьма авторами порушуються зокрема історичні аспекти національної політики радянської влади на землях регіону. Поява робіт, в яких зроблено спробу узагальнити історичний досвід реалізації національної політики радянської влади, засвідчує усвідомлення вченими вагомості окресленої наукової проблеми. Водночас наявні історичні дослідження торкаються лише окремих аспектів порушеної наукової проблеми, з іншого боку його комплексне вивчення фактично відсутнє, що й обумовлює актуальність обраного нами напряму наукової роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії інституту філософської освіти і науки

«Державне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні: XX-XXI ст.». Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (протокол № 2 від 25 вересня 2014 р.).

Мета дослідження полягає у виявленні специфіки розвитку національної політики радянської влади, її втілення в Донбасі протягом 1943-1985-х рр. та цілісній об'єктивній реконструкції тодішніх подій у царині національної політики.

Для досягнення поставленої мети були поставлені та вирішені **завдання**:

– з'ясувати стан наукової розробки проблеми та розглянути і систематизувати джерельну базу дослідження національної політики органів радянської влади у післявоєнний період;

– охарактеризувати теоретико-методологічну базу дослідження;

– дати характеристику специфіці законодавчої практики щодо національної політики в 1943-1985 рр.;

– визначити етапи та охарактеризувати еволюцію вирішення національної політики радянської влади в досліджуваний період;

– проаналізувати особливості впровадження національної політики на теренах Донбасу;

– дослідити основні результати і наслідки національної політики в Донбасі для економічного, соціального, політичного життя в регіоні;

– виробити практичні рекомендації щодо змісту і форм діяльності органів центральної та місцевої влади в міжнаціональній політиці.

Об'єктом дослідження виступає становлення та еволюція радянської національної політики та особливості її реалізації в Україні.

Предметом дослідження є національна політика органів радянської влади та етнічні процеси у 1943-1985 рр. в Донбасі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1943-1985-х рр. Нижня хронологічна межа обумовлена визволенням території Донбасу радянськими військами від німецьких окупантів. Верхня межа визначається 1985 р. – закінченням епохи застою та початком «перебудови».

Територіальні межі дослідження визначаються адміністративними межами Донбаського регіону. Зокрема територіями Донецької (до 1961 р. – Сталінська) та Луганської обл. (до 1958 р. та у 1970-1990 рр. – Ворошиловградська).

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять принципи об'єктивності, історизму, науковості, всебічності вивчення історії, системності, багатосторонності та діалектичного розвитку, конкретності, багатоаспектності й опори на історичні джерела, що у сукупності дозволяють з достатньою повнотою розкрити як загальні, так і специфічні риси національної політики органів радянської влади в Донбасі у 1943-1985 рр. Для їх реалізації були використані методи: аналізу (розподілі радянської національної політики на складові), синтезу (реконструкція на основі отриманих даних обставин формування та впровадження національної політики радянської влади у Донбасі), індукції, дедукції, аналітико-синтетичний та моделювання (аналіз синхронних історичних процесів в більш широкому сенсі, основа для застосування актуальних спеціально-історичних методів), абстрагування (визначення із загальної маси загальнорадянських процесів та ініціатив тих, що впливали на ситуацію в Донбасі), проблемно-історичний (дослідження основних тенденцій та принципів національної політики СРСР та її практичних проявів у Донбасі), історико-системний (розподіл предмету дослідження на два рівні: Донбас – цілісна система, яка складається з окремих адміністративних суб'єктів та комплексу різного роду зв'язків та відносин між ними та Донбас – підсистема в загальнорадянських процесах розвитку), історико-типологічний (виявлення основних етапів у реалізації національної політики радянської влади в Донбасі у 1943-1985 рр.), синхронний (опрацювання паралельних процесів здійснення національної політики в рамках післявоєнної відбудови Донбасу та загальнорадянських тенденцій боротьби з космополітизмом), історико-порівняльний (порівняння радянської етнонаціональної політики в Донбасі з її проявами в інших регіонах СРСР), ретроспективного аналізу (визначення фактичної нерівності у правах окремих національних меншин в СРСР, інтересів цих національних груп, напрямів їхньої діяльності та самоорганізації в рамках радянського законодавства), діахронічного

аналізу та історичної періодизації (розділ історичного процесу у його хронологічних рамках на кілька етапів, беручи в якості критеріїв розподілу основні віхи формування радянської національної політики).

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в самій постановці проблеми та у комплексному дослідженні процесу реалізації національної політики радянської влади. Вона конкретизується тим, що

Уперше:

- у вітчизняній та зарубіжній історіографії була здійснена спроба комплексного, всебічного дослідження національної політики радянської влади у 1943-1985 рр. в Донбасі;

- з'ясований стан наукової розробки проблеми;

- у науковий обіг введена значна кількість невикористаних до цього джерел, а саме документів, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Донецької області, Державного архіву Луганської області, що сприяє більш розширеному вивченню теми;

- на прикладі Донбасу співставлено ідеологічні установки і повсякденні реалії міжнаціональних відносин, що існували на той час;

- виокремлено особливості у впровадженні національної політики на теренах Донбасу;

- з'ясоване ставлення людей, які проживали протягом 1943-1985 рр. на Донбасі, до національної політики в Радянському Союзі.

Дістали подальшого вивчення:

- дослідження основних результатів національної політики радянської влади;

- з'ясування економічних, соціальних, політичних причин та особливостей прийняття тих чи інших рішень у сфері національної політики.

Уточнено:

- динаміку національного складу Донбасу на основі Всесоюзних переписів населення 1959 р., 1970 р. та 1979 р.;

- сутність й спрямованість національної політики радянської влади;
- спроба дати неупереджену оцінку владним заходам у національній сфері суспільства у період з 1943 р. до 1985 р.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що концептуальні ідеї, фактичний матеріал дисертаційної роботи може бути використаний при підготовці узагальнюючих праць з історії України, в курсі історії вітчизняної культури, при розробці спецкурсів з історії України, у підручниках та методичних посібниках з історії українського державотворення. Також матеріали даного дослідження можуть стати у нагоді при розробці сучасної концепції державної національної політики. Вважаємо, що матеріали дисертації можуть бути використані у навчальній, суспільно-виховній, міжрегіональній діяльності.

Апробація результатів дослідження.

Основні положення, висновки й практичні рекомендації дисертації обговорювались на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова та у вигляді доповідей і публікацій на різних науково-практичних конференціях. Автор доповів результати досліджень на 9 конференціях різних рівнів: X Міжнародна науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2013); X Міжнародна науково-практична конференція «Ключові проблеми сучасної науки – 2014» (Софія, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності», присвячена 70-й річниці пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу, етнічних груп вірмен, болгар, греків, німців з Криму (Сімферополь, 2014); Міжнародний круглий стіл «Депортації, примусові переселення та вимушені переміщення: в житті народів, у долі людей» (Київ, 2014), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська державність: історія і сучасність» (Маріуполь, 2012); VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Перший крок у науку» (Луганськ, 2013); Всеукраїнська наукова

конференція «Київський університет: минуле і сьогодення» (Київ, 2014), Наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідницької роботи за період 2009-2010 рр. (Донецьк, 2010); Науково-практична конференція молодих учених ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» «Актуальні проблеми сучасної наукової думки» (Київ, 2014).

Публікації. Основний зміст, теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи викладений у 10 статтях, надрукованих у провідних фахових виданнях України, та однієї зарубіжної публікації.

Обсяг та структура дисертації зумовлена метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Повний текст дисертації становить 318 сторінок, з них основного тексту – 187 сторінок, список використаних джерел та літератури – 70 сторінок (616 позицій), додатки – 63 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Питання формування національної політики радянської влади та еволюція процесу її реалізації на території Донбасу протягом 1943-1985 рр. (від часу звільнення регіону від нацистської окупації до початку «перебудови» в СРСР) завжди цікавила фахівців. Наукова історіографія цієї теми складається з великої кількості монографій, дисертаційних досліджень, наукових праць, навчальних підручників та посібників, статей, аналітичних матеріалів. У своїй роботі до досліджуваної теми зверталися провідні експерти – історики, політологи, соціологи, економісти тощо. Проте варто відзначити, що комплексне дослідження цього конкретного питання у вітчизняній історичній науковій школі відсутнє, що й обумовлює актуальність нашої наукової розвідки.

Аналізуючи розробки та здобутки попередників, ми вважаємо за доцільне класифікувати історіографію досліджуваного питання за проблемно-хронологічним принципом. У результаті, вона розподіляється на три групи. До першої групи робіт відносяться фундаментальні наукові дослідження, присвячені аналізу загальних у зазначений період, тобто праці, які дозволяють зрозуміти характер формування національної політики радянської влади. Другу групу досліджень складають матеріали, в яких розглядається національний аспект життя радянської України в другій половині ХХ ст., питання етнографічного складу населення та демографічних перетворень на республіканському рівні. До третьої групи робіт відносяться дослідження, які розглядають ситуацію з національними меншинами та впровадженням радянської національної політики виключно на території Донбасу – специфічного регіону, відомого своїми національними розмаїттям.

Розглядаючи внесок зарубіжних авторів у формування історіографії зазначеної проблеми, перш за все, необхідно відзначити провідного британського науковця, фахівця з російської та радянської історії Дж. Хоскінга. Його праця «История Советского Союза» послідовно та докладно описує еволюцію радянської держави від

революції 1917 р. до розпаду СРСР в 1991 р. [528]. Автор, як і в інших своїх роботах, намагається відповісти на питання щодо закономірностей формування російської нації, доводячи, що російський націоналізм є лише окремим проявом російського імперіалізму; досліджує вплив останнього на формування національної політики радянської влади. Цінним для дослідження є робота американського історика японського походження Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки». Історик оцінює цей регіон як «антистоличну козацьку землю», що завжди буде створювати проблеми для центру. Г. Куромія вважає, що Донбас втілює риси Дикого поля – волелюбність, жорстокість, схильність до терору, войовничість [362].

Важливим питанням при розгляді загальнорадянських тенденцій у зазначеній сфері є аналіз базових основ, які виступали в якості фундаменту державної політики СРСР щодо національностей та національних меншин. Вони були закладені ще в ленінських принципах, і надалі еволюціонували під впливом змін конфігурації сил в Кремлі. Висвітленню ролі цих процесів у подальшому розвитку Радянського Союзу присвячена низка наукових праць. Перш за все, слід відмітити книгу економіста й історика І. І. Бакала «Національна політика Леніна», опубліковану в еміграції [238]. Автор докладно аналізує ленінську національну політику, починаючи від встановлення радянської влади, та описує її еволюцію через період централізованої держави і диктатури Й. В. Сталіна до колективного керівництва КПРС 1970-х рр. Ще одним представником емігрантської наукової школи є український публіцист та політичний діяч І. В. Майстренко. Його книга «Национальная политика КПСС в её историческом развитии», опублікована в Мюнхені у 1978 р., окреслює основні етапи розвитку радянської політики в етнонаціональній сфері [387]. Автор, будучи переконаним прибічником лівих ідеологій, і, в той же час, активним противником будь-яких проявів великодержавного шовінізму, критично оцінює ставлення більшовицької влади до захисту права народів СРСР на національну ідентичність і самобутність. Нарешті, Є. Пизюр аналізує вплив особистості Й. В. Сталіна на формування національної політики, розробивши у 1953 р. прогнози щодо

реформування цієї сфери державної діяльності після смерті радянського керівника [469].

Із представників радянської школи, дослідженням цих питань займалися такі фахівці: І. І. Грошев («Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики») [281], В. Ю. Маланчук («Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР») [389], Г. О. Зіманас («Дружба народов СССР и преодоление пережитков буржуазного национализма») [328]. Втім, необхідно відзначити, що їх роботи, видані в Радянському Союзі, повинні опрацьовуватися сучасними науковцями з критичної точки зору через їх політичну заангажованість. Вони представляють дослідникам цікавий матеріал з точки зору висвітлення офіційного державного погляду радянської влади на національну проблематику, а не створення об'єктивної картини.

У роботах О. Лихолата, також опублікованих у цей період, детально аналізуються практичні аспекти запровадження ленінських ініціатив у сфері національної політики [374; 375; 376]. Дослідник послідовно висвітлює процес побудови соціалістичного суспільства в Радянському Союзі в період із 1917 р. по 1957 р. Подібну тематику розглядає і М. Д. Каммарі в своїй статті «Строительство коммунизма и дальнейшее сближение наций в СССР» [343]. Проте цей матеріал окрім фактологічної інформації містить окремі прогнози щодо майбутнього радянської держави. Окреслені в 1961 р. перспективи самі по собі є важливим джерелом, яке дозволяє зрозуміти сутність думок, що переважали в тодішньому суспільстві.

Говорячи про окремі аспекти розглянутої нами тематики, слід відзначити матеріал П. Г. Семьонова. У своїй статті він аналізує вплив програми КПРС на розвиток радянських національно-державних відносин, розкриваючи правовий формат етнонаціональної політики [491].

Національна політика радянської влади була предметом наукових пошуків відомого українського історика В. Ф. Панібудьласка. Під його авторством протягом 1970-1980х рр. вийшла низка монографій [458; 459; 460; 461; 462]. У них розглядалися, у тому числі, такі питання: практичне застосування ленінської

національної політики на місцевому рівні, досвід минулого при вирішенні проблем із зазначеної тематики, специфічні аспекти формування радянської ідентичності серед представників різних національностей, інтернаціоналістичний характер програми виховання радянської молоді тощо.

Національні відносини в СРСР, їх історія та тенденції розвитку були темою дослідження М. І. Куліченка [358; 359]. У своїх роботах науковець змальовує картину існування багатонаціональної радянської держави, спираючись як на теоретичні напрацювання у сфері вивчення етнонаціональної політики, так і на практичне застосування комуністичними ідеологами цих засобів для формування сталого суспільства. Проте, оптимістичні оцінки, надані автором державному управлінню в цій галузі, варто, перш за все, розглядати у контексті часу виходу наукових робіт і не сприймати як доведену істину.

Окремо та неоднозначно в радянській історіографії розглядався період сталінізму. Беззаперечно позитивні оцінки цього етапу історії можна побачити в роботах кінця 1940-х рр. – початку 1950-х рр. – прикладом може служити стаття М. П. Ніжинського «Більшовики України в боротьбі за культурну революцію» [408], яка прославляє сучасні автору перетворення в суспільстві. Хоча у подальшому оцінка діяльності Й. В. Сталіна в наукових працях суттєво змінилася. Забігаючи наперед, зазначимо, що сучасна наукова думка продовжує займатися переосмисленням явища сталінізму. У якості прикладу можна навести роботу А. В. Фатєєва «Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. Борьба с космополитизмом» [525]. Дослідник детально аналізує репресивно-ідеологічну кампанію, характерну для останнього періоду правління Й. В. Сталіна і спрямовану проти розвитку потенційних прозахідних тенденцій, насамперед – серед представників національної інтелігенції.

У період «перебудови» вивчення національного питання в історії СРСР набуло більш об'єктивного характеру. За умови усунення ідеологічних перепон для здійснення справжнього неупередженого аналізу фахівці знову звернулися до цієї теми. У період демократичних перетворень у державі за умови відкриття доступу до архівних матеріалів дослідники під новим кутом розглянули національну політику в період сталінізму. Цьому питанню присвячене дослідження П. Марченка «Сталінська

держава і перебудова: Полемічні нотатки з питань національного будівництва» [392]. Інші фахівці знову почали займатися аналізом міжнародних відносин у СРСР і вирішенням національного питання радянською владою [405]. Л. Ф. Болтенкова в своїй монографії «Интернационализм в действии» розглядає практичні сфери запровадження радянської національної політики [251]. Теоретично-філософські засади співіснування та взаємної інтеграції національностей при соціалізмі розглядалися на спеціалізованих фахових заходах [527]. При цьому до сталих та непорушних принципів минулого, з боку учасників подібних обговорень, переважав критичний підхід.

Важливим аспектом вивчення зазначеної тематики в цей період стало дослідження процесів, що вплинули на демографічну та етнонаціональну сфери розвитку СРСР, які протягом минулих десятиліть залишалися поза увагою істориків через причини ідеологічного характеру. Перш за все, це стосувалося питань примусового переселення окремих народів, повернення після закінчення Другої світової війни на Батьківщину радянських громадян та представників «білої» еміграції, виїзду жителів СРСР на Захід в період біполярного протистояння. Серед матеріалів із подібної тематики можна навести статтю В. М. Земскова «К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 годы», надруковану в журналі «История СССР» у 1990 р. [327].

У практичній площині місце національного питання в ленінській ідеології опрацьовувалося в рамках спеціальних наукових заходів як в період керівництва КПРС, так і в епоху «перебудови». У якості прикладу, можна навести конференцію «Ленинские принципы национальной политики КПСС и актуальные задачи интернационального воспитания», яка пройшла в 1987 р. в столиці Казахської РСР Алма-Аті [368]. В окремих випадках ця проблематика розглядалася в спеціалізованих виданнях у форматі посібників для партійного активу [291].

Радянська історія залишається в полі зору української наукової школи. Національна політика Кремля в цей період, яка безпосередньо стосується вивчення історії УРСР, знайшла своє відображення в численних статтях. При цьому, більшість із них присвячена комплексному аналізу окремих аспектів зазначеного предмету

дослідження. Наприклад, певним питанням української національної ідеї присвячено ряд праць відомого українського історика доктора історичних наук, професора, директора інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова І. І. Дробота [262; 506; 570]. О. В. Лях у роботі «Принципи інтернаціонального виховання (60-80-ті роки ХХ ст.)» аналізує політику комуністичної партії періоду «застою» щодо прищеплення інтернаціоналістичної ідеології радянській молоді [385]. О. І. Тевікова рухається в тому ж напрямі, розглядаючи русифікаторську політику радянської влади в галузі освіти [505]. При цьому, окреслюючи хронологічні рамки свого дослідження періодом тимчасової лібералізації тоталітарної радянської системи, автор доводить, що, незважаючи на поверхневе послаблення державної політики, її сутність залишалася принципово негативною по відношенню до реальної національної самобутності жителів СРСР. Теоретичні аспекти етнонаціональних відносин аналізуються в навчальному посібнику «Гуманістична спрямованість етнонаціональної політики держави», написаному колективом авторів на чолі з В. П. Трощинським [507]. Розглядаючи сучасний стан національних відносин в Україні, дослідники серед іншого акцентують увагу на процесах, що призвели до цього у минулому, в тому числі, зачіпаючи в своїй роботі радянський період української історії.

Серед теоретичних робіт загального характеру, що розкривають структуру етнонаціональних зв'язків, варто відмітити енциклопедію етнокультурознавства, підготовлену за редакцією Ю. І. Римаренка [297]. У цій роботі міститься інформація про основний понятійно-термінологічний інструментарій та концептуальні підходи до вивчення нашого предмету дослідження.

Як вже відзначалось, другу групу історіографічних матеріалів за нашою класифікацією складають роботи, присвячені аналізу місця УРСР у соціалістичному суспільстві, виконанню більшовицької політики на території нашої Батьківщини.

Перш за все, варто звернути увагу на праці, в яких у загальному порядку розглядається або весь період радянської історії України, або його окремі етапи. У роботах д. і. н., проф. Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки В. К. Барана всебічно досліджується українська історія другої половини

XX ст. [239; 240; 241]. Починаючи свої наукові пошуки з періоду закінчення Другої світової війни, автор детально простежує долю України у важкі часи повоєнного сталінізму, розглядає процеси еволюції радянської тоталітарної системи після смерті Й. В. Сталіна, створює правдиву картину розвитку УРСР за часів М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва. Не зупиняючись на етапі «перебудови», він вивчає історію радянської України аж до розпаду СРСР. Утім основний фаховий інтерес В. К. Барана лежить у дослідженні українського суспільства у 1950-1960-х рр., чому й була присвячена його докторська дисертація [559].

Вивченню новітньої української історії присвячено фундаментальне дослідження «Україна: Політична історія. XX – початок XXI століття», підготовлене колективом авторів – представників Інституту історії України та НАН [513]. У ньому докладно аналізуються основні етапи становлення української нації у процесі боротьби за національне визнання та вплив державної політики Кремля – імперського, радянського та російського, на ці процеси.

Важливий матеріал щодо радянського періоду української історії міститься в роботах визначного діяча національно-визвольної боротьби, історика та географа В. М. Кубійовича [356; 357]. Написані в еміграції праці стосовно динаміки зміни національного складу населення України за даними радянських переписів 1926 р. та 1959 р. дозволяють нам, спираючись на наведені фактологічно-статистичні дані, простежити вплив сталінської національної політики на місцевому рівні. Серед першоджерел, які розкривають передумови запровадження сталінських ініціатив у досліджуваний нами період (1920-30-і рр.), необхідно відмітити доповіді провідного діяча українського національно-радянського руху М. О. Скрипника [495].

Монографія Ю. З. Данилюка та О. Г. Бажана «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)» присвячена історії дисидентського руху на території нашої держави за часів «відлиги» та «застою» [286]. Автори детально розглядають основні етапи формування та розвитку опозиційного руху в Україні, описуючи діяльність провідних дисидентів та звертаючи увагу, в тому числі, на національне спрямування і походження цієї боротьби.

У своїй статті «Каральні заходи НКВС проти етнічних меншин на Одещині в часи «великого терору»: статистичний аспект» О. Г. Бажан вказує, що крім операцій проти німців, румун, греків, поляків політичні репресії 1937 р. торкнулися латишів, болгар, іранців та представників інших національностей, які вважалися сталінським керівництвом п'ятою колонною у майбутній світовій війні [228].

О. Г. Бажан є автором роботи «Кримські татари: шлях до повернення : Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років): Очіма радянських спецслужб: Збірник документів та матеріалів». У ній наведені документи та матеріали, що висвітлюють історію кримськотатарського національного руху в другій пол. 1940-х – на поч. 1990-х рр., розкривають форми і методи боротьби його активістів за повернення на батьківщину, позицію українських, російських та міжнародних правозахисних організацій, протидію зазначеним процесам з боку владних структур та радянських спецслужб [163; 164].

Корисною для нас була стаття О. Г. Бажана «Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.», у якій автор розглядає опір політиці русифікації в УРСР, методи супротиву [230].

У статті О. Г. Бажана досліджується законодавча та нормативна база, механізм репресивних заходів тоталітарного режиму, націленого на нейтралізацію єврейського національного руху в УРСР в 1960 – 1980-х рр. [232].

У статті О. Г. Бажана «Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги»» висвітлено основні форми і методи боротьби громадськості за розширення сфер вжитку української мови в Українській РСР другої пол. 50-х – першої пол. 60-х років ХХ ст. [233].

У статті «Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970-1980-х роках» розглянуто «офіційний» і «неофіційний» напрями вивчення історичного минулого України в період «застою». [237].

Розвитку національно-визвольного руху на території України в другій половині ХХ ст. присвячена монографія А. М. Русначенка [488]. Вона була опублікована на основі докторської дисертації дослідника, та докладно аналізує дві течії опозиційної діяльності в постсталінському СРСР – підпільну та легальну. Автор відзначає, що з

кінця 1980-х рр. український національний рух стає масовою політичною силою, яка в майбутньому привела Україну до незалежності в 1991 р.

Вітчизняний історик М. А. Журба присвятив питанню ролі громадських організацій у життя представників різних етносів на території України у 20-30-і рр. ХХ ст. [317; 319; 318].

Говорячи про дослідження, присвячені боротьбі радянської влади з опозиційними силами всередині країни, слід згадати докторську дисертацію відомого представника донецької історичної школи В. М. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)» [588]. Його матеріали допомагають зрозуміти процеси, які відбувалися в СРСР у останні роки періоду сталінізму та мали суттєвий вплив на національну політику партійної верхівки.

Серед представників діаспорської наукової школи вивченням сталінської політики на території УРСР займався Г. О. Костюк. Його книга «Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки» описує основні аспекти радянської державної політики в цей період та вплив, здійснений такою діяльністю, на подальший розвиток українського народу [352].

Важливим етапом еволюції сталінізму, з точки зору етно-демографічної ситуації в Україні, стала політика репресивного переселення українців та поляків, яка проходила протягом 1940-х – початку 1950-х рр. Загальний нарис із цієї тематики подається у збірнику наукових матеріалів «Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років», виданому до 50-річчя операції «Вісла» [289]. Практичні аспекти насильницького переселення українського населення Польщі на територію УРСР та облаштування їх життя на новому місці поглиблено вивчаються в дисертаційній роботі В. М. Кіцака «Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація» [576].

Існують окремі наукові праці, присвячені дослідженню конкретних регіонів України. Прикладом може слугувати книга відомого краєзнавця та громадського діяча, члена ОУН П. І. Лаврива «Історія Південно-Східньої України» [363]. Автор, який протягом тридцяти років прожив на території Донбасу, описує, серед іншого,

основні етапи розвитку нашого регіону за радянської влади. Разом з цим, він детально висвітлює минуле причорноморських адміністративних одиниць та інших східноукраїнських областей.

Конкретна проблематика національної політики радянської влади по відношенню до населення УРСР отримала багато уваги з боку істориків. Переважна більшість таких робіт були опубліковані вже в незалежній Україні після 1991 р.; хоча деякі з них були підготовлені як за часів сталого панування радянської ідеології, так і в останні роки існування Радянського Союзу в період «перебудови». Перші, зазвичай, торкалися практичних аспектів статистичного вивчення національного складу окремих регіонів або ж соціальних кіл України. Серед них слід згадати статтю В. Е. Лобурця «Изменение национального состава рабочего класса Украинской ССР» [377]. Другі, в основному, критично оцінюють саму сутність радянської національної політики. До них відноситься, наприклад, монографія «Здійснення національної політики КПРС на Україні: Критика немарксистських концепцій» [326], та робота С.П. Бритченка «Деякі питання розвитку національних відносин в Україні» [259].

Серед представників вітчизняної наукової школи найбільший внесок в дослідження національного виміру радянської політики в Україні зробив відомий український етнограф В. І. Наулко [401; 402; 403; 404; 537]. Пріоритетними напрямками його наукових інтересів є етнічна демографія та етнічні процеси. Особливу увагу вчений приділяє питанням розвитку етнічних груп в Україні від XVIII ст. до сьогодення. Зокрема, він проводить детальний аналіз факторів, що мали значні етнічно-демографічні наслідки, а саме голодомори, війни, революції, депортації, розкуркулення тощо. Багато уваги приділяється також питанням соціальних інтересів національних меншин. У своїх роботах В. І. Наулко активно використовує дані соціологічних досліджень різних етнічних груп та аналізує їх прагнення до власної національної самосвідомості й самобутності. З точки зору нашого дослідження, найбільш цікавим є його внесок в аналіз розвитку міжетнічних відносин на території України, національного та етнічного складу населення УРСР, динаміки змін цих показників у XX ст.

Процесу формування та еволюції етнонаціональної політики на території України присвячені статті О. В. Антонюка [219; 221]. Дослідник розкриває не лише суто історичні, але й теоретично-методологічні засади цієї теми.

Низку праць, присвячених етнополітиці в Криму в 20-30-і рр. ХХ ст. створив М. Г. Кондратюк [576]. Поряд з цим вчений розглядає і розвиток народної освіти, як один з оснливних механізмів держави у впровадженні національної політики.

Репресіям радянської влади національного характеру проти українців присвячено роботу А. М. Кіндратенка «Етнічні війни проти українців» [345]. Також до цих питань зверталась О. О. Стасюк в своїй статті, яка аналізує деформацію української національної культури протягом ХХ ст. в якості акту геноциду проти української нації [502]. Мовні аспекти радянської державної політики та їх вплив на національне середовище УРСР періоду «відлиги» та «застою» розкриває в дисертаційному дослідженні Ж. А. Шевчук [614].

Проблематика політико-правового становища національних меншин в УРСР висвітлюється в монографії Г. М. Панчук [464]. Подібний підхід застосовується в працях О. О. Рафальського [477; 478]. Його дисертаційне дослідження «Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія» присвячене класифікації наявних матеріалів та джерел із зазначеної тематики [597].

Стосовно процесів міграції та демографічних перетворень на території радянської України необхідно згадати кілька дисертацій із цієї тематики в останні роки. Найбільш вагомими з них є праці В. М. Скляра «Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959-1989 рр.» [603] та Т. М. Пронь «Міграційні та етнічні процеси на півдні України за доби радянської державності» [596]. Залучення національних меншин до політичного життя України висвітлюється в дисертаційному дослідженні Г. І. Луцишина [584].

Важливий пласт наукових робіт, які торкаються питання здійснення радянської національної політики в Україні та розглядають етнонаціональний склад населення УРСР, становлять дослідження, присвячені аналізу становища окремих національних груп у зазначений період. На території України проживає кілька десятків

національностей, у результаті, окремий предметний аналіз закономірностей існування кожної з них не залишається поза увагою істориків.

Найчисельнішою діаспорою на території України є російська. Варто відмітити, що окремі представники російської наукової школи відмовляються розрізняти український та російський народи, таким чином, заперечуючи сам факт існування російської діаспори в нашій державі. Такий підхід, з точки зору українських дослідників, безперечно є антинауковим. Вони неодноразово зверталися до вивчення життя російського населення України. У якості прикладу – дисертаційна робота М. М. Чаплика «Росіяни в Україні (1989-2001 рр.): історико-демографічний аспект» [611].

Ролі українців та росіян у процесі формування «соціалістичної нації» присвячено працю відомого українського вченого В. М. Даниленка «Українці і росіяни в процесі формування «соціалістичної нації» (друга половина ХХ ст.)» [285]. Також у співавторстві він видав монографію «Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х р. і сучасна практика міжконфесійних відносин», у якій аналізуються відносини держави та церкви у період «застою» [483]. Беручи до уваги роль церкви у формуванні національної ідентичності та конфесійну різнобарвність населення України, спричинену, у тому числі, і його етнографічною неоднорідністю, представлені у дослідженні матеріали дозволяють поєднати національну та релігійну політики радянської влади та проаналізувати їх вплив на практичні сфери церковного життя українців та меншин.

В Україні ще з часів причорноморської колонізації проживає численна німецька діаспора. Ціла низка наукових досліджень присвячена забезпеченню їх національних прав та еволюції їхнього становища за радянської влади. Серед них перш за все слід згадати монографію М. М. Шитюка «Німці Півдня України: Історія і сучасність» [448]. Енциклопедичні дані щодо складу, історії та традицій діаспори містяться в збірнику наукових статей «Немцы Украины», підготовленому С. Бобильовим за сприяння Суспільної академії наук російських німців та Інституту україно-німецьких досліджень Дніпропетровського національного університету [407].

Серед представників західноукраїнської наукової школи слід відзначити монографію М. Є. Лутай «Німці в Україні: історія і сьогодення», яка присвячена всебічному аналізу взаємодії німецьких поселенців із місцевим населенням протягом століть, розгляду послідовного впливу державної політики спочатку імперської, а потім радянської влади на самобутність діаспори [383].

Найбільш комплексна та цінна інформація з цього питання міститься в роботах В. М. Васильчука – провідного германіста української наукової школи [267]. У своїй монографії він детально розглядає історію українських німців з часу їх появи в регіоні – з кінця XVIII ст. – до сьогодення. Окрема увага приділяється радянському періоду існування діаспори, а саме, суспільним та національним аспектам її функціонування протягом XX – початку XXI ст. присвячена докторська дисертація експерта [564].

Конкретно радянської епохи історії українських німців торкаються численні фахові роботи. Серед них варто виділити книгу відомого українського історика, соціолога та етнолога В. Б. Євтуха «Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки)», яка вивчає основні аспекти більшовистської політики щодо діаспори в зазначений період [314]. Ті самі процеси висвітлюються в дослідженнях І. І. Винниченка [269; 270]. У них автор основну увагу приділяє такій похмурій сторінці радянської історії, як депортація німецького населення, що суттєво вплинуло на демографічно-етнонаціональну структуру УРСР у період, що вивчається нами в даній дисертації.

Наступний етап історії німецької діаспори став темою дисертаційного дослідження Ю. О. Дингес [569]. У «Відродження етнічної ідентичності німців України» вона дослідила етнолінгвістичну та етнополітологічну ідентифікацію і самоідентифікацію німців у масовій свідомості, визначив основні етапи та концептуальні положення національно-культурного німецького руху. У якості засобу відродження етнічної ідентичності представників діаспори були розглянуті еміграційні процеси.

Окремим практичним аспектам життя німецької діаспори присвячено роботу Л. М. Новохатько «Німці і німецька культура в Україні» [449]. На відміну від згаданих вище істориків, цей дослідник залишає в стороні політичні процеси та

основну увагу звертає саме на культурну сферу функціонування німецького осередку на українській землі. У результаті, в монографії подається докладний аналіз традицій німецького населення, які були ним збережені попри всі негаразди та перепони, спричинені, в тому числі, радянською національною політикою, та формування культурної самобутності діаспори в наш час.

Життя болгарської діаспори також знайшло відображення у роботах вітчизняних істориків. У роботі «Болгари в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик (1917-1941)» зібрана інформація про основні джерела з цього питання, опубліковані в зазначений період [249]. Загальну інформацію щодо діаспори містить брошура «Болгари», підготовлена за редакцією І. О. Андрющенка за сприяння Кримського республіканського товариства болгар [248]. Основна увага в ній приділяється життю болгарських поселенців на Півдні України, в тому числі, на території сучасної Автономної Республіки Крим.

Говорячи про конкретні історичні нароби українських істориків, необхідно наголосити на проведенні спеціалізованих науково-практичних заходів, спрямованих на дослідження історії українських болгар. На регіональному рівні прикладом може служити круглий стіл «Болгари Приазов'я. Історія та сучасність», організований у 2007 р. в Донецькому національному університеті, за результатами якого була видана збірка матеріалів [247]. Фактично, в Донецьку діє потужна вітчизняна школа болгаристики, представниками якої є професори кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ДонНУ О. В. Крапівін та І. Я. Тодоров. За їхньої участі подібні заходи стали частою практикою для регіонального наукового середовища. Наприклад, у 2011 р. тут був проведений круглий стіл «Украина и Болгария – две родины этнических болгар. Развитие и укрепление украинско-болгарских отношений» [508].

Численну етнічну групу на півдні України – в регіонах Причорномор'я та Приазов'я – становить грецьке населення. Ця діаспора зробила значний внесок не лише в освоєнні цих земель, але й в їх подальший розвиток у культурній та економічній сферах. Вивченню еволюції грецького суспільства під впливом історичних процесів та запровадженої з Москви державної політики, перш за все,

присвячене дисертаційне дослідження І. С. Пономарьової «Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури» [593]. Особливості функціонування грецької діаспори представлені в навчальному посібнику Н. О. Терентьєвої «Греки в Україні: історія та сучасність» [504]. Нарешті, українські дослідники національних етнічних процесів видали збірку практичних матеріалів: документів, карт тощо, – присвячену історії українських греків [280].

Єврейська діаспора на території України досліджувалася багатьма істориками, при чому, частина дослідників зверталась до цієї теми через особисті причини та своє походження. Серед них, насамперед, слід відзначити роботу О. Я. Наймана «Історія євреїв України» [398]. У ній експерт, провідний спеціаліст в цій галузі, докладно висвітлює основні етапи формування єврейських осередків, окреслює проблеми їх національного самовизначення в період кризових явищ, вивчає вплив діаспори на розвиток державотворчих процесів в Україні. Довідковий матеріал щодо українського єврейства міститься в монографії М. М. Шестопаля «Євреї на Україні: історична довідка» [540]. Серед інших робіт із зазначеної тематики, а саме вивчення історико-культурних традицій українського єврейства, виділяються монографія Л. К. Фінберга і В. Ф. Любченка «Нариси з історії та культури євреїв України» [399] та збірник науково-публіцистичних статей за редакцією І. Ф. Кураса «Євреї в Україні: історія, культура, традиції» [309].

Історія єврейської діаспори вивчається вітчизняною науковою школою на багатьох практичних заходах, зазвичай організованих для молодих дослідників за сприяння єврейських організацій. Прикладом такої діяльності може служити видання збірки матеріалів круглого столу «Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ-ХХІ століттях», проведеного в 2011 р. у Харкові [308].

Циганське населення України також постраждало в роки нацистської окупації. Його положення на етнографічній мапі нашої держави, викликане передусім специфічними традиціями та способом життя циган, розглядається в роботі А. А. Дингеса та С. Ю. Кузнецової «Державна політика стосовно циганського населення на українських землях» [243], та дисертаційному дослідженні О. В. Белікова «Циганське населення України (ХVІ – ХХ ст.)» [560].

Важливою віхою вітчизняної науки є вивчення історії кримсько-татарського етносу. Беручи до уваги напружену національну ситуацію в сучасному Криму, така тематика завжди була в полі зору істориків в контексті визначення умов та причин, що призвели до теперішнього становища. Важливим аспектом її дослідження ставало вивчення історії депортації кримсько-татарського народу після звільнення території півострова від нацистських окупантів у 1944 р. На жаль, дуже часто подібні дослідження були політично заангажованими та упередженими. Серед об'єктивних матеріалів із даної тематики можна навести як приклад монографію Ю. І. Зінченка «Кримські татари: історичний нарис» [329] та збірник наукових праць «Кримські татари: історія і сучасність» [355].

Вплив польської діаспори на розвиток України в політичному, культурному та економічному середовищі протягом радянського періоду історії вивчається в монографії О. Я. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті» [342]. Автор розкриває сутність впливу багаторічних суперечок в україно-польських відносинах на ситуацію в державі, пояснюючи в цьому контексті значення державних ініціатив московського керівництва для процесу врегулювання або ж інтенсифікації наявного суперництва.

Вивчення історії вірменської діаспори в Україні було основною сферою діяльності провідного українського історика та археографа, представника львівської наукової школи Я. Р. Дашкевича. Збірка його фундаментальних наукових праць «Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть» комплексно висвітлює цю тему, послідовно розкриваючи всі аспекти існування вірменських осередків на території нашої держави з часів Середньовіччя [287].

Історичні аспекти появи в Україні грузинської діаспори та її розвиток в складних історичних умовах боротьби української нації за державну незалежність розкриваються в монографії Л. О. Розсохи «Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі» [484].

Дослідження життя молдавської діаспори в Україні проходить за підтримки дипломатичних служб цієї держави. Результати поглибленого вивчення фахівцями практичних аспектів україно-молдавського співробітництва знайшли своє

відображення в збірці наукових праць «Українці в Молдові, молдовани в Україні: етносоціальні процеси», виданій у 2008 р. в Кишиньові [522].

Третя група історіографічних матеріалів, використаних у нашому дослідженні, складається з робіт, безпосередньо спрямованих на вивчення специфічного положення багатонаціонального регіону Донбасу у складі УРСР протягом 1943-1985 рр., та практичних аспектів запровадження радянської національної політики на його території.

Говорячи про загальні тенденції в історії регіону, варто відзначити наукову діяльність провідного представника донецької історичної школи З. Г. Лихолобової [275]. Її головний напрям досліджень – соціально-економічні та політичні процеси в Донбасі у ХХ ст. Експерт-краєзнавець детально та комплексно висвітлює різні аспекти регіонального життя, приділяючи увагу аналізу впливу національних меншин на розвиток радянської Східної України. Її колега А. О. Саржан більш предметно зупиняється в своїх роботах на конкретних галузях історії Донбасу, насамперед, розглядаючи соціально-економічну еволюцію регіону протягом 1940-1980-х рр. [601]. Хронологічні межі його дослідження співпадають з нашими, через що дані нароби становлять значний інтерес при окресленні в даній дисертації взаємопов'язаності економічних та національних факторів у структурі здійснення державної політики на Сході України.

Культурні аспекти розвитку Донбасу в другій половині ХХ ст. докладно висвітлюються у працях представників наукової школи ДонНУ. Так, Ю. Р. Стуканова досліджувала історію діяльності культурної еліти регіону в епоху М. С. Хрущова [605]. Дисертація О. В. Стяжкіної торкається наступного етапу культурного життя, розкриваючи регіональні процеси в цій сфері у 1960 – на початку 1990-х рр. [606]. Становлення і розвиток державної системи охорони культурної спадщини у Донбасі після завершення Другої світової війни аналізується в роботі О. В. Приня [595]. Серед інших наукових досліджень, які торкаються відзначеної культурної проблематики, слід згадати дисертацію Г. С. Сергієнко «Творча інтелігенція Донбасу в період контрольованого лібералізму (середина 50-х – середина 60-х рр. ХХ ст.)» [602].

Окремі аспекти історії Донбасу другої половини ХХ ст. також не залишилися поза увагою вчених. Так, у монографії відомого донецького історика О. І. Задніпровського «Хроніка голоду 1946-1947 років у Донбасі» на базі переважно місцевих архівних документів уперше змальовано цілісну картину повоєнного голоду [321]. Матеріал подано у вигляді хроніки подій, в тексті наведено свідчення людей, які пережили голодні часи. Книга має термінологічний словник та статистичні додатки, які допомагають вивчити вплив катастрофи на національно-демографічну ситуацію в регіоні.

В останні роки цікавість дослідників викликало вивчення історії українських націоналістичних рухів на території Донбасу. Насамперед, це стосується діяльності національного підпілля в роки німецької окупації. Висвітленню цих питань присвячено збірник наукових матеріалів «Украинский национализм и Донбасс: историческая ретроспектива» [509] та монографія В. М. Нікольського «Підпілля ОУН(б) у Донбасі» [444].

Висвітлення демографічно-етнонаціональної ситуації в радянському Донбасі в другій половині ХХ ст. можна простежити на прикладі чисельних робіт фахівців донецької наукової школи. Наприклад, особливості етнічного складу населення і проблеми розвитку національних меншин Донецького краю розглядаються в статті О. М. Бута та Г. Д. Попова [266].

Переселення українців з території Польщі до східних областей УРСР у рамках «славнозвісних» репресивних заходів, проведених радянським та польським урядами в другій половині 1940-х рр., досліджується в роботі Д. В. Байкеніча [558].

Окремі аспекти радянського історичного краєзнавства на Донеччині розглядаються в статті В. Ф. Павлухіної [457]. Передумови формування повоєнної демографічної ситуації можна простежити в роботі О. В. Обидьонової «Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ століття» [589].

Фактично, на основі захищених в Донецьку дисертаційних досліджень можна послідовно вивчити практично весь період радянської історії Донбасу, що входить до наших хронологічних меж. Так, соціально-демографічні процеси в регіоні в 1943-1955 рр. досліджуються в дисертації Н. Ф. Шипік [615]. Суспільні настрої населення

Донбасу за часів керівництва М. С. Хрущова розкриваються в роботі І. Г. Каретнікова [574]. Аналізуючи більш пізній етап радянського періоду історії, Т. В. Болбат у своєму дисертаційному дослідженні розглядає вплив національного питання на діяльність суспільних об'єднань нашого регіону за часів «перебудови» [563].

Провідним дослідником міграційних процесів у радянському Донбасі є М. О. Алфьоров. У своїх статтях він розкриває такі питання, як місце зовнішньоміграційних процесів у формуванні трудових ресурсів регіону, демографічний та економічний розвиток Сталінської/Донецької та Луганської/Ворошиловградської обл. у 1920-1950-х рр. [211; 212; 213; 214; 215]. Дисертаційне дослідження М. О. Алфьорова безпосередньо розглядає вплив міграційних процесів на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939-1959 рр. [554]. Таким чином, він аналізує, в тому числі, й національні аспекти міграції всередині СРСР, дозволяючи нам на базі отриманих результатів сформулювати уявлення про демографічний склад населення регіону у важкі роки окупації, повоєнної відбудови та запровадження процесів десталінізації.

З хронологічної точки зору, наступником М. А. Алфьорова в історичних дослідженнях населення Донбасу виступає Г. М. Панчук [463; 591]. Предметом її наукової роботи є зміни в чисельності населення Донецької обл. в 1959-1989 рр. Вона докладно аналізує комплекс державної політики радянської влади, який в цей період став одним із факторів впливу на регіональну демографічну ситуацію.

Функціонування окремих діаспорських об'єднань на території Донбасу також продовжує досліджуватися. Так, робота М. А. Араджіоні «Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.)» розкриває основні етапи життя грецького суспільства на узбережжі Азовського моря [223]. Мовним та культурним проблемам греків присвятила свою роботу Л. Д. Якубова [543]. Аналізу історії єврейської діаспори регіону присвячено статистичні статті О. В. Гончарова «Чисельність єврейського населення Донбасу» [279] та М. С. Альтера «Полтора века спустя в содружестве народов Донеччины. Страницы истории евреев в регионе» [217], дисертаційне дослідження О. Ю. Сучкової «Євреї в Донбасі (20-30-ті роки XX ст.)» [105], монографія

В. С. Орлянського [607] та роботи О. В. Козерода [348; 349; 350]. Російське населення Донбасу, яке складає значний відсоток від загальної кількості жителів Східної України, виступило об'єктом наукової роботи Н. Г. Малярчук [391; 585]. Описуючи життя росіян у регіоні в 1920-1930-х рр., ця дослідниця звертає увагу на проблематику динаміки змін національного складу населення.

Одним із провідних вчених істориків, які вивчають комплекс етнічних питань на території Донбасу у другій пол. ХХ ст. є Ю. О. Ніколаєць. Демографічній ситуації на Донбасі протягом 1940-х – на початку 1980-х рр. присвячено ряд його статей [417; 418; 420; 425; 443].

Його монографія «Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки)» присвячена аналізу поселенської структури населення Донбасу, етнополітичному аспекту динаміки її змін [435].

Наприклад у статті «Міжетнічна взаємодія в Донбасі у другій половині ХХ ст.» розглядаються відносини між представниками національностей, які проживають на Донбасі у другій половині ХХ ст. [432].

У статті «Етнокультурний простір та міжетнічна інтеграція в Донбасі у другій половині ХХ ст.» висвітлено основні прояви міжетнічної взаємодії на території Донбасу у другій половині ХХ ст. Автор приходять до висновку, що міжетнічна взаємодія проходила під впливом соціально-економічних перетворень, що здійснювалися радянським урядом і спрямовувалися на покращення умов проживання в регіоні, збільшення видобутку вугілля та зростання металургійної промисловості. У таких умовах стало помітним поступове домінування представників окремих етнічних груп у певних сферах економічної діяльності [424]

Корисною для нашого дослідження була стаття присвячена методам політичної агітації та пропаганди у висвітленні проблем суспільно-політичного життя УРСР середини 1940-х – середини 1960-х років у працях вітчизняних науковців [430; 431]. Автор докладно аналізує теми, які розглядалися та їхня оцінка українськими науковцями.

Ю. О. Ніколаєць у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х –

першої половини 1960-х років: українська історіографія» дослідив основні етапи вивчення суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. в українській історіографії. Головну увагу він приділив порівняльному аналізу наукових досліджень радянських і пострадянських істориків, присвячених ключовим аспектам ідеологізації суспільно-політичного життя, культури, освіти, науки, залученню різних верств населення до громадської роботи. У роботі було визначено негативний вплив тоталітарного режиму на ідейне спрямування та науковий рівень публікацій. Було висвітлено підхід істориків діаспори до аналізу суспільно-політичних процесів в УРСР та оцінки праць радянських істориків. Проаналізовано наукові праці, автори яких досліджували прагнення правлячої партії зберегти свої позиції в суспільстві, імітацію повоєнної суверенізації України, продовження репресій та примусового переселення, причини та наслідки повоєнного голоду в республіці, спроби десталінізації суспільства в умовах хрущовської «відлиги», участь інтелігенції, робітників та селян у суспільно-політичному житті, зародження шістдесятництва та дисидентського руху [587].

Таким чином, різноманітність аспектів та факторів, що впливають на висвітлення радянської національної політики на території Донбасу у 1943-1985 рр., створює сприятливі умови для розвитку цього напрямку вітчизняної історичної науки. Аналіз залучених історіографічних матеріалів дозволяє зробити висновок, що ця тематика знайшла відображення у великій кількості досліджень. Утім, у наш час роботи комплексного характеру, об'єктом вивчення яких виступала б зазначена проблематика, практично відсутні. Усе це дає підстави для проведення поглибленого дослідження, яке й було здійснено в даній дисертації, та визначає його актуальність і наукову новизну.

1.2. Джерельна база дослідження

Усебічне вивчення процесів здійснення радянської національної політики на території Донбасу протягом 1943-1985 рр. вимагає опрацювання та детального аналізу широкої джерельної бази. Її основу становлять як опубліковані документи, так і матеріали, що вперше вводяться дослідником до наукового обігу.

Оснoву джерельної бази становлять документи державних архівів України. Це матеріали, розміщені у відповідних національних та регіональних установах України, а саме двох центральних та двох обласних – документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (3 фонди), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (3 фонди), Державного архіву Донецької області (4 фонди), Державного архіву Луганської області (6 фондів).

На нашу думку, джерельну базу дослідження можна умовно розподілити на наступні групи:

1. Документи офіційного походження;
2. Статистичні матеріали;
3. Періодичні видання;
4. Матеріали особистого походження.

До *першої групи* джерел відносяться документи офіційного походження. При цьому необхідно пам'ятати, що специфіка радянського методу державного управління окреслила особливе місце Комуністичної партії в цій системі. У результаті, ми погоджуємося зі твердженням про неможливість чіткого розмежування законодавчих та виконавчих державних органів і партійних установ. Через це вбачається доцільним об'єднання документів всіх цих інституцій в одну джерельну групу.

Розуміючи складність її структури та значні обсяги наявних матеріалів, першу групу джерел доцільно розділити на кілька підгруп. До першої підгрупи необхідно віднести документи центральних органів радянської влади. Перш за все, мова йде про законодавчу базу СРСР; постанови Ради Міністрів Радянського Союзу; стенографічні звіти щодо проведених в зазначений період з'їздів КПРС; резолюції, рішення конференцій та пленумів ЦК КПРС; міжнародні угоди.

Найбільше значення при розгляді офіційного виміру зазначеної теми має Конституція СРСР, яка розкриває концептуальні основи радянської державності [161]. Серед законодавчих актів найбільше увагу привертає Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» від 1959 р. [153]. Окреслена в ньому спрямованість на «радянізацію» освітніх

процесів та програм мала суттєвий вплив на життя національних меншин, оскільки знижувала можливості для збереження їх культурної самобутності та традицій за рахунок специфічної організації виховання молоді.

Посилення державного впливу на освіту було закладено в постанові Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» [169]. Русифікаторські ініціативи радянської влади часів «застою», відзначені цим документом, стали важливою складовою державної національної політики, маючи як негативні (остаточний підрив національного потенціалу системи освіти), так і позитивні (посилення дисидентських протестних рухів національного спрямування) наслідки для діаспор у регіонах.

Говорячи про матеріали з'їздів КПРС в якості публічного сектора визначення державного курсу, перш за все, необхідно відмітити важливість документів 1956 р. [139; 140]. Критика культу особи Й. В. Сталіна, оприлюднена на XX з'їзді, визначила подальший розвиток політики СРСР. Беручи до уваги важливість національного питання в стратегії Й. В. Сталіна, не викликає сумнівів значення її критики для розуміння еволюції цього сектору державної діяльності за часів М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва. Поглиблене розуміння здійснених трансформацій дає комплексний аналіз матеріалів наступних (XXI та XXII) з'їздів КПРС [141; 142; 143; 144; 145].

Документальна база діяльності ЦК КПРС була опублікована в 1986 р. у вигляді багатотомного видання [155; 156; 157; 158]. Резолюції та рішення, що містяться в цьому виданні, разом із програмою партії [171] допомагають зрозуміти еволюцію більшовицьких поглядів на національний аспект державної політики.

Серед міжнародних угод, які безпосередньо зачіпають досліджувану тематику, варто відзначити Угоду між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного визволення «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян із території УРСР» – офіційну декларацію узгодження основних аспектів операції «Вісла» [173].

Другу підгрупу офіційних джерел складають документи республікансько-регіонального рівня. По-перше, до них відносяться матеріали партійного

походження. Наприклад, український вимір партійних поглядів із питання еволюції національної політики влади в повному обсязі стає зрозумілим завдяки аналізу резолюцій та рішень Компартії України та її ЦК [159; 160].

Одним із найважливіших джерел отримання подібних даних залишаються документи ЦДАГО України у фондах: 1 (матеріали Центрального комітету Комуністичної партії України за 1917-1991 рр.), 7 (матеріали Центрального комітету ЛКСМ України «Молодь за демократичний соціалізм» за 1919-1991 рр.), 39 (матеріали Інституту політичних досліджень ЦК КПУ за 1895-1991 рр.). Окрема документація міститься в архівних установах регіонального рівня. Так, фонд Р-2794 Держархіву Дон. обл. складається з матеріалів виконкому Донецької облради народних депутатів, серед яких знаходяться такі офіційні документи, як Укази Президії Верховної Ради УРСР «Про укрупнення сільських рад у Сталінській області та «Про створення Старобешевського району у складі Донецької області», Постанова Ради міністрів УРСР №1342 «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом». Іншим місцем зберігання необхідної інформації є фонд Р-2852, в якому зберігаються документи відділу народної освіти виконкому Донецької обласної ради народних депутатів. Аналогічна інформація міститься у фондах Держархіву Луган. обл.

Другу групу джерел становлять статистичні матеріали. Через те, що об'єктом нашого дослідження є етнічні процеси на території Донбасу та вплив на них національної політики радянської влади у зазначених хронологічних межах, найбільш цінною для нас є статистично-довідкова інформація щодо розподілу населення регіону за національністю в окремі проміжки часу, демографічні показники щодо трансформації кількості жителів тощо.

Основним джерелом статистичної інформації для нас стали офіційні дані переписів населення СРСР. Вивчаючи матеріали всесоюзних досліджень, ми можемо побудувати картину демографічних перетворень на території Донбасу в другій половині ХХ ст.

Згідно хронологічної точки зору, ми розпочинаємо наш аналіз із даних за 1939 р. [178]. Цей період виходить за межі нашого дослідження. Проте останній довоєнний

перепис населення дає нам фундамент. Він допомагає зрозуміти, яким був демографічний потенціал Донбасу перед початком Другої світової війни, що, у порівнянні з більш пізніми даними, показує наслідки окупаційної політики та нацистських репресій в регіоні. Перш за все, це стосується статусу єврейської діаспори, яка зазнала найбільших утисків із боку німців.

Дані перепису 1959 р. створюють умови для розуміння наслідків державної політики радянської влади протягом процесу повоєнної відбудови народного господарства та подальшого розвитку країни за часів останнього періоду панування сталінізму й перших років, так званої, «відлиги» [180]. У цьому випадку, на основі статистичних матеріалів ми можемо простежити наслідки голоду 1946-1947 рр., кампанії боротьби зі космополітизмом, репресивних переселень українського населення з території Польщі, трудової міграції в рамках відбудовчих процесів на демографічну та етнічну конфігурації розподілу населення Донбасу.

Наступний перепис відбувався вже за часів керівництва Л. І. Брежнєва [181]. Цей період існування Радянського Союзу характеризується поглибленням соціальної спрямованості державної діяльності та окремими процесами лібералізації в економічній сфері, які, втім, не знайшли розвитку в політичній площині. Вплив цих факторів на демографічну ситуацію в державі допомагає зрозуміти статистика проведеного на початку 1970 р. всесоюзного дослідження.

Дані перепису 1979 р. відображають етнонаціональні наслідки політики комуністичної партії часів «застою» [182]. Важливим фактором, що впливає в цей період на демографічну картину, є інтенсифікація єврейської еміграції та гальмування економічно-соціального розвитку СРСР. Джерелом отримання подібної інформації стало опрацювання автором матеріалів ЦДАВО України, насамперед, його фонду Р-582. У ньому містяться документи результатів переписів 1939-1979 рр. та аналітичні дослідження з цієї тематики, які були здійснені в 1981 р. та безпосередньо розглядали специфіку УРСР.

Останні статистичні дані, якими ми керувалися в дисертації, представлені першим Всеукраїнським переписом населення [186]. Він теж виходить за хронологічні рамки даної роботи, але його результати необхідні для того, щоб

об'єктивно та послідовно простежити еволюцію демографічної ситуації в Донбасі в другій половині ХХ ст., визначивши наслідки радянської національної політики на останньому етапі існування СРСР, які безпосередньо впливають на ситуацію з етнонаціональним складом населення України сьогодні.

Окрім даних всесоюзних переписів населення, ми використовували статистичні джерела, які розглядають економічно-господарську складову розвитку Радянського Союзу. Серед них варто відзначити збірку матеріалів «Народное хозяйство Украинской ССР», підготовлену до 60-ліття створення СРСР [184]. Наведені дані допомагають простежити трансформацію народного господарства Радянської України та виявити фактори економічного характеру, які вплинули на планування національної політики держави.

Регіональний вимір державної статистики представлений матеріалами архівів Донецької та Луганської областей. Наприклад, фонд 326 Держархіву Дон. обл. містить матеріали Донецького обкому КПУ, в тому числі, інформацію про склад партійних організацій в окремі проміжки часу. Із них у роботі було використано статистичні звіти обласного характеру за 1967-1977 рр., які, поміж іншого, комплексно висвітлюють процес формування партійних кадрів за їх національним складом у Донецьку, Макіївці, Горлівці тощо. Фонд П-179 Держархіву Луган. обл. містить подібну інформацію щодо Ворошиловградського облкому українських комуністів, в тому числі, партійні структури районного характеру. Наявна інформація дозволяє комплексно дослідити залучення національних меншин до комуністичних установ на території Донбасу.

Важливе значення для нашої роботи має дослідження процесів політичних репресій радянського періоду на території Донбасу. Корисною є обробка даних щодо національного складу репресованих та виявлення впливу національної політики влади на ці процеси. Такі дані представлені, передусім, у фундаментальних збірниках документів та матеріалів «Реабілітовані історією», які всебічно висвітлюють це питання як стосовно Донецької [479], так і Луганської областей [480; 481].

Варто зауважити, що поглиблений аналіз статистичних джерел виявляє певну невідповідність показників при порівнянні деяких документів. Виходячи з цього, нам

довелось критично підійти до їх розгляду та, спираючись на непрямі показники та характеристики, оцінювати достовірність кожного з них. У результаті, в рамках роботи з документальною статистичною базою застосовувалась практика порівняння цих матеріалів між собою або з іншими джерелами з метою отримання найбільш достовірної та цілісної картини історичних подій та досліджуваних процесів трансформації національного складу населення Донбасу під впливом радянської державної політики.

До *третьої групи* джерел відносяться матеріали періодичних видань. Вони, попри все, надають можливість на фактичних прикладах вивчити об'єкт та предмет нашого дослідження, оцінити ту чи іншу історичну подію як з точки зору об'єктивних результатів, так і з погляду його суб'єктивного сучасника. При аналізі радянських періодичних джерел необхідно пам'ятати про жорстку цензуру, застосовану державою щодо публікацій в пресі. Незважаючи на це, у газетах та журналах міститься цінна та цікава інформація щодо практичних форм застосування державної національної політики та теоретично-правових аспектів їх прийняття.

Під час аналізу періодичних матеріалів, опублікованих протягом 1943-1985 рр. [187; 199; 203], велике значення має всебічне опрацювання наявної інформації не лише наведених фактів, але й з огляду на тодішню оцінку того чи іншого процесу. У даному випадку, навіть лінгвістичне дослідження публікації має свої результати: допомагає оцінити характер джерела, дослідити ставлення автора тексту до окресленої в статті проблематики, виявити завдяки індуктивно-дедуктивних методик державну концепцію висвітлення окремих внутрішніх процесів.

У роботі ми використовували різні види періодичних видань. За географічними межами можна згадати загальнорадянські, українські та регіональні мас-медіа. Кожна з цих груп має свою специфіку тематики даної роботи. Наприклад, публікації всесоюзного характеру представляють інтерес з погляду висвітлення загальних тенденцій у формуванні державного курсу та оприлюднення офіційної інформації щодо його документального оформлення. Газети та журнали республіканського рівня дозволяють простежити основні принципи та специфіку виконання державної політики на території УРСР та роль київського партійного апарату у визначенні

практичних аспектів подібної діяльності. Натомість, донбаські мас-медіа цікаві, в першу чергу, фактологічним матеріалом, який на найнижчому рівні показує той чи інший аспект досліджуваної проблеми. Окремо слід наголосити, що в даній дисертації застосовувалися не лише інформаційні видання, але й аналітичні друковані органи окремих установ: управлінських, партійних, культурних тощо, – присвячені розгляду специфічних питань.

Серед найбільш важливих радянських періодичних видань, залучених до наукового обігу в рамках нашої роботи, варто виділити центральний друкований орган КПРС – щоденну газету «Правда»; теоретичний і політичний журнал ЦК ВКП(б) «Большевик» з періодичністю публікації – один номер на два тижні; газету Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) «Культура и Жизнь» (виходила тричі на місяць); щомісячний журнал «Известия ЦК КПСС» (видавався щомісячно протягом 1989-1991 рр.); щомісячний літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис Львівської організації СРПУ «Жовтень» (виходив під цією назвою у 1951-1989 рр., сьогодні публікується під назвою «Дзвін»). На території Сталінської/Донецької та Ворошиловградської/Луганської областей виходило шість обласних газет: «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Комсомолец Донбасса» та «Луганская (Ворошиловградская) правда», «Прапор перемоги», «Молодогвардеец».

Серед тематики опрацьованих статей та інших матеріалів періодичних видань слід, насамперед, виділити публікації, які в комплексі аналізують національне питання в УРСР та Донбасі [198], розглядають ситуацію навколо окремих груп національних меншин [193] та окреслюють специфіку державної політики щодо них [191], або ж представляють собою офіційне оприлюднення законотворчих чи партійних документів [194. – 1989. – №3].

Четверту групу складають джерела особистого походження. До них відносяться спогади очевидців про історичні події, промови та публічні політичні проекти окремих радянських партійних діячів. Ця група джерел дозволяє не лише суттєво поглибити знання, отримані на основі матеріалів офіційного походження; в деяких випадках вона може запропонувати «альтернативну» офіційному погляду на процеси,

що досліджуються. На практиці особисті джерела дають можливість, поряд із виявленням закономірностей глобальної історії, почути голос окремих людей щодо розглянутої проблематики, дослідити їх залучення до аспектів політики, які аналізуються в даній дисертації.

У нашому випадку, найбільш цікавим є аналіз спогадів представників національних меншин про окремі знакові події, що мали вирішальний вплив на життя тієї чи іншої діаспори в радянський період. При дослідженні використані матеріали усної історії – анкетування, проведені дослідником з людьми, для яких досвід 1943-1985 рр. був частиною власного життя (див. Додаток А.1, А.2).

Необхідно відзначити збірки матеріалів та документів, присвячені депортації та подальшій долі кримських татар, – в них містяться безпосередні свідчення сучасників, учасників та жертв цих репресивних процесів [147; 148; 149; 150; 151]. Із конкретної проблематики переселення до Донбасу представників окремих національностей варто згадати спогади холмсько-подляських українців про спільну радянсько-польську операцію «Вісла» кінця 1940-х рр. [146].

Серед матеріалів, що стосуються особистого погляду публічних осіб на досліджувану проблему, варто згадати збірку статей та промов, присвячених розгляду національного питання в 1920-ті – на поч. 1930-х рр., провідного діяча українського національно-радянського руху М. О. Скрипника [172] та першого секретаря КПУ В. В. Щербицького [538; 539].

Проаналізувавши наведену вище інформацію, можемо стверджувати, що джерельна база даної роботи є достатньо репрезентативною та широкою. Це створює сприятливі умови для вивчення зазначеного предмету дослідження у повному обсязі.

1.3. Теоретико методологічна основа дисертації

Методологічна та теоретико-концептуальна основа дослідження побудована, насамперед, на теоретичних принципах і виражена у фундаментальності організованих процесів відповідної проблеми, що розглянута нами. Застосована методологія дозволяє осмислити взаємопроникнення наук, взаємодію й синтез

методів різних наукових галузей. Саме тому вона є базою наукового пошуку нових ідей і могутньою зброєю інноваційного розвитку.

Методологія історії підходить до історичної науки із мірками та засадами, прийнятими у наукознавстві. Вона намагається вибудувати певну систему понять, категорій принципів, які повинні допомогти історичному досліднику свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань, розуміти роль і функції історичних надбань у суспільстві [322].

Досягнення мети нашого дослідження та реалізація його завдань передбачає застосування комплексу принципів (таких як системний і комплексний) та наукових методів. Ми використовували наступні теоретичні підходи: формаційний, цивілізаційний, соціокультурний, антропологічний, екзистенціональний, аксіологічний/ціннісний. Методологічними засадами, які лежать в основі цієї наукової роботи, є принципи історизму, об'єктивності та науковості. Вони передбачають безпристрасний у політичному, економічному та соціальному відношенні аналіз отриманих даних, які всебічно розглядаються в якості конкретних історичних обставин. Сприяє актуалізації подібного використання низки методів наукового дослідження, які представляють загальнонаукову та спеціально-історичну методологію.

Принцип історизму, який лежить в основі будь-якої роботи із нашої спеціальності, вимагає вивчати явище історії в усіх його формах існування: генезисі та розвитку, конкретно-історичній причинній обумовленості й індивідуальності. Цей принцип вимагає обов'язкового врахування науковцем уроків історії, пов'язаних із тематикою, що досліджується, та опрацювання історичного вітчизняного та світового досвіду, який, перш за все, виражається у наукових надбаннях попередників. У нашому випадку, практичний прояв застосування такого підходу, передусім, дає про себе знати в контексті необхідності врахування конкретних історичних обставин, що вплинули на формування та характер розвитку національної політики СРСР протягом 1943-1985 рр. Принцип історизму передбачає комплексний аналіз загальнодержавних факторів у форматі їхнього впливу на промислово розвинутий та національно

неоднорідний регіон Донбасу, що й визначило актуальність цього вектору державної діяльності.

Для відтворення цілісної картини теоретичної еволюції національної політики СРСР та всебічного аналізу практичних засобів її реалізації на території Донбасу у визначений період в оцінці джерельної бази і матеріалів з проблеми, що розглядається, нами використовувався принцип об'єктивності. Його дотримання є необхідною умовою отримання достовірного знання про історичне минуле. Запорукою об'єктивності історичного дослідження виступає організований спеціальним чином дослідницький процес, який передбачає:

- всебічне охоплення явища, яке розглядається, з метою визначення його сутності та зв'язків з історичним світом;
- орієнтація на вже досягнутий рівень наукового знання із тематики, що досліджується, з урахуванням висунутих попередниками концепції;
- застосування творчого підходу у роботі з матеріалами і джерелами та формулюванні дослідницьких результатів.

У даній роботі автор реалізовував принцип об'єктивності, перш за все, залученням до дослідження широкої джерельної бази (при цьому окремі джерела були вперше введені до наукового обігу), використанням різноманітних методів дослідження та науковою апробацією його результатів.

При цьому необхідно пам'ятати, що наукова об'єктивність не є синонімом поняття «нейтральності», оскільки сама сутність дослідження вимагає від історика авторського підходу до проблеми. Тому достатньо важливим є використання у роботі ціннісного принципу, оскільки наукове вивчення об'єкту історичного дослідження повинно обов'язково містити в собі певне ставлення науковця. Це само по собі являє своєрідний спосіб пізнання. Величезне значення ціннісний підхід має при відборі важливих історичних фактів для використання в якості фундаменту роботи. Відбір здійснюється на основі визначення місця цих фактів в причинно-наслідковому ряді та їх впливу на загальні процеси.

Безпосередньо з принципом об'єктивності пов'язаний принцип всебічності вивчення історії. Його застосування в якості фундаментальної бази наукового

дослідження передбачає аналіз наявної інформації та матеріалів не лише з погляду їх повноти та достовірності, а й всебічне опрацювання всієї системи зв'язків, що впливають на процеси, що розглядаються. З огляду на цей підхід дослідження вимагає застосування якомога більшої кількості джерел, що позитивно впливає на рівень вивчення проблеми. При цьому надійність залучених джерел визначалась їхньою автентичністю, вірогідністю, повнотою та репрезентативністю [334].

Принцип системності орієнтує нас на комплексне розуміння історичних знань про період розвитку національної політики Радянського Союзу в Донбасі з 1943 р. по 1985 р. Його сутність полягає в дослідженні великих і складних об'єктів – систем, вивченні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Застосування таких методик потребує кожен об'єкт наукового дослідження. У нашому випадку виникає необхідність враховувати такі аспекти, як національний склад населення регіону, загальнодержавні міграційні процеси, особистісна характеристика відповідальних за розробку та впровадження національної політики функціонерів тощо. Саме системний принцип передбачає врахування здобутків вітчизняних та зарубіжних істориків у вивченні тематики даної роботи.

У різноманітних галузях науки та на кожному етапі наукового дослідження використовується діалектичний підхід. Він дозволяє розгледіти явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості та історичному розвитку [455]. Принципи багатосторонності й діалектичного розвитку допомагають нам розкрити не тільки основні події й процеси, але й деталі еволюції національної політики СРСР у Донбасі на різних хронологічних етапах. Наприклад, це стосується аналізу інтенсифікованої кампанії щодо розповсюдження ідей «радянського патріотизму» в другій половині 1940-х рр., практики русифікації населення радянських республік, впливу розвитку дисидентського руху та реакції на це репресивного апарату на національну політику держави.

Принцип конкретності використовувався нами з огляду на той факт, що будь-який предмет історичного дослідження повинен вивчатися з урахуванням неповторності його змісту, визначеності географічних та хронологічних рамок розвитку.

Принцип багатоаспектності був застосований з метою вивчення всього комплексу економічних, політичних, правових та соціальних факторів, що прямо чи опосередковано здійснювали вплив на радянську етнонаціональну політику в Донбасі.

Зважаючи на той факт, що в дисертації міститься інформація, отримана з історичних джерел, які належним чином проаналізовані та опрацьовані, можна стверджувати, що ми також використовували принцип опори на історичні джерела.

У процесі наукового пізнання науковець оперує двома основними способами засвоєння суб'єктом навколишнього світу. Першим з них є науково-пізнавальний, або логічний спосіб. Він переважає в природознавчих наукових галузях. Другий – ціннісно-орієнтаційний, є характерним для соціальних наук. При написанні дисертації ми керувалися методологічними підходами функціоналізму, еволюціонізму та екзистенціалізму.

Класифікуючи методи сучасного наукового дослідження, ми можемо говорити про наступні види: теоретичні, емпіричні, методи обробки даних. Перші розкривають сутність тих явищ, які вивчаються в роботі, виявляють закономірні зв'язки та співвідношення й використовуються при формулюванні гіпотези дослідження. Другі служать засобом збирання фактичної інформаційної бази, необхідної для опису процесів, які досліджуються. Треті призначені для обробки отриманих даних та інтерпретації їх змісту.

Сучасні історіографи виокремлюють два основних рівні методів історіографічного пізнання: конкретного історіографічного аналізу та історіографічного синтезу. Якщо перший рівень безпосередньо пов'язаний із особливістю предмету дослідження (наприклад, соціальних, культурних, психологічних та інших складників історичних знань), то методи другого рівня спрямовані на узагальнення здобутих із допомогою попереднього аналізу історіографічних джерел знань [323].

Задля вирішення поставлених завдань при здійсненні наукової роботи нами на кожному з етапів історіографічного пізнання: від постановки історіографічної гіпотези і до одержання теоретичних історіографічних знань, – були використані як

загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи дослідження. Із загальнонаукових методів ми використовували: метод аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналітико-синтетичний, моделювання. У комплексі вони дозволяють аналізувати синхронні історичні процеси в більш широкому сенсі та розглядають рух історичних об'єктів у просторі, виступаючи логічною та цілісною основою для застосування актуальних спеціально-історичних методів.

Метод аналізу полягає у розподілі об'єкта пізнання на складові з метою вивчення їх властивостей та структури. Синтезу – передбачає об'єднання великих обсягів інформації, поєднання складових об'єкта наукового пізнання у єдину систему. Його метою є узагальнення аналітично виділених особливостей об'єкта. У нашому дослідженні методи аналізу та синтезу спрямовані на реконструкцію на основі отриманих даних обставин формування та впровадження політики радянської влади у справах національних меншин у Донбасі в другій половині ХХ ст.

Застосування методу критичного підходу до джерел та літератури пояснюється специфікою використаної джерельної бази. Перш за все, це визначається суб'єктивним характером висвітлення процесів, які досліджуються, у джерелах особистого походження, та проявами в окремих наукових виданнях пріоритетів авторського колективу в сфері політики та економіки.

Метод дедукції полягає в одержанні часткових висновків на основі знання загальних положень. Інакше кажучи, це є рух нашого мислення від загального до часткового. Змістом дедукції як методу пізнання є застосування загальних наукових положень при вивченні конкретних явищ. Важливою передумовою використання цього методу у практиці пізнання є зведення конкретних завдань до загальних понять і перехід від розв'язання завдання у загальному вигляді до окремих його варіантів [530]. Він дозволяє виробити теорію на підставі систематизації емпіричних знань про об'єкт дослідження. Якщо вихідні загальні положення є встановленою науковою істиною, то завдяки методу дедукції завжди можна дістати вірний висновок. Ми використали цей метод при проекції положень радянської етнонаціональної політики, дослідженої на основі загальнодержавних документів та відповідних наукових праць, на ситуацію в Донбасі.

Метод індукції полягає в пізнанні предмету дослідження за рахунок одержання загального висновку, заснованого на аналізі окремих фактів. Фактично, він керується рухом нашого мислення від часткового до загального. Індукція починається з накопичення знань про якнайбільшу кількість у девчому однорідних предметів й явищ. Узагальнюючи подібні факти, отримані при роботі зі створеною інформаційною базою, дослідник робить твердження про приналежність даної ознаки всім предметам, що входять у даний клас [394]. У нашому дисертаційному дослідженні цей метод стає в пригоді, передусім, при роботі з місцевими джерелами: офіційної документації окремих адміністративних районів Донбасу, листування місцевих партійних діячів та виконавців тощо. У результаті, на основі поєднання отриманої інформації ми можемо в комплексі розглянути ситуацію в усьому регіоні. Саме це дає нам змогу спробувати сформувані неупереджені уявлення про об'єкт нашого дослідження.

Метод абстрагування відзначається уявним відверненням від неістотних, другорядних ознак предметів і явищ, зв'язків і відношень між ними та виділенням декількох сторін, які цікавлять дослідника. Абстракція являє собою одну з таких сторін форм пізнання, коли відбувається перехід від почуттєвого сприймання до уявного образу [530]. Ми звернулися до нього при визначенні із загальної маси тих загальнонарадянських процесів та ініціатив, що мали суттєвий вплив на ситуацію в Донбасі.

Головними інструментами роботи над дисертацією були спеціальні методи історичних досліджень. Їх використання базується на основі, закладеній загальнонауковою методологією. Серед таких специфічних методів слід згадати наступні: проблемно-історичний, історико-системний, історико-генетичний, історико-типологічний, синхронний.

Використання проблемно-хронологічного методу було важливим під час дослідження основних тенденцій та принципів становлення та еволюції національної політики СРСР та її практичних проявів на території Донбасу. Працюючи над дисертаційною роботою ми поєднували розгляд предмету дослідження крізь призму проблемності та його вивчення в історичній ретроспективі.

Історико-системний метод, який сьогодні отримує все більш широке поширення в працях дослідників, розкриває причинно-наслідковий зв'язок проблеми, що досліджується, з фактами й аргументами історичних подій. Завданням системного аналізу є формування цілісної комплексної картини минулого. Він також стає необхідним при вивченні соціально-економічних та демографічних процесів як на рівні держав, так і в регіональному форматі. Основою застосування даного методу в історії є єдність у суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого і загального. Застосування історично-системного методу в цій роботі дозволило розглянути предмет дослідження на двох рівнях. На першому Донбас розглядається як цілісна система, яка складається з окремих адміністративних суб'єктів та комплексу різного роду зв'язків та відносин між ними. На другому – цей регіон виступає в ролі підсистеми в загальнорадянських процесах розвитку. На ньому показано взаємозв'язок розвитку донбаського виміру впровадження національної політики з більш широкими процесами, які зачіпають всю територію СРСР, визначають формат прийняття державних рішень у цій сфері, а також вплив на них зовнішніх по відношенню до регіону чинників.

Особливе місце в процесі дослідження займає історико-генетичний метод. Він відноситься до числа найбільш поширених в історичних дослідженнях. Сутність цього методу полягає у послідовному розкритті функцій, властивостей та змін реальності, що розглядається, в процесі її історичного руху. Генетичний метод за своєю природою є аналітично-індуктивним, а за формою вираження інформації – описовим. Його використання дозволяє визначити динаміку предмета дослідження та наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта дослідження. Внаслідок цього, матеріал у другому розділі роботи розглядається в хронологічному порядку, що дозволяє простежити всі етапи еволюції національної політики СРСР за часів Й. В. Сталіна, М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва. Також, історико-генетичний метод робить можливим виділити вплив особистісних факторів, а саме, позиції окремих партійних функціонерів та адміністративних діячів на процеси, що досліджуються. Він дозволяє розкрити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного буття в їх безпосередності.

Застосований нами історико-типологічний метод в своїй основі передбачає, що в суспільно-історичному процесі, з одного боку, розрізняються, а з іншого – тісно взаємопов'язані такі поняття, як одиничне і особливе. Через це важливим завданням пізнання стає виявлення того єдиного, що було притаманне розмаїттю тих чи інших поєднань індивідуального/одиничного. Минуле в усіх його проявах є безперервним динамічним процесом, що являє собою зміну одних якісних станів іншими, та має свої істотно відмінні стадії. Виділення цих стадій є важливим завданням у вивченні історичного розвитку. Застосування історико-типологічного методу дозволило виявити основні етапи у реалізації національної політики радянської влади в Донбасі з 1943 р. по 1985 р., дати кожному з них детальну характеристику. Залучення типологічного методу допомогло визначити основні риси, притаманні регіону в процесі його розвитку. Виявлення специфічних рис регіону, що досліджується, стало можливим завдяки використанню ідеографічного методу, який полягає в послідовному описі історичних явищ, подій на основі фактів та співставленні історичних об'єктів у часі та роствранстві.

Історико-порівняльний метод ґрунтується на порівняннях в якості важливого засобу наукового пізнання. Без нього не обходиться жодне наукове дослідження. Це пояснюється тотожністю багатьох явищ, які, з першого погляду, відрізняється просторовими та часовими ознаками, що безперечно привертає увагу науковців. Ми звернулися до нього при порівнянні радянської етнонаціональної політики в Донбасі з її проявами в інших регіонах СРСР, що допомогло не лише визначити специфіку регіону, який досліджується, але й зрозуміти вплив на регіональні процеси загальнодержавних ініціатив та факторів.

У зв'язку з тим, що серед джерельної бази дослідження значне місце займають документи партійних організацій та тексти виступів офіційних осіб, при роботі над дисертацією також використовувався метод контент-аналізу.

Синхронний метод історичного дослідження був застосований під час вивчення кількох явищ, що відбувалися в один і той самий відрізок часу. Цей метод доцільно використовувати у поєднанні із хронологічним, який дає змогу розглядати події у часовій послідовності, та є найбільш поширеним під час історичних досліджень.

Прикладом його залучення в нашій роботі може стати опрацювання паралельних процесів здійснення національної політики в рамках післявоєнної відбудови Донбасу та загальнорадянських тенденцій боротьби з космополітизмом.

Відбудова картини недалекого минулого стала можливою при використанні в рамках дослідження ретроспективного методу. Він сприяє розв'язанню таких проблемних питань, як визначення фактичної нерівності у правах окремих національних меншин в СРСР, інтересів цих національних груп, напрямів їхньої діяльності та самоорганізації в рамках радянського законодавства.

Корисним у дослідженні стало залучення кількісних методів під час аналізу значного масиву статистичних джерел. Наприклад, це дає нам можливість визначити національний склад населення Донбасу в означений період часу, проаналізувати еволюцію його змін під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. Також це допомагає нам у аналізі становища окремих національних груп в Донбасі: через призму статистики залучення їх представників до керівних посад в промисловості, партійної діяльності, науково-освітнього процесу тощо.

У тому числі, у роботі були використані такі спеціальні історичні методи дослідження: діахронічного аналізу та історичної періодизації. Останній допоміг нам розділити історичний процес, що досліджується, у його хронологічних рамках на кілька етапів, беручи в якості критеріїв такого розподілу основні віхи формування радянської етнонаціональної політики. Насамперед, такими віхами стала зміна влади в державі: послідовне управління Радянським Союзом Й. В. Сталіним, М. С. Хрущовим та Л. І. Брежнєвим. Проте, розглядаючи в якості предмету дослідження виключно особливості реалізації радянської політики на території Донбасу, варто відзначити, що ми погоджуємось з можливістю застосування іншої періодизації, заснованої на регіональних особливостях та важливих подіях місцевого значення.

Специфіка методології наукового дослідження полягає в тому, що окремі її складові частини знаходяться на стику історичних та суспільствознавчих, економічних, психологічних галузей знання, тому їх вивчення вимагає полідисциплінарного синтезу. Подібне поєднання визначає загальний напрямок

здійснення робіт, обсяг і види використаних джерел, науково-довідковий апарат, сутність концептуальних положень і висновків.

Залучення комплексу вищезазначених методів, перш за все, зумовлювалася об'єктивними потребами нашого дослідження та необхідністю аналізу значного кола джерел. Усі ці методи дозволили нам у повному обсязі вирішити поставлені завдання, оперуючи специфічними категоріями, поняттями та термінологічним апаратом.

Проаналізувавши історіографічну базу нашої дисертаційної роботи, можна прийти до висновку, що проблема здійснення національної політики радянської влади на території Донбасу протягом 1943-1985 рр. залишається малодослідженою у вітчизняній історіографії, а саме: динаміка змін національного складу, соціальні аспекти національної політики, політика влади у мовному середовищі, а особливо у системі шкільної освіти, особливість концепції втілення радянською владою національної політики, результати та наслідки для окремих етносів втілення національної політики. Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених окремим аспектам цього вектора діяльності Комуністичної партії, життю окремих діаспор на території регіону, що досліджується, в зазначений період, комплексне вивчення вказаних нами предмету та об'єкту відсутнє в українській науковій школі.

Натомість, наявна джерельна база з обраної тематики є достатньо репрезентативною, і складається з офіційних документів, статистичних джерел, матеріалів періодичних видань та особистих спогадів. Необхідно пам'ятати, що для створення об'єктивної та достовірної картини історичного процесу ми маємо обов'язково аналізувати всі доступні джерела в комплексі.

У процесі вивчення здобутків попередників та аналізу джерельної бази ми використовували як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування), так і спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, історико-типологічний) методи наукового

дослідження. Орієнтація на принципи історизму, науковості та об'єктивності сприяло виконанню поставлених завдань у повному обсязі.

У цілому, зробивши історіографічний огляд із зазначеної теми дослідження, проаналізувавши джерельну базу роботи та визначивши її методологічні засади, ми отримали можливість правдиво та неупереджено відтворити еволюцію радянської державної політики в регіоні, виділивши в ній місце національних меншин.

РОЗДІЛ 2.

РІШЕННЯ ДЕРЖАВНИХ І ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ У ГАЛУЗІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН.

2.1. Принципи національної радянської політики в 1943-1953 рр.

У радянській ідеологічній системі впродовж всього існування СРСР пролетарський інтернаціоналізм протиставлявся, з одного боку, «буржуазному націоналізму», що розуміється як шовінізм і ідеологія національної винятковості, з іншого, особливо після Великої Вітчизняної війни, – «буржуазному космополітизму», що розумівся як заперечення будь-яких національних коренів.

Принцип інтернаціоналізму декларувався як один із основних в СРСР протягом усього існування країни 1922-1991 рр., хоча на практиці від нього бували значні відступи, особливо починаючи з правління Й. В. Сталіна, який проголосив принцип «соціалізму в одній країні», а потім проводив ряд націоналістичних ідеологічних кампаній. З одного боку, в 1920-і – на початку 1930-х рр. мали місце кампанії «коренізації», тобто впровадження «титульних» мов і культур окремих радянських республік на їх території, а з іншого, в 1930-40-і рр. – активізувались культурні обмеження і репресивні акції за національною ознакою.

Хоча кінцевою метою мовної політики завжди залишалося перетворення російської мови в спільну мову для всіх «неросійських народів», все ж Й. В. Сталін вирішив, що шлях до цього лежить через національну консолідацію, тобто через злиття споріднених націй і народностей в окремі «зональні нації» зі своїми «зональними мовами» [203, 20 липня 1950].

Мовна політика Кремля щодо кожної з лінгвістичних груп (слов'янська: росіяни, українці, білоруси плюс національні підгрупи західних слов'ян; тюркська: узбеки, казахи, азербайджанці, туркмени, карачаївці, балкарці, хакаси, алтайці, гагаузи, кумики, ногайці, уйгури, шорці, кримчаки, киргизи, татари, чуваші, башкири, якути, каракалпаки, тувинці та ін.; угро-фінська: естонці, мордва, удмурти, марійці, комі, карели та ін.; летто-литовська: литовці, латиші; вірменська; картвельська (в основному грузини); романська (в основному молдавани); саміто-хамітська: їдиш та іврит; іранська: таджики, осетини, курди; чечено-дагестанська: чеченці, інгуші, бацбитці,

аварці, лезгини, даргинці, лакці та ін.; німецька (німці); абхазо-адигейська: абхази, адигейці, кабардинці, черкеси, абазинці) спочатку орієнтувалася на завершення внутрішньогрупової мовної консолідації та створення для деяких груп загальної літературної мови на основі діалекту провідного народу. Керівництвом держави вважалося, що «в умовах соціалізму можуть відбуватися часткові процеси добровільного злиття невеликих етнічних і екстериторіальних національних груп, вкраплених у великі соціалістичні нації, з цими національностями... Особливо важливим у цьому процесі є засвоєння етнографічними та екстериторіальними національними групами, що зливаються, мови великої передової соціалістичної нації, серед якої ці націоналі живуть» [343, с. 31]. Офіційна пропаганда стверджувала «зближення і розквіт націй... протікає не стихійно, а планомірно... У нашій багатонаціональній державі це здійснюється в процесі єдиного державного планування» [343, с. 32].

Особливу увагу в цьому контексті слід звернути на період Другої світової війни. Радянсько-німецький пакт 1939 р. і перемога СРСР дала змогу йому завершити «збирання земель». У результаті цих подій кремлівські керівники не лише повернули землі, що раніше належали Російській імперії, а й анексували Східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття, які раніше не входили до її складу. Були приєднані Литва, Латвія, Естонія, Бессарабія, нова частина Карелії, північна частина Східної Пруссії, а на сході – Таяну-Тува. Вже у 1939-1941 рр., а особливо після завершення війни, на нових територіях спостерігалися жорстокі методи втілення політики радянської влади. Велику чисельність місцевого населення депортували до інших регіонів, а на їхнє місце приїздили росіяни, насамперед, «кадри» і промислові робітники. Радянська влада встановлювала свої порядки, зокрема проводила прискорену колективізацію сільського господарства. На заході України чинився сильний опір радянзації, що набував форм запеклої збройної боротьби, яка була придушена тільки у 1950 р.

Сталінська національна політика розправлялася з цілими народами. Вже перед війною превентивно депортували корейців із далекосхідної прикордонної області до Середньої Азії. У 1941 р. до Азії було виселено німців Радянського Союзу. У 1943-

1944 рр. примусово до Сибіру та Середньої Азії були переселені калмики, балкарці, інгуші, карачаєвці, чеченці, кримські татари, месхетинці. Загалом приблизно 2,5 млн. ос. вивезли до Азії та поселили їх там як підневільну робочу силу. Під час транспортування і в перші роки висилки майже третина з них загинула. Автономні республіки й області цих етносів були ліквідовані, самі їхні назви вилучили і викреслили зі статистичних даних, довідників та історичних творів. Таким чином, якщо у Російській імперії нараховувалося приблизно 165 різних етнічних груп, то на момент 50-річчя СРСР існувало лише 100 «соціалістичних націй і народностей».

Радянський уряд, крім армії та бюрократії, взяв курс на масове заселення національних республік представниками некорінних національностей, переважно російсько-українським населенням. Проводився цей курс колонізації під гаслом «постійного обміну кадрами між націями». Результати такої урядової політики позначилися на практиці: станом на 1988 р. некорінне населення в національних республіках складало більше 20%. Радянський філософський журнал оцінив факт денационалізації національних республік як позитивне явище: «В ході соціалістичного будівництва, особливо у відсталих до революції... республіках, ясно проявляється тенденція до зменшення питомої ваги корінних національностей... У той же час питома вага представників інших народів у населенні національних республік і областей неухильно зростає» [503, с. 6].

Стратегічна мета міграції, спланованої радянським керівництвом – денационалізація націй, в кінці якої корінне населення республік складе національну меншість у власних республіках. Російська мова повинна була би замінити у всіх сферах життя місцеві мови. Про саме таку мовну мету запровадженої політики повідомив той же журнал «Питання філософії»: «Зростаюча рухливість населення... сприяє поступовому мовному зближенню націй і народностей як по лінії спільного злиття і взаємозбагачення національних мов, так і по лінії перетворення однієї з них (російської) в спільну мову всіх соціалістичних націй» [503, с. 11].

Реалізація національної політики радянської влади мала вплив на усіх людей, не тільки на, так званих, «буржуазних націоналістів». Прикладом цього є доля О. Я. Шумського. У передсмертній записці Й. В. Сталіну від 18 жовтня 1945 р. він

каже, що комуніст-українець є «типом зайвої людини» в Україні. Він більше не бажає такого терпіти і воліє вчинити самогубство в якості останнього кроку протесту, як це зробили інші комуністи-українці М. Хвильовий, М. О. Скрипник, П. П. Любченко. О. Я. Шумський пише, що поряд із вичерпанням усіх засобів у боротьбі за власну реабілітацію останнім часом з'явилися мотиви протесту проти нового курсу національної політики, курсу російської великодержавної політики. Він наводить приклади компліментів Й. В. Сталіна російському народові та розподіл народів Союзу за розумом, характером тощо; виступ по радіо М. С. Хрущова з нагоди визволення України, у якому чулося «старший російський брат» та «молодший брат» – український народ. О. Я. Шумський вважав, що це не перегини на місцях, а нова політична лінія в національному питанні, «це лінія національно-політичної кастрації українського народу», «лінія перетворення України в політично аморфне тіло – в Малоросію» [58, арк. 44а-44в].

У радянській Україні одразу після визволення від окупації була зроблена ревізія книжкових фондів усього букіністичного книжкового ринку. У доповідній записці начальника Головного управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР І. Д. Назаренко секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди К. Полонник від 23 червня 1947 р. під грифом «секретно» повідомлялось, що після перевірки він вважав би за доцільне, зокрема: «заборонити книгокомплектуючим організаціям постачати бібколектори та бібліотеки букіністичною літературою без перевірки її органами цензури; зобов'язати Комітет культпросвітзакладів, Мінпросвіти УРСР, Управління вищої школи при Раді Міністрів УРСР та республіканські комітети профспілок до 1 вересня 1947 р. упорядкувати облік та закінчити інвентаризацію книжкових фондів обласних, міських, районних, шкільних, фабрично-заводських та бібліотек вишів; зобов'язати Комітет культпросвітзакладів, Президії АН УРСР, Мінпросвіти УРСР та Управління вищої школи створити із бібліотечних працівників бригади по розсортуванню нерозібраних книжкових фондів. Антирадянські, політично-шкідливі видання та макулатура вилучаються та знищуються цими бригадами, вся інша відібрана бригадами література інвентаризується та пред'являється на контроль місцевим органам цензури». Також пропонувалось

зобов'язати органи МВС УРСР заборонити приватну книготоргівлю на базарах [24, арк. 1-4]. Це і було зроблено протягом 1947 р., зокрема і в Сталінській і Ворошиловградській обл. [24, арк. 10].

Прикладом примарної свободи національних республік є те, що Україна в числі 51 країн світу виступила однією із засновників і перших членів ООН. 6 травня 1945 р. українська делегація прибула в Сан-Франциско для участі в роботі конференції і підписала декларацію про заснування ООН. Її представники були обрані в дев'ять комітетів і комісій організації. Подібний акт дарування політичної свободи на міжнародній арені був спрямований виключно на посилення позиції представництва СРСР в ООН. Прикладом цього є те, що у Києві два місцевих керівники, М. С. Хрущов і Д. З. Мануїльський (перший з них був головою партійної організації Української РСР, а другий – її міністром іноземних справ), ще у тому ж 1945 р. висловлювали побажання, щоб Україна могла встановлювати дипломатичні відносини зі східноєвропейськими країнами, як це, здавалося б, було дозволено згідно з конституційною реформою 1944 р. Це прохання не задовольнили. Деякі партійці в Україні були звинувачені у схильності до місцевого націоналізму, а їхнє керівництво було зміщене.

У своєму виступі «Україна у братній співдружності радянських народів» 1947 р. М. С. Хрущов, все ще перебуваючи на посаді голови Ради Міністрів УРСР та секретаря ЦК КП(б)У, говорив: «геніальне ленінсько-сталінське вирішення національного питання, мудра політика більшовицької партії та радянського уряду відкрили широкі шляхи державного економічного та культурного розвитку Радянської України» [25, арк. 3]. Також він зазначав: «величезних успіхів досягла Радянська Україна і в розвитку своєї національної за формою та соціалістичною за змістом культури» [25, арк. 4]. Не забував М. С. Хрущов й нагадувати про місце українського та інших народів у «братній сім'ї народів СРСР»: «сини та доньки українського народу разом із усіма братніми народами Радянського Союзу, на чолі з великим російським народом самовіддано боролися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни» [25, арк. 5]. Було окремо сказано і про Донбас як про «ключ до швидкого відновлення всього народного господарства України»: «...героїчний

робочий Донбасу, спираючись на підтримку всієї країни, швидко відновлює Донецький басейн» [25, арк. 8].

Відзначені в доповіді дифірамби російському народу були вкрай потрібні М. С. Хрущову для збереження свого місця в партії: «Не раз намагалися вороги досягнути на вікову дружбу радянських народів, але непохитне братерство українського та російського народів, непохитна сталінська дружба радянських народів, яка знайшла своє найвище відображення в Союзі Радянських Соціалістичних Республік. Російський народ цементував народи нашої країни в єдину, могутню, багатонаціональну Радянську державу – улюблену батьківщину всіх радянських людей... Український народ говорить своє сердечне «дякую» йому, російському народу, за беззавітну службу всьому радянському народу, за його ясний розум, стійкість, терпіння, за його братерську допомогу. Український народ свято дотримується та вічно буде притримуватися завіту великого В. І. Леніна: «при об'єднаній дії пролетаріїв великоруських та українських вільна Україна неможлива. Без такої єдності з нею не може бути й мови» [25, арк. 18-19].

Трагічною помилкою української дипломатії була політика замовчування ганебних фактів дискримінації українського населення у Польській Народній Республіці. 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного звільнення і урядом УРСР у м. Любляна був підписаний договір про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі, а польського – з УРСР [173]. Люди за бажанням зі збереженням свого майна переселялися на їхню етнічну батьківщину. Це було проявом природного права людини вибирати місце свого проживання. Практично цей договір торкався не лише українського та польського народів: з території УРСР (Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська, Тернопільська обл.) до Польщі переселялися поляки та євреї, а з території Польщі до України (Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська обл.) – українці, білоруси, росіяни та русини [15, арк. 198, 232-233]. Однак поступово від добровільного виїзду на батьківщину влада перейшла до складання списків для обов'язкового переселення [16, арк. 3-4, 7]. Центральний провід ОУН та УПА чинив цьому опір через агітацію серед населення та

терористичні акти [15, арк. 191-195]. Ганебним актом щодо українців, поляків, білорусів та євреїв була так звана акція «Вісла», здійснена польською владою в квітні-серпні 1947 р. Її метою була повна депортація українського населення з його етнічних територій в західній і північній Польщі на інші землі, які раніше належали німцям.

Процес обміну громадянами проводився і з Чехословаччиною. Із доповідної записки міністра внутрішніх справ СРСР С.Круглова від 1 липня 1947 р. відомо, що оптація і переселення громадян чеської і словацької національностей з УРСР до Чехословаччини і чехословацьких громадян української і російської національностей до СРСР, які проводилися на основі угоди між урядом Радянського Союзу і урядом Чехословацької Республіки від 10 травня 1946 р., вирішені. По закінченню переселення до Чехословаччини виїхало 10 275 сімей у кількості 33 077 ос. із Рівненської, Житомирської, Волинської, Кам'янець-Подільської обл., в УРСР прибуло 2 679 сімей у складі 11 672 ос. до Рівненської і Волинської обл. Цей процес не торкнувся Донбасу, але він показує, що влада робила все, щоб зменшити поліетнічність у національному складі УРСР [260, с. 35-36].

Після війни сталінський режим поставив перед собою мету приведення західних українців у відповідність до радянської системи їх східних співвітчизників. Але форсовані темпи індустріального розвитку без урахування доцільності та наявності сировини, примусова колективізація, анулювання Брестської унії та «саморозпуск» греко-католицької церкви 8 березня 1946 р. відштовхнуло значну частину місцевого населення від комуністичної влади. Все це ще більше загострило братовбивчу війну на західноукраїнських землях.

Неприйняття та перешкоджання радянзації західних областей змушувало український радянський уряд переміщати туди керівні кадри зі східних областей УРСР. Навіть у 1951 р. пленум ЦК КП(б)У зауважував, що деякі міськкоми та райкоми КП(б)У західних областей все ще слабо ведуть роботу з виховання та висування кадрів із місцевого населення. Виходячи з цього, пленум серед іншого постановив, щоб у лекціях ширше висвітлювати ленінську політику дружби народів, історичне значення дружби російського та українського народів, пропагувати ідеї

соціалістичного інтернаціоналізму та радянського патріотизму; в лекційній пропаганді гостріше викривали реакційну сутність буржуазного ладу та його ідеології – космополітизму та націоналізму [159, с. 403-404]. Натомість в 1952 р. у постанові пленуму «Про стан та заходи щодо покращення підготовки, підбору, виховання та розподілу керівних партійних та радянських кадрів в українській партійній організації» вимагається: «Рішуче покінчити з неправильною орієнтацією деяких партійних органів західних областей на отримання кадрів тільки зі східних областей. Повсякденно виховувати кадри в дусі революційної пильності та нещадної боротьби з рештками українських буржуазних націоналістів – найлютіших ворогів радянського народу, агентів американо-англійських імперіалістів» [159, с. 424].

Слід зауважити, що ситуація на території Західної України наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. була дійсно неспокійною через розгортання нового етапу національно-визвольної боротьби. У липні 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада. Вона закликала народ до боротьби за створення Української Самостійної Соборної Держави в межах етнічних українських земель. Боротьба набула широкого розмаху. Служба Безпеки – таємна спецслужба ОУН – безжально винищувала прорадянські елементи. Здійснювалися акції саботажу і диверсій, проводилася «шептана» і друкована антирадянська агітація. УПА брала активну участь у військових операціях. Тільки з 1 квітня по 1 вересня 1946 р. загоны УПА 1 017 раз вступали в бій з загонами НКВС [258, с. 110]. У свою чергу, численні каральні операції проводилися проти УПА відповідними радянськими органами. З лютого 1944 р. по 1 січень 1946 р. війська НКВС провели 39 773 операції [258, с. 113]. У липні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв пропозицію МВС УРСР про доведення чисельності бійців залучених до цих місій винищувальних батальйонів до 35 тис. чоловік. Отже, боротьба переростала в громадянську війну. Сили сторін у ній були нерівними. Тому в 1949 р. керівництво УПА ухвалило рішення вивести армію до Німеччини й Австрії. Після загибелі командира УПА Тараса Чупринки (Р. Шухевича) 5 березня 1950 р. повстанський рух втратив організованість і пішов на спад. Втім, окремі збройні відділи підпілля діяли ще до середини 50-х рр. ХХ ст.

Окремі судові процеси над членами ОУН робили резонансними. Так, наприклад, у листі Волинського обкому КПУ зазначається: «Обком КП України просить дозволити провести по справі І. М. Дебалука відкритий судовий процес в Шацькому районі. Сам відкритий судовий процес по справі Дебалука, висвітлення його на сторінках обласної, міських та районних газет і по радіо буде всебічно використано для розкриття звірячого обличчя українських буржуазних націоналістів. Поряд з цим, обком партії вважає, що для більш широкого і наглядного використання цього процесу в справі викриття українських буржуазних націоналістів було б доцільно випустити спеціальний кіножурнал і просить дозволу ЦК КП України зняти судовий процес Дебалука на кіноплівку» [39, арк 18].

Важливе місце у національно-визвольній боротьбі західноукраїнських земель відігравала УГКЦ. Незважаючи на активні післявоєнні репресії проти неї радянській владі не вдалося її остаточно знищити. Уповноважений Ради у справах релігій по УРСР К. З. Литвин писав у ЦК КП України: «Останнім часом в західних областях України активізувалася діяльність залишків греко-католицького (уніатського) духівництва. Священики, які не визнали рішень Львівського собору 1946 р. про возз'єднання греко-католицької церкви з РПЦ підбурюють віруючих на невизнання радянського законодавства про релігійні культу, вдаються до насильницького захоплення церковних приміщень, постачають зарубіжні центри антирадянської пропаганди наклепницькою писаниною». І як не абсурдно це звучить, але за принципом подвійних стандартів для паралізації діяльності уніатського духовенства радянська влада залучала віруючих РПЦ до боротьби з впливом УГКЦ. К. З. Литвин просив ЦК поновити видання журналу «Православний вісник», який за рішенням ЦК КПРС видавався в Україні з 1946 р. до 1961 р. Також, він за проханням екзарха України митрополита Філарета клопотався про видання вже підготовленого до друку православного молитовника українською мовою тиражем 100 тис. примірників [46, арк 34-35]. Таким чином, машина радянської пропаганди руками РПЦ монополізувала духовне життя усіх вірян, які, не підозрюючи того, самі опинялися під тиском радянської агітації. Через друк релігійної літератури українською мовою

радянська влада намагалася зблизитися з україномовними вірянами. Також, по всій території УРСР велася боротьба з сектою єговістів.

Разом із боротьбою проти «небажаних» елементів суспільства радянська влада здійснювала потужну агітаційно-виховну роботу. Організаційно кампанія по вихованню «радянського патріотизму» спрямовувалася «Агітпропом» – управлінням, з липня 1948 р. відділом пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) під загальним керівництвом секретарів ЦК ВКП(б) А. О. Жданова, (після його смерті в 1948 р.), М. А. Сулова (до 1982 р.), Ю. В. Андропова (до 1984 р.).

Одразу з оговтанням після визволення України від нацистів почалися активні дії партії з впровадження «правильної» національної політики в усіх сферах життєдіяльності громадян. На початку 1946 р. вийшов із друку «Нарис історії української літератури», виданий Інститутом мови та літератури АН УРСР під редакцією члена-кореспондента АН УРСР С. І. Маслова і кандидата філологічних наук Є. П. Кирилюка. Реакція ЦК КП(б)У була неминучою. У її постанові від 24 серпня 1946 р. «Про спотворення та помилки у висвітлення історії української літератури в «Нарисі історії української літератури»» говорилося, що «автори «Нарису», у відповідності зі схемою М. С. Грушевського та його теорією про виключність українського народу, ігнорують спільність походження, єдність і взаємодію в історичному розвитку російського й українського народів, їх мови та культури» [10, арк 21-22].

У «Літературній газеті» від 5 вересня 1946 р. була опублікована постанова ЦК КП(б)У «Про перекирення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури»», в якій зазначалося, що автори «Нарису» перекирили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі. Тому в «Нарисі» історія української літератури не показана у взаємозв'язку з іншими спорідненими літературами, особливо з російською літературою. Але більш за все ЦК КП(б)У обурювало те, що поява такого шкідливого «Нарису» не зустріла належної відсічі з боку наукових установ і Спілки радянських письменників України та той факт, що управління пропаганди ЦК КП(б)У не забезпечило належного контролю за роботою Інституту

літератури АН УРСР і СРПУ. В результаті ЦК КП(б)У зобов'язало управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У посилити боротьбу проти всяких проявів ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології; піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення історії української літератури Грушевським і його школою; запропонувати партійним АН УРСР і СРПУ посилити роботу щодо опанування марксистсько-ленінської методології їхніми науковими працівниками з тим, щоб запобігти надалі виходу з друку недоброякісних праць [200, 5 вересня 1946].

Подібна доля спіткала і літературно-художній журнал «Вітчизна» – орган СРПУ. 4 жовтня 1946 р. ЦК КП(б)У постановив, що журнал видається «в зовсім незадовільній якості». Під цим малося на увазі, що редакція систематично надавала свої сторінки для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідеології. На думку партійних функціонерів, у статтях і художніх творах ряду письменників та літературознавців, надрукованих у «Вітчизні», в дусі буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і Єфремова перекручувалась історія української літератури, проповідувалася національна обмеженість, ідеалізувались пережитки старовини в побуті та свідомості людей [165, с. 266-267].

Подібною за змістом була постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», у якій критикувалися співробітники цієї установи за «грубі політичні помилки і викривлення буржуазно-націоналістичного характеру» для «приховування від трудящих єдності походження та історичної спільності українського, російського і білоруського народів» [11, арк. 16-24].

Із цього часу контроль тільки збільшувався, поки не набув ознак тотального за часів «застою». 15 квітня 1947 р. у вказівках цензору художньої літератури начальник головного управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР К. Полонник рекомендував забороні зокрема: «твори, які оспівують буржуазно-націоналістичні погляди про переваги однієї якоїсь нації (української, наприклад), її «особливої» історичної ролі та «особливий» національний характер; твори, які містять погляди, направлені проти сталінської ідеї дружби та братерства народів, які протиставляють одну націю іншій, усі та всілякі прояви націоналізму, шовінізму,

расового антагонізму та національної обмеженості». Ці обмеження повинні були допомогти цензору встановити, «чи допоможуть дані твори вихованню радянського патріотизму або автор скатується на націоналістичні позиції» [26, арк. 183].

Радянська влада особливо жорстоко ставилася до тих громадян, які побачили, хоч і в страшних умовах, життя в інших країнах. Особливо це стосувалося людей, які потрапили у полон, а потім їх репатріювали до СРСР. Лише 20% із репатрійованих військовополонених одержали дозвіл повернутися додому. Тисячі відправили до радянських таборів як «зрадників» або їх засудили на заслання на кілька років чи до примусових робіт на відбудові зруйнованих війною районів [452]. Таке ставлення зумовлювалося підозрою і побоюванням, що розповіді тих людей будуть надто розходитися з офіційною пропагандою, особливо стосовно того, як живуть люди в інших країнах. Саме у цей період і розгортається боротьба з «безродними космополітами» та «низькопоклонством перед Заходом».

Із закінченням Вітчизняної та початком «холодної» війни в СРСР почалося посилення і збільшення суворості ідеологічного режиму. У Постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» від 14 серпня 1946 р. викривалися «твори, які культували невластивий радянським людям дух низькопоклонства перед сучасною буржуазною культурою Заходу» [169].

Із постанови пленуму ЦК КП(б)У, який проходив у Києві 15-17 серпня 1946 р., «Про рішення ЦК ВКП(б) щодо звіту ЦК КП(б)У «Про підготовку, підбір та розподіл керівних партійних та радянських кадрів в українській партійній організації»» можна зробити висновок, що республіканське керівництво було стурбовано недоукомплектованістю партійних та радянських органів і наполягало, щоб штат наповнювали місцевим населенням [159, с. 173]. Пленум ЦК КП(б)У вимагав від Політбюро та Оргбюро ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів і всіх первинних партійних організацій посилити боротьбу на ідеологічному фронті за «чистоту» марксистсько-ленінської теорії, проти всіляких проявів ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології, викривати у друці та усних виступах прояви буржуазного націоналізму, піддавати критиці «буржуазно-націоналістичні збочення» історії України М. С. Грушевським та його школою. Пленум наказував публікувати в газетах та

журналах статті, які показували б наукову неспроможність та політичну шкоду історичних концепцій М. С. Грушевського. Разом із цим, пленум вимагав організувати роботу зі складання «достовірної наукової історії» України та української літератури та вжити заходів із метою докорінного покращення роботи інститутів громадських наук АН УРСР [159, с. 174].

Із ініціативи Й. В. Сталіна 28 березня 1947 р. була прийнята Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про суди честі в міністерствах СРСР і центральних відомствах», в якій затверджувався проект постанови Радміну СРСР і ЦК ВКП(б) «Про Суду честі в міністерствах СРСР і центральних відомствах». Згідно з цією постановою, в кожному відомстві передбачалося створення особливого органу – «суду честі», на який покладался «розгляд антипатріотичних, антидержавних і антигромадських вчинків і дій, скоєних керівними, оперативними кадрами та науковцями міністерств СРСР і центральних відомств, якщо ці провини і дії не підлягають покаранню в кримінальному порядку» [499]. Негайно ж був організований «суд честі» над Ключовою і Роськіним («справа КР»), причому в його організації найактивнішу участь брав А. О. Жданов. Всього у 1947 р. було проведено 82 суди честі.

Найбільш яскравим проявом сталінської національної політики у післявоєнні роки став завуальований антисемітизм. До цього у радянській дійсності нічого подібного не було, як вважає Джуппе Боффа [332].

У роки війни доля радянських євреїв на окупованій території була настільки ж жахливою, як і в інших європейських країнах, що потрапили під владу нацистів. Хоча офіційна пропаганда ніколи не виокремлювала особливу трагедію цього народу серед загальної долі всього населення, євреї від самого початку війни отримали право на особливе політичне представництво в особі їхнього ЄАК, який мав за своє завдання налагодження зв'язків з єврейськими громадами за кордоном, особливо в Америці.

У СРСР жахи нацизму та війни укріпили солідарність євреїв. Проекти здобуття території для свого народу в рамках СРСР відродилися в ході контактів між ЄАК і провідними радянськими керівниками, зі сторони яких, зокрема, В. М. Молотова і Л. М. Кагановича, знову була висунута ідея вибрати для цього Крим, який дуже

зnelюднівся після депортації татар. Деякі діячі комітету хотіли мати постійною національною територією євреїв ті землі, які раніше були заселені в Поволжі німцями [549, с. 178]. У післявоєнній обстановці уряд Москви підтримував навіть створення єврейської держави у Палестині та визнав Ізраїль; уже тоді значна кількість радянських громадян попросила дозволу на репатріацію.

До кінця 1948 р. вийшов у завершальну фазу процес створення блоку НАТО. Одночасно провалилися спроби зробити Ізраїль радянським сателітом на Близькому Сході: єврейська держава встановила дипломатичні відносини зі США і намагалася лавірувати між обома наддержавами. Такі умови, на думку А. В. Фатєєва, диктували радянському керівництву потребу в подальшій ізоляції радянського народу від впливів Заходу і насадженні «образу ворога». Євреї взагалі, єврейська інтелігенція особливо, викликали підозру в прозахідній орієнтації і патріотичним ентузіазмом, проявленим у зв'язку зі створенням Ізраїлю і його перемогою у війні з арабами – це було сприйнято як нелояльність «радянській батьківщині». Наприкінці осені 1948 р. починаються антиєврейські репресії: 20 листопада виходить постанова «Про Єврейський антифашистський комітет», та відбуваються арешти його членів, які звинувачувались у роботі на американську розвідку. Антисемітизм проявлявся у внутрішніх документах ВКП(б), але при цьому маскувався вказівками на «буржуазність космополітів», що не дозволяло безпосередньо висувати звинувачення у націоналізмі. У результаті, антисемітизм і «боротьба з низькопоклонством» об'єдналися в потужній кампанії по «боротьбі з космополітизмом» [525].

Я. Л. Рапопорт пише, що «антиєврейська спрямованість боротьби була настільки відвертою, що її було важко прикрити фіговим листком радянського інтернаціоналізму», та наводить популярний двовірш: «Чтоб не прослыть антисемитом, зови жида космополитом» [476]. За твердженням Говарда Фаста, в 1949 р. Національний Комітет Комуністичної партії США офіційно звинуватив ВКП(б) «в кричущих актах антисемітизму» [526].

Ще у січні 1948 р. С. М. Міхоелс (голова ЄАК) передчасно помер у Мінську. Було сказано, що він став жертвою автокатастрофи. Газети присвятили йому врочисті жалобні некрологи [203, 15 січня 1948]. Але незабаром почали поширюватися чутки

про його вбивство та причетність до нього політичної поліції. Насильницька смерть С. М. Міхоелса практично поклала початок для антиєврейського наступу, який розгорнувся в широкому масштабі декількома місяцями пізніше. Із боку Й. В. Сталіна та верхівки політичної поліції він пояснювався існуванням «проамериканської сіоністської змови». У листопаді 1948 р. був проведений обшук у Видавництві літератури єврейською мовою у Москві, невдовзі цю установу було закрито. Наприкінці року почалися арешти членів ЄАК та інших єврейських інтелігентів; був заарештований письменник І. С. Фефер, актор В. Л. Зускін, критик І. М. Нусінов, літератори Д. Р. Бергельсон, Л. М. Квітко, М. С. Голодний, Я. С. Беленький, академік Л. С. Штерн, дипломат С. А. Лозовський, і, нарешті, найбільш відомий представник єврейської радянської літератури – поет Перець Маркиш. Проект створення національного осередку в Криму був названий змовою з метою відокремлення півострова від СРСР і став основною частиною звинувачень [549, с. 187-193]. Усі єврейські заклади культури, театри, школи, газети в Москві та по всій країні були закриті. Інша серія арештів охопила технічних спеціалістів московських заводів, у тому числі автомобільний, який тоді носив ім'я Й. В. Сталіна. Не пощадили навіть дружину В. А. Молотова, теж єврейку.

Не менш ганебною була кампанія дискримінації, яка супроводжувала ці репресії. На всіх євреїв пала підозра. Уже під час своїх нападок на музикантів А. О. Жданов включав до списку обвинувачених певних інтелігентів, яких тоді не називали по імені, але на яких навішувався ганебний ярлик «безродних космополітів» [187, 1948 . – №6. – С. 69]. Такий саме вислів був використаний знову «Правдою» та газетою «Культура и жизнь» у кінці січня 1949 р. для викриття «антипатріотичної групи театральних критиків». Цього разу особистості були згадані, всі вони були євреями: в даному випадку це їхнє загальне походження не було таким вже очевидним, оскільки вони носили русифіковані прізвища, проте в тексті у дужках були вказані їх старі імена, які були вочевидь єврейськими. Висновки в статті робилися просто образливі: «Цій групі безродних космополітів не дорогі інтереси Батьківщини, інтереси радянського народу. Заражені занепадницькою ідеологією буржуазного Заходу, раболіпствуючи перед іноземщиною, вони отруюють здорову

творчу атмосферу радянського мистецтва згубним духом ура-буржуазного космополітизму, естетства та рабського снобізму. Виступи цих естетсвуючих антипатріотів, людей без роду, без плем'я, направлені проти всього нового, передового в радянській драматургії та театрі. Естетство – за своєю природою антинародно, антипатріотично, антинаціонально» [199, 30 січня 1949]. Потім вийшла друком ціла серія інших статей, які були покликані викрити так званих космополітів у всіх сферах культури.

Ніхто не говорив у Москві про антисемітизм. У цілому кампанія була окреслена як «антикосмополітична» та, таким чином, виглядала як складова частина пропаганди проти націоналізму, який став основним напрямком ідеологічної обробки всередині країни. Але ці два терміни на практиці ідентифікувалися. А. С. Гурвич поряд із І. І. Юзовським та І. Л. Альтманом був одним із найбільш відомих критиків, які були засуджені. Два письменники, І. Г. Еренбург і В. С. Гроссман, які тільки закінчили «Чорну книгу» про злочини, скоєні нацистами в СРСР по відношенню до євреїв, були відсторонені від виступів по радіо, не допускалися на сторінки газет, їх не приймали у міністерствах. Прийом у вищі навчальні заклади євреїв став обмежуватися. Будь-який вид кар'єри – в партії, в армії або на дипломатичній роботі – був для них закритий.

Поширившись у надрах бюрократичного апарату, почали проникати у всі сфери радянського громадського життя, так звані анкети: формуляри з питаннями. Громадяни були вимушені заповнювати їх при вступі на роботу або при підвищенні по службі, при поїзді у відрядження тощо. Ці опитування поступали потім у відділи кадрів. Протягом усіх 1920-30-х рр. їм не надавали великого значення; з їх допомогою з'ясовувалися тільки окремі питання, в першу чергу, соціального походження та попередньої політичної діяльності. Із кінця 1940-х рр. особливого значення почали надавати пункту «національність»: євреїв вважали такими, які не заслуговують довіри.

Сталінська влада боролася не тільки з представництвом євреїв у ній самій, а загалом проти єврейської культури. Боротьба велася у літературознавстві, архітектурі, філософії, історії та природничих науках. 8 лютого 1949 р. Й. В. Сталін

підписав підготовлену головою правління Спілки письменників СРСР О. О. Фадєєвим постанову Політбюро ЦК ВКП(б) про розпуск об'єднань єврейських радянських письменників у Москві, Києві та Мінську і закриття альманахів «Геймланд» (Москва) і «Дер штерн» (Київ). За цим пішли арешти ряду єврейських письменників, а також журналістів і редакторів, які готували матеріали для ЄАК. У більшості вони були звинувачені в шпигунстві на США. М. Айзенштадт-Желєзнову та Ш. Персіва розстріляли. Були закриті єврейський музей у Вільнюсі, краєзнавчий музей в Біробіджані, історико-етнографічний музей грузинського єврейства у Тбілісі; припинені передачі Московського радіо на їдиші. У лютому було закрито Московське державне єврейське театральне училище імені С. Міхоелса, потім ліквідовані всі існуючі в СРСР єврейські театри: у Мінську, Чернівцях, Біробіджані. 1 грудня 1949 р. був закритий останній єврейський театр – ГОСЕТ у Москві [409].

Останньою була, так звана, «справа лікарів-шкідників» (у матеріалах слідства «Справа про сіоністську змову в МДБ» – кримінальне провадження проти групи видних радянських лікарів, звинувачених у змові і вбивстві ряду радянських лідерів. Витоки кампанії відносяться до 1948 р., коли лікар Лідія Тимашук звернула увагу компетентних органів на «дивацтва» в лікуванні А. О. Жданова, що призвели до смерті пацієнта.

Після арешту групи лікарів кампанія прийняла загальносоюзний характер, але закінчилася після смерті Й. В. Сталіна на початку березня того ж року. З квітня 1953 р. всі заарештовані у «справі лікарів» були звільнені, відновлені на роботі та повністю реабілітовані.

Деградація сталінського націоналізму до рівня антисемітизму була одним з найбільш негативних здобутків СРСР у післявоєнний період. Масам невдоволеного народу підказували, що у всьому винний «безродний космополіт», так само як у другій половині 1930-х рр. у якості винуватця усіх негод виставлявся «ворог народу». Хоча колись саме Й. В. Сталін казав, що антисемітизм – це «помилкова стежка, що збиває їх (трудящих) із правильного шляху» [498].

Проте, навіть після смерті Й. В. Сталіна і впровадження нового курсу залишалися приклади антисемітизму. У 1954 р. за підписом «професор М.Б.Н.»

кандидату в члени ЦК КПРС А.І. Кириченко надійшов лист під назвою «Про антисемітизм на Україні». У листі йдеться, що: «На прикладі Києва особливо яскраво видно, як грубо попирається національна політика на Україні, як залишки ворога Берії збочують політику КПРС по укріпленню дружби народів – основи основ могутності Радянського Союзу. Ніколи євреї не переживали такого національного гніту, як зараз. Навіть у старі часи, при царському устрої, євреї не знали такого національного гноблення, як зараз... Здавалося, що після викриття зрадника Берії питання розпалювання національної ворожнечі буде швидко ліквідоване й відновлене положення, яке було до війни. Однак, справа не поліпилася, а навпаки, погіршилася». Повідомлялося в листі про факти антисемітизму у сфері як шкільної, так і вищої освіти [34, арк. 33]. Але у доповідній записці від 5 жовтня 1954 р., підписаній зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Пашко та зав. відділом науки і культури ЦК КПУ Червоненко сказано, що «фактів антисемітизму в школах, як це повідомляється в листі, перевіркою встановити не вдалось» [34, арк. 31].

Повертаючись до становища в післявоєнному СРСР інших національностей, зазначимо, що у довідках про видання літератури за 1948-1949 рр. вказується, що творів класиків української літератури було видано 93 назви тиражем 3 755 тис. екземплярів і заплановано в наступному році видати 90 назв загальним тиражем 3 585 тис. екземплярів [27, арк. 132]. У той же час, класиків російської літератури та літератури народів СРСР українською мовою за 1948-1949 рр. було видано 93 назви тиражем 125 тис. екземплярів, а у 1950 р. заплановано видати 42 назви російських класиків тиражем 2 млн. екземплярів, 66 назв сучасних російських письменників тиражем 2 770 тис. екземплярів та 21 назва книг письменників народів СРСР тиражем 380 тис. екземплярів [27, арк. 136]. Тобто навіть на території УРСР у післявоєнні роки на полицях книжкових магазинів та бібліотек усе рідше можна було натрапити на українських авторів. Прикриваючись україномовними виданнями радянська влада впроваджувала усюди російську культуру в якості фундаменту для подальшого створення єдиного «радянського народу». У цей час постійно зростала відповідальність співробітників Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченко АН УРСР за усні та друковані виступи [53, арк. 10].

Одночасно в офіційних документах немає жодної настанови про заборону публікації тем із національного питання. У документі «Перелік відомостей, заборонених до публікації у відкритому друці та на радіо» під грифом «цілком таємно», виданому у Москві в січні 1949 р. Главлітом, є згадки про заборону публікації про мобілізаційні питання та відомості про резерви, відомості військового й економічного характеру, зовнішню політику та торгівлю, питання науки і техніки, картографію, особливі райони, санітарні та ветеринарні питання [27, арк. 423-481]. Така ж ситуація спостерігається у випадку «Зведених вказівок по цензурі», виданих у Москві в 1950 р. [27, арк. 482-487]. Тобто, за радянською традицією, редакція чи установа «зверху» могла написати листа з інформацією про «недоцільність» публікації на сторінках журналу, збірки, монографії, трансляції по радіо певних думок чи тверджень автора. Причиною тому могло бути різне: зв'язок з іншою політичною партією до революції, контрреволюційні чи буржуазно-націоналістичні тенденції в певному творі тощо.

У той же час радянська влада видавала українських класиків, які у дореволюційні часи були піддані забороні Петербурзьким цензурним комітетом. Наприклад, твори таких письменників, як Т. Г. Шевченко, Леся Українка, П. П. Гулак-Артемівський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. О. Куліш, Марко Вовчок, Є. П. Гребінка, М. Л. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. П. Старицький та ін. отримали можливість постати перед читачем. Утім, звичайно, після комуністичної цензури. Ці твори вилучалися з відділу рукописів Інституту російської літератури, відділу рукописів Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, Театральної бібліотеки ім. Луначарського, Відділу рукописів та архіву АН СРСР, відділу раритетних книг бібліотеки Державного університету ім. А. О. Жданова тощо [28, арк. 1-7].

Поряд із цим існував журнал «Дружба народів», який було засновано в 1939 р. для популяризації творів письменників союзних республік у перекладі російською мовою. Він спочатку видавався нерегулярно у вигляді альманаху з перервою на червень 1941-1943 рр., з 1949 р. – кожні два місяці, з 1955 р. – щомісячно. Журнал був органом СП СРСР.

Незважаючи на ситуацію, яка склалася, у повідомленні Державної планової комісії та статистичного управління УРСР «Про підсумки виконання четвертого (першого післявоєнного) п'ятирічного плану УРСР на 1946-1950 рр.», опублікованого у «Радянській Україні» 5 липня 1951 р., нагадується, що у післявоєнні роки досягнуто подальшого розквіту культури українського народу, національної за формою і соціалістичної за змістом [206, 5 липня 1951].

За національною приналежністю серед 85 членів ЦК КП(б)У в 1946 р. українців було 56, росіян – 20, молдован – 1, татар – 1 і перші 7 ос. списку без вказаної національності, серед яких М. С. Хрущов, Д. С. Коротченко, Л. Р. Корнієц, Д. З. Мануїльський, М. С. Гречуха, К. З. Литвин, Н. А. Михайлов [22, арк. 1-5]. Кандидатами в члени ЦК КП(б)У в 1946 р. були 27 ос.: українців – 21 і росіян – 6 [22, арк. 6-8]. Ревізійна комісія складалась з 15 ос.: українців – 7 і росіян – 8 [22, арк. 9-10].

Отже, окрім українців та росіян представництво інших національностей не мало достатньої кількості у партійному керівництві УРСР. А у контрольному органі ЦК КП(б)У більшість мали саме росіяни, вочевидь, для більшої підпорядкованості центру в Москві.

Щодо розквіту України, який, як стверджує партія, прийшов саме зі встановленням на всій її етнічній території радянської влади, йдеться на сторінках постанови «Про підсумки звітів та виборів керівних партійних органів і заходів з подальшого покращення організаційно-партійної та масово-політичної роботи партійних організацій України» пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у Києві 28 лютого – 3 березня 1951 р. Тут зазначається, що «у братській сім'ї народів Радянського Союзу, при величезній допомозі та невпинному піклуванні ЦК ВКП(б), Союзного уряду, великих успіхів у господарському й культурному будівництві досягла Радянська Україна» [159, с. 390]. Далі йдеться: «минулий 1950-й рік був роком подальшого підйому народного господарства і культури Радянської України... Виконуючи рішення партії з ідеологічних питань, партійні організації України покращили роботу з розвитку української радянської, національної за формою та соціалістичною за змістом культури...» [159, с. 391].

Отже післявоєнний період був суперечливим. З одного боку республіканській владі було дано більшу свободу. З іншого – жорстка політика щодо українців, білорусів, євреїв, чехів, словаків досі є негативною історичною спадщиною.

2.2. Національна політика в умовах десталінізації радянського суспільства та у роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи

До середини 1950-х рр. усі сфери життя України майже цілком перебували під впливом сталінізму. Свідомість переважної більшості людей все ще підпорядковувалась стереотипам, які десятиліттями насаджувалися адміністративно-командною системою. Багато невинних людей ще з 1930-1940-х рр. перебували в таборах. Лише після смерті Й. В. Сталіна 5 березня 1953 р. залізні лещата тоталітарної диктатури послабилися. Компартійна олігархія опинилася в нестабільному положенні «колективного уряду». Новий секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов висловився за лібералізацію політичного режиму. Запропонований ним курс на відмову від терористичних методів державного управління отримав схвалення XX з'їзду КПРС, який відбувався в Москві 14-15 лютого 1956 р., втім, перші кроки на шляху демократизації були зроблені ще після липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС. На закритому засіданні з'їзду була зачитана доповідь М. С. Хрущова «Про культ особи і його наслідки» [194. – 1989 . – №3]. Так почалася хрущовська «відлига». Процес десталінізації суспільного життя в УРСР, а особливо в Донбасі, розгортався значно пізніше, ніж у центрі. Наприклад, із запізненням з'явилися статті у пресі у «дусі рішень XX з'їзду», зміст критики був стриманішим [602, с. 41].

Парадокс ситуації полягав у тому, що процес «викриття культу» відбувався, в цілому, за канонами системи, яку будував сам Й. В. Сталін. Партійно-бюрократична система функціонувала вправно, виконуючи вказівки верхів, зберігалися всі ідеологічні шаблони. Розпочалась «десталінізація по вертикалі» – автоматичне під шаблон засудження «культу особи» всіма партійними й ідеологічними структурними одиницями, яке поширювалося від центру до периферії. У пресі одна за одною з'являлися відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у відкритих архівах. Подібна позиція українського керівництва зумовлювалася традицією, що встановилася в умовах командно-адміністративної системи. Керівники на місцях вбачали у критичному виступі на адресу центральних

органів влади «відхилення від генеральної лінії» і остерігалися перевищувати дозволений партійною верхівкою ліміт критики.

Під контрольованим лібералізмом, характерним для тієї епохи, ми розуміємо певне розширення політичних, економічних, соціальних і культурних свобод, на чому наголошували керівні органи. Однак, зміни здебільшого не несли глибинного характеру. Основними тенденціями залишалися посилення концентрації влади в Москві, зміцнення централізму, а з 1959 р. – асиміляція і русифікація всіх народів СРСР і, зокрема, українського [602, с. 42].

Особливої уваги вартий той факт, що процес реабілітації сталінських жертв репресій супроводжувався новими політичними репресіями в країні. В УРСР здебільшого на закритих судових процесах обвинувачували людей у «антирадянській націоналістичній пропаганді» не тільки в Тернополі, Чернівцях, Луцьку, Рівному, Дніпропетровську, але і в Луганську [366]. Протягом 1954-1959 рр. в Україні було притягнуто до судової відповідальності та піддано іншим формам переслідувань за «антирадянську діяльність» близько 3,5 тис. ос. [364]. Непослідовність та нерівномірність процесу десталінізації можна побачити у тому, що у липні 1956 р. Сталінський район Львова рішенням Президії Верховної Ради УРСР приєднали до Ленінського, а м. Сталіно було перейменоване у Донецьк тільки у 1961 р.

М. С. Хрущов був антиподом свого попередника. За його дорученням ідеологічний апарат партії під керівництвом М. А. Суслова розробив цілу комплексну програму денационалізації «неросійських» націй СРСР, щоб підготувати їх злиття з російськими націями. У цій програмі немає елементів прямого насильства, вона названа одночасно фарисейськи та ідилічно: «Розквіт і зближення націй». Стрижень програми: перетворити російську мову у рідну мову всіх «неросійських» народів, розглядали як попередню умову створення єдиної комуністичної нації. Згаданий «розквіт» розумівся як прищеплення «неросійським» народам російської культури, а «зближення» – як злиття у «радянський народ». Під цей контекст наводилась й наукова база. Згідно офіційному визначенню у Великій Радянській Енциклопедії: «Радянський народ – нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, що має єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзна

загальнонародну державу і загальну мету – побудову комунізму... Спільною мовою... є російська мова». Тут же була наведена цитата В. І. Леніна, коли він ще в 1914 р. передбачав «знищення теперішніх національних перегородок» [252, с. 25].

Методи і канали русифікації були різноманітні. Головні з них:

1. У зв'язку зі шкільними реформами 1958 р. був прийнятий закон, згідно з яким вивчення мови та навчання на національній мові в національних школах вважалися справою добровільною. Від батьків залежало, в яку школу (російську або національну) віддати своїх дітей. Батьки також вирішували, якою мовою в національній школі має вестися навчання – російською або рідною мовою.

2. У словниковий фонд національних мов навмисно щедро вносилися російські слова і російська термінологія, незважаючи на наявність у цих мовах відповідних еквівалентів. Навіть російський новий словотвір у зв'язку з розвитком техніки пропонується включити в національну мову, хоча національний словотвір відразу дав би зрозуміти, про що йдеться. У цьому контексті, аналізуючи стенограму наради по обговоренню проекту нового українського правопису, М. С. Гречуха написав листа М. С. Хрущову. У висновках було зауважено, що «при розгляданні нового проекту українського правопису комісія дотримувалась одного з принципів: щоб український правопис далеко не відходив від російського правопису. Це вірно» [18, арк. 42]. Далі у листі зазначалося: «Вважаю, що в даному разі було б кращим, щоб порядок написання іншомовних слів був цілком перейнятий із російського правопису» [18, арк. 45]. Очевидно, що подібних міркувань дотримувалась більшість функціонерів при затвердженні нового українського правопису.

Така практика русифікації «неросійських» мов розпочалася ще за Й. В. Сталіна, але широко проводилася саме в еру М. С. Хрущова. «За роки радянської влади в союзних республіках зроблено багато у сфері розвитку національних мов, однак, не можна не бачити, що ще не повністю себе вичерпало зневажливе ставлення до національної мови, до права трудящих із союзних республік спілкуватися рідною мовою в будь-якій установі своєї республіки» йдеться на сторінках журналу «Питання філософії» [328, с.36].

Якщо в школах до літератури партія застосувала прямі та відкриті методи русифікації, то існували сфери, де вона вдавалась до непрямих і прихованих методів задля досягнення тієї ж мети:

1. Ведення офіційної державної, партійної, комсомольської та профспілкової документації та видавництво друкованої продукції російською мовою;
2. Масова міграція слов'янського, переважно російського, населення в неросійські республіки. Станом на 1951 р. спецпереселенців з України розподіляли до Казахської РСР, Бурят-Монгольської АРСР, Комі АРСР, Удмуртської АРСР, Якутської АРСР, але лідером залишалася РСФРР: для спецпереселення домінували Амурський край (56 004 ос.), Кемеровська обл. (26 772 ос.), Хабаровський край (24 976 ос.), Іркутська обл. (11 665 ос.), Красноярський край (11 441 ос.), Омська обл. (11 265 ос.), Молотовська обл. (10 047 ос.) [260, с. 44];
3. Новобудови: заводи, фабрики, радгоспи, – в національних республіках створювались зі змішаним «інтернаціональним» контингентом робітників із різних народів, щоб вони між собою змушені були говорити російською;
4. В армії не було національних формувань не тільки через недовіру до окремих національностей, але й щоб змішувати представників різних народів із росіянами, поставити їх в умови необхідності вивчення російської мови;
5. Місця ув'язнення (в'язниці, табори, заслання) теж були школою «інтернаціонального виховання» націй російською мовою.

Мовний чинник – один із основних інструментів стратегії асиміляції радянської влади. Політика «злиття націй», проголошена М. С. Хрущовим, викликала обурення в середовищі творчої інтелігенції. 11-15 лютого 1963 р. відбулася наукова конференція з питань культури української мови, де обговорювалося питання її загального стану. Ішлося про те, що двомовність нації – це вигадка, що в кожного народу є тільки одна рідна мова. Виступаючі ставили питання про поширення української мови у всіх сферах громадського і державного життя, з цією метою порушили клопотання перед ЦК КПУ й урядом республіки [241, с. 30].

Однією з найважливіших реформ, які були здійснені протягом 1958-1964 рр., була реформа системи народної освіти. 9 березня 1955 р. Рада міністрів СРСР

розпорядженням №3947-Р звільнила учнів початкових, семирічних і середніх шкіл союзних республік від обов'язкового вивчення мови корінної національності союзної республіки, якщо така мова не була рідною і навчання в школі проводилося не на мові цієї республіки. Пізніше, 23 червня 1955 р. союзний уряд розпорядженням №4974-р доручив Раді Міністрів УРСР у практичній площині вирішити питання української мови в республіці у школах із російською мовою навчання і встановити порядок звільнення від обов'язкового вивчення української мови учнів, які приїжджали з інших республік. На виконання зазначених розпоряджень Рада Міністрів України 11 серпня 1955 р. постановою № 979 дозволила Міносвіти України наступне: звільняти від обов'язкового вивчення української мови учнів, які прибувають із інших республік і вступають до 5-10-х класів шкіл із російською мовою навчання, якщо вони самі цього побажають і якщо українська мова не є для них рідною; учнів, які вступають до 2-5-х класів цих шкіл, переводити до старших класів протягом трьох років навчання незалежно від оцінок із української мови.

У 1958 р. був прийнятий Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [152]. Аналогічний Закон був затверджений і Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. Серед основних завдань, що покладалися на заклади освіти всіх рівнів, була політика злиття націй. Значних результатів досягла саме мовна політика радянської влади, яка характеризувалась цілеспрямованою і тотальною русифікацією духовної, культурної, освітньої та побутової сфер життя населення.

Протягом 1953-1964 рр. освітня інтелігенція мала змогу дещо відчутти дух свободи. Проте, як і раніше, держава особливу увагу надавала розвитку освіти як частині своєї ідеологічної системи. Саме тому повною мірою освіта та процеси, що мали місце в цій сфері, ніколи не виходили з-під контролю влади. У 1950-х рр. русифікаторська політика набула прихованого характеру, а її темпи були дещо уповільнені. Але з кінця 50-х рр., особливо у 60-х рр. ХХ ст., мовна політика уряду, спрямована на денаціоналізацію, знову набирає обертів.

Батьки мали право самі вибирати, якою мовою навчатимуться їхні діти. На перший погляд, це справляло враження демократичності у шкільній справі, насправді

сприяло подальшій русифікації України. Адже на рішення батьків впливало пріоритетне положення російської мови в державі. Зокрема більшість ВНЗ вступні іспити проводили саме нею. Починаючи з 1954 р. знання української мови, на противагу російської, перестало бути обов'язковим при вступі до ВНЗ республіки. Переважно російською мовою здійснювався весь навчальний процес у вищій школі [505]. Отже, навчання російською мовою було більш практичним і перспективнішим, до того ж легше було проходити військову службу, вести діловодство тощо.

Безумовно, комплекс таких заходів поступово давав свої плоди. Незважаючи на те, що у Конституції 1936 р. є пункт про вихід республік зі складу Радянського Союзу, партійне керівництво у постанові пленуму ЦК компартії України (26-27 квітня 1960 р.) «Про стан ідеологічної роботи в Україні та заходи з її покращення» нагадувало про те, що СРСР монолітна неподільна країна: «чудових результатів досягли трудящі Радянської України – складової та невід'ємної частини Радянського Союзу» [159, с. 704].

Наступні рядки, на наш погляд, висвітлюють усю сутність національної політики радянської влади та її реалізації на території УРСР за часів М. С. Хрущова: «Однією з найважливіших завдань партійних організацій є інтернаціональне виховання трудящих України, виховання їх в дусі любові та глибокої поваги до великого російського народу та всіх братніх народів Радянського Союзу. Уся ідеологічна робота повинна сприяти подальшому зміцненню дружби народів, зближенню соціалістичних націй. Необхідно вести непримиренну боротьбу проти аполітичності, націоналізму та космополітизму, проти розтлінної буржуазної ідеології, особливо українського буржуазного націоналізму, проти пережитків капіталізму в свідомості людей, залишків паразитичних елементів, антигромадських й аморальних вчинків, релігійних забобонів» [159, с. 709]. Але поряд із цим пленум постановляє зобов'язати партійні організації, творчі союзи та культпросвітзаклади, ширше розгорнути підготовку до Декади української літератури та мистецтва в Москві, вище підняти рівень української соціалістичної культури.

Ще однією доленосною подією був XXII з'їзд КПРС, що проходив 17-31 жовтня 1961 р. і затвердив нову Програму, в якій проголошувалася ідея «злиття націй» і

окреслювалася політика відвертої русифікації. Усе це сприяло ще більшому укріпленню позицій російською мови в Україні, яка переважала в основному в установах та навчальних закладах, перетворилася на обов'язкову мову в офіційному житті. У партійному, комсомольському, профспілковому та іншому громадському середовищі також провідною була російська мова; те саме спостерігалось у господарських стосунках тощо. Головними засобами русифікації залишалися діловодство, видавнича справа, навчальна та культурно-просвітницька робота.

На XXII з'їзді КПРС у 1961 р. було оголошено про створення в СРСР радянського народу. На республіканському рівні відразу підхопили нову хвилю створення «нової людини» у постанові пленуму «Про хід виконання державного плану четвертого року семирічки та завдання з подальшого покращення керівництва промисловістю та будівництвом». У частині про завдання партійних організацій України з подальшого посилення ідеологічної роботи у світлі рішень XXII з'їзду КПРС зазначається: «Зобов'язати обкоми, міськкоми, райкоми партії та первинні партійні організації посилити виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму та дружби народів СРСР. При проведенні ідеологічної роботи необхідно усіма засобами підкреслювати новий етап у розвитку національних відносин у СРСР, які характеризуються подальшим зближенням націй і досягнення їх повної єдності. Партійні організації повинні рішуче виступати проти тенденцій національної обмеженості та виключності, проти консервативних традицій та звичаїв, проти будь-яких пережитків українського буржуазного націоналізму. Обов'язок партійних організацій, усіх комуністів розказати трудящим історичне значення об'єктивного процесу зближення рівноправних народів Радянського Союзу, взаємозбагачення їхніх культур, як зіницю ока берегти і надалі укріплювати непорушну братську дружбу всіх народів нашої Вітчизни» [159, с. 773].

XXII з'їзд Компартії України, який відбувся 27-30 вересня 1961 р. у Києві, підкреслив важливість «повного подолання у наших людей залишків буржуазних поглядів і звичаїв, і передусім проявів українського буржуазного націоналізму і космополітизму [159, с. 737]. На пленумі ЦК КПУ, який відбувся 9-11 серпня 1962 р. в Києві, йшлося, що український народ «у єдиному строю зі всіма братніми народами

СРСР самовіддано веде боротьбу за здійснення грандіозних планів будівництва комунізму», але, разом з цим, у царині пропаганди саме в цей час організується мало лекцій про дружбу народів, радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, недостатньо викривається та засуджується буржуазна ідеологія» [159, с. 766-767].

Широкі деформації в національно-мовній політиці, що дедалі більшою мірою визначали характер культурно-ідеологічних процесів в Україні, викликали обурення серед значної групи інтелігенції республіки та сприяли відновленню руху на захист рідної мови. Але на вимоги і попередження патріотично налаштованої інтелігенції керівництво країни і союзу не звертало належної уваги.

Закономірно, що подібна політика і практика поступово приносила свої результати. Українська мова вже на межі 1950-60-х рр. стала долею сільських шкіл, і зникала у промислових центрах та містах. Підтвердженням цьому є статистичні дані про кількість шкіл з російською та українською мовами навчання. У 1955/56 н. р. в УРСР українських шкіл було 25 034, а російських – 4 051 (14%). У 1959/60 н. р. російськомовних шкіл було вже 4 192 (14,5%), а станом на 1965/1966 н. рр. – 15,8% [472, с. 172]. Разом із збільшенням російськомовних шкіл зменшувалась кількість українських. Лише за 1959/60 н. р. загальна кількість шкіл з українською мовою навчання скоротилась на 58. У 1960/1961 н. р. кількість україномовних шкіл складала 68,7% проти 86% у 1955-1956 рр. від загальної кількості подібних навчальних закладів [55, арк. 8].

У великих промислових центрах, насамперед, на сході України, майже всі учні навчалися в школах з російською мовою викладання: в Сталіно – 97,4%, Горлівці – 91,3%, у Харкові – 87%, в Одесі – 87,9% тощо. У Кримській обл. було лише три школи з українською мовою викладання, в яких навчалось 613 учнів. Навіть у Києві у 1959/60 н. р. дві третини учнів загальноосвітніх шкіл вчилися в закладах російською мовою. У ряді міст: Торезі, Жданові, Комунарську, Севастополі та ін., – не було жодної україномовної школи [472, с. 172]. У Львові на 1956 р. діяло 67 шкіл, в яких навчалось 45 588 учнів. Так, три польські школи відвідувало 1 534 учні, у 29 українських школах навчалось 16 896 учнів і в 35 російськомовних – 27 158 учнів [55,

арк. 24]. Таке співвідношення не відповідало національному складу населення та вказувало на дискримінацію в національно-мовній політиці.

Повному зросійщенню українського населення підпорядковувався і зміст навчання. Під контролем партійних і радянських органів здійснювалось викладання історії. Усі лекції на історичні теми необхідно було узгоджувати з «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Історія України вивчалася в курсі історії СРСР. Для прикладу, вчителі історії повинні були висвітлювати історію України, наголошуючи на спільності історичного розвитку українського і російського народів, на постійному прагненні українців до об'єднання з Росією, на тому, що, возз'єднавшись із Росією в 1654 р., український народ «врятував себе і зберіг як націю», а «Україна... забезпечила собі можливість подальшого економічного, політичного і культурного розвитку». Уроки історії були могутнім засобом виховання молоді в дусі «радянського патріотизму», «радянської національної гордості», «дружби народів» і «пролетарського інтернаціоналізму», розкривали шкідливість ідеології «українського буржуазного націоналізму» та формували в учнях комуністичну свідомість.

Були відсутні в більшості випадків підручники літератури, написані саме українською мовою, дослідження з української історії та культури. Наприклад, під гриф «політично шкідливих» потрапили твори В. К. Винниченка, Г. А. Чупринки, М. К. Вороного, Б. Д. Грінченка, М. П. Драгоманова, О. Я. Кониського, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, М. С. Грушевського, І. І. Огієнка тощо [40, арк. 12-13].

Процес русифікації, як свідчать документальні матеріали, охопив усі без винятку сторони духовного життя українського народу, став на шляху подальшого розвитку науки, освіти, літератури та мистецтва: «Якщо обов'язок російських комуністів – ставити в основу боротьбу з великодержавним шовінізмом, то найперше завдання комуністів інших національностей – боротьба з місцевим шовінізмом, націоналізмом, за виховання всіх раніше пригноблених народів своєї країни в дусі братерства і дружби між народами, з великою російською нацією, заслуги якої в революційній боротьбі робітників і селян, у національно-визвольній боротьбі всіх народів колишньої Росії носять всесвітньо-історичний характер» [328, с. 31-32]. Поряд із цим,

політика партії на виокремлення російського народу понад усіма іншими весь післявоєнний період простежувалась у всіх публічних виступах, повідомленнях, статтях тощо: «У ліквідації спадщини минулого – нерівності націй, у розвитку промисловості, сільського господарства, національної культури величезну допомогу надав всім народам нашої країни великий російський народ» [328, с. 28].

У 1959 р. був проведений, вперше після війни, всесоюзний перепис населення СРСР, де спеціально було поставлено питання про те, наскільки великим є відсоток серед неросіян тих, що вважають російську мову своєю рідною. Успіхи мовної політики виявилися скромними, якщо порівняти їх з великими зусиллями партії у цьому напрямку. Так, якщо за переписом 1926 р. неросіян, які визнали російську мову своєю рідною, було 6,6 млн. ос., то в 1959 р. їх стало 10,2 млн.

Слід ще раз нагадати, що радянська влада впроваджувала не тільки соціальні зміни в суспільстві, але мала за мету створення нової радянської людини. Цьому була присвячена постанова пленуму ЦК КПУ (1-2 липня 1963 р.). Виконання КПУ рішень червневого пленуму ЦК КПРС «Про подальший підйом ідеологічної роботи» полягало у тому, що партійні організації України отримали цінний досвід політичної роботи в масах, більш ефективно використовували різні форми та методи виховання нової радянської людини, зосереджували головну увагу на питаннях формування наукового світогляду, трудового виховання, ствердження комуністичної моралі, посилили роботу зі «людиноненависницькою» буржуазною ідеологією, проявами буржуазного націоналізму, зокрема українського буржуазного націоналізму, із пережитками минулого у свідомості людей. «Нові високоідейні художні витвори наших майстрів літератури та мистецтва збагачують скарбницю багатонаціональної радянської культури» – говорилося на пленумі [159, с. 801-802]. Стверджувалось, що «необхідно виховувати молодь у дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, на славних революційних і трудових традиціях старшого покоління нашого народу» [159, с. 807]. Необхідно звернути увагу на той факт, що на цьому історичному етапі вже не вказується на якийсь конкретний народ. Термін «наш народ» треба читати як «радянський народ».

Показовим є те, що 27 лютого 1965 р. голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР І. М. Педанюк повідомляв ЦК КП України, що голова Державного комітету Ради Міністрів СРСР по пресі П. К. Романов на всіх засіданнях і нарадах за участю представників союзних республік постійно наполягає на обмеженні видання літератури національними мовами, посилаючись на «прискорення створення в нашій країні єдиної соціалістичної нації», вважаючи, що «мова такої нації має бути російською» [42, арк. 40].

Незважаючи на провінційність, на території Донбасу в цей час функціонували «ворожі» радіостанції, які транслювали передачі, протилежні офіційній радянській ідеології. Так, наприклад, у Сталінській обл. за довідкою завідуючого адміністративним відділом ЦК КПУ Кузнєцова на ім'я Секретаря УК КПУ Л. І. Найденку від 25 грудня 1958 р. повідомляється, що згідно листа голови КДБ при Раді Міністрів УРСР Нікітченко, «...в ряді районів Сталінської області у середньохвильовому діапазоні частот працюють нелегальні радіостанції» [37, арк. 1]. Також з цього листа ми бачимо, що розширення мережі радіогуртків при організаціях ДТСААФ було ініційовано задля виявлення та ліквідації нелегальних радіостанцій.

На радіохвилях цих станцій, зокрема «Визволення», «Свобода», «Рим», «Кавказ», «Нова Україна», «Особливий супутник», «Наша Росія» та «Вільна Росія», транслювалися, на думку партійного керівництва, «наклепи на радянську демократію і вихвалялися українські буржуазні націоналісти» [37, арк. 12]. Ці радіостанції працювали за підтримки США, Англії, Канади, Італії, Ізраїлю, Іспанії, Ватикану і вели трансляції українською, російською, на їдиші та івриті та давньоєврейською мовами [37, арк. 106-107]. У цих передачах розповідалося про життя українців за межами радянської системи, про святкування Дня соборності України та історію 22 січня 1918 р., про «московсько-більшовицьку» агресію в Україні, спотворення української мови радянськими літераторами, про «розстріляне відродження», причини алкоголізму в СРСР, транслювалася творчість заборонених письменників, програвалася заборонена музика, зокрема композиція «Ще не вмерла Україна», яка позиціонувалася як гімн українського народу, і т.п. [37, арк. 43, 49, 85, 87, 98].

На боротьбу з роботою цих заборонених радіостанцій був залучений повний спектр радянської тоталітарної машини: впроваджена кримінальна відповідальність за нелегальне радіомовлення, встановлені глушильні пристрої, розроблялися пропагандистські програми у протидію супротиву офіційній пропаганді, офіційне радіомовлення вело 24-годинну трансляцію [37, арк. 1-2, 48, 106]. Голові Республіканського радіокомітету М. А. Скачку відділ пропаганди та агітації ЦК КПУ доручив підготувати статтю, в якій би викривалося «зрадництво Івана Мазепи, його боротьба проти єдності російського та українського народів». Цей матеріал транслювався по радіо в березні 1959 р. [37, арк. 31].

За таких умов для створення єдиного радянського народу потрібно було і єдине радянське телебачення і радіомовлення. 27 лютого 1965 р. у доповідній записці на ім'я ЦК КПУ голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР по радіо і телебаченню М. Скачко констатує, що «Союзний комітет по радіо і телебаченню систематично ставить перед головами республіканських радіотелекомітетів питання про подальше скорочення обсягу республіканського і обласного радіомовлення і телебачення. Ця лінія проявляється і на практиці, зокрема в тому, що останнім часом для потреб радіо і телебачення республіки майже не виділяються найнеобхідніші технічні засоби» [42, арк. 41].

Зробивши аналіз вищезазначених подій, ми прийшли до висновку, що:

1. Русифікація охопила усі сфери духовного життя радянського українського суспільства, завдавши шкоди культурі та свідомості народам, які проживали на території республіки.
2. Процес створення єдиного радянського народу через злиття націй і народностей проходив як у законодавчій сфері, так і в практичній діяльності органів державного управління.

Слід зазначити, що наприкінці 1950-х рр. – на поч. 1960-х рр. спостерігалися окремі заходи радянської влади щодо розширення сфери вжитку української мови. У 1966 р. було прийняте рішення Колегії Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, яке зобов'язувало ВНЗ України протягом наступних п'яти років перекласти викладання нормативних і спеціальних курсів у навчальних закладах

українською мовою. За неповними підрахунками Ж. А. Шевчук у зазначений період було прийнято близько 30 нормативних рішень вищих органів державного управління, в яких ставилися конкретні завдання щодо розширення вжитку української мови у сфері науки, освіти та культури УРСР. Це було пов'язано з певною демократизацією радянського суспільства після XX з'їзду КПРС та нечіткістю визначень у втіленні ленінсько-сталінської національної політики «дружби народів».

Приклади констатації фактів позиціонування української мови до російської та взагалі відношення до мови населення можна побачити у звіті органів цензури Української РСР за 1958 р. У ньому зазначалося, що з журналу «Вітчизна» № 10 була вилучена стаття: «За високою культурою рідного язика» Матвієнко, у якій йшлося, що: «...серед засобів псування української мови на даний час найбільш характерним є беззастережне впровадження в нього русизмів – лексичних і навіть граматичних» та «...з боку певної частини суспільства, зокрема інтелігенції, спостерігається зневага українською мовою, чи то з волі течії, що випадково залишилась від прийшлого в нашій радянській дійсності, згідно якої українська та руська мови протиставляються як мова села і мова освічених слоїв, або з інших причин... Не можна приховати очевидного факту, що у великих українських містах мовою офіційних установ, закладів, підприємств, мовою спілкування, обходження і т.п. – є головним чином не українська» [38, арк. 15-17]. Як зазначено у звіті, подібних тверджень у статті було багато, з політичних причин її не дозволили друкувати. Завдяки архівним матеріалам секретних частин діловодства партії, сьогодні ми можемо прямо говорити про подібні факти реалізації національної політики радянської влади, підкріплюючи документально те, що було видалено, зкореговано задля створення певного іміджу влади та утримання свідомості пересічного громадянина.

Відмова від коренізації в 1930-і рр. означала проголошення нового курсу в національній політиці, що складається з двох частин: мовна денационалізація знизу і декоренізація органів влади зверху. Ще при Й. В. Сталіні були введені в національних республіках інститути «других секретарів» партії і «перших заступників» голови уряду, які призначалися безпосередньо з Москви. Існувало

неписане правило, що першого секретаря партії, голів уряду та парламенту призначали з представників корінної національності республіки (крім України та Білорусії). Із 1930-х рр. це нове положення стало законом із уточненням функцій других секретарів, які відтепер керували двома галузями партійної роботи: розподілом кадрів і «інтернаціоналізацією» республік. Цей пост не міг займати місцевий націонал або навіть місцевий росіянин. Його займав партаапаратчик, який призначався безпосередньо ЦК КПРС і тільки перед ним цей призначенець був відповідальний.

М. С. Хрущов спочатку дотримувався цього сталінського порядку, але вносив корективи в непослідовну політику попередника. Й. В. Сталін не дозволяв призначати других секретарів в Грузії, Азербайджані і Вірменії з Москви, та призначати першими секретарями України й Білорусі українців і білорусів. М. С. Хрущов зробив все це. Розкривши на XX з'їзді партії кримінальні злочини Й. В. Сталіна, які межують з народовбивством: поголовну депортацію в Середню Азію і Казахстан чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, калмиків, – він відновив їх автономію. Утім, М. С. Хрущов і в цьому не був послідовним, не реабілітувавши кримських татар, месхів, німців.

Але, незважаючи на все це, саме при М. С. Хрущові відбулася деяка лібералізація суспільного життя. Певна свобода у місцевої національної влади була. Як тільки партійні лідери національних республік стали посередниками між Москвою і своїми національними елітами, які чинили на них постійний тиск, вони стали віддавати перевагу останнім. Після того, як в кінці 1950-х – на поч. 1960-х рр. в міста почали проникати колишні сільські жителі, там утворився значний резерв «національної свідомості». Робітники, службовці, студенти настільки яскраво демонстрували свою відданість національній культурі, що це почало змінювати саме життя в містах. У тій чи іншій мірі це відбувалося в прибалтійських республіках, в Білорусії, Україні, Молдавії, Грузії, Вірменії та Азербайджані. У мусульманських і азійських регіонах цей процес мав менш виражений характер, так як патріархальна велика родина, сільське виробництво і сільська культура все ще були дуже сильні.

Слід також взяти до уваги, що деінде, особливо в Естонії, Латвії, Казахстані та східній Україні, переселенців з Росії було більше, ніж місцевих жителів [528].

П. Ю. Шелест, перший секретар КПУ в 1963-1972 рр., показав дивовижний приклад того, як цей пост можна використовувати для зміцнення економічного, культурного і, в цілому, політичного становища своєї республіки. Головним у його політиці було зростання чисельності КПУ, а, отже, і впливу українців в партії.

Таким чином, ми бачимо, що національна політика була неоднозначною, і сприймалася вона так само: росіянами, які живуть в національних республіках – як благо, націоналами – як зло.

Метою політичної діяльності В. І. Леніна та Й. В. Сталіна було створення єдиної неподільної держави. Причини як об'єктивні, так і суб'єктивні, змушували їх відмовлятися від цього формально. Але внутрішньо їх цілі залишалися незмінними – єдина країна, підпорядкована центру. Але, згідно Конституції 1936 р., СРСР був федеративною державою. Й. В. Сталін віддавав перевагу проформі, зберігаючи федерацію квазісуверенних національних республік. М. С. Хрущов прийшов до висновку, що настав час подумати не тільки про конкретні терміни побудови комунізму, але і про злиття націй, як це передбачає сама мета комунізму. Обидві ці проблеми М. С. Хрущов поставив у новій Програмі КПРС – основному теоретичному документі радянських комуністів, який проіснував без значних змін аж до розпаду СРСР у 1991 р. Він хотів перетворення національних республік у географічні поняття. Замість сталінської формули «розквіт національних за формою і соціалістичних за змістом культур», М. С. Хрущов і його шеф-ідеолог М. А. Суслов висунули нову формулу, про яку вже йшлося: «Розквіт і зближення націй». Із цієї формули навмисно була виключена «національна форма» Й. В. Сталіна, тобто національна мова як головне знаряддя будь-якої національної культури, тому що вважалося, коли відбудеться «злиття націй» через «зближення», то і мова буде для всіх одна – російська.

XXII з'їзд КПРС прийняв Програму 31 жовтня 1961 р. Вона складалася зі Вступу і двох основних частин, які отримали наступні назви: «1. Перехід від

капіталізму до комунізму – шлях розвитку людства»; «2. Завдання Комуністичної Партії Радянського Союзу з будівництва комуністичного суспільства».

У II підрозділі Першої частини «Всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції і перемоги соціалізму в СРСР» зазначалося: «Величезне завоювання соціалізму – розв'язання національного питання. Для такої країни, як Радянський Союз, де налічується більше ста націй і народностей, це питання має особливе значення. У соціалістичному суспільстві не тільки забезпечено політичну рівноправність націй, створено радянську національну державність, а й ліквідовано успадковану від старого ладу їх економічну і культурну нерівність. Спираючись на взаємну братню допомогу, в першу чергу, на допомогу великого російського народу, всі радянські національні республіки створили у себе сучасну промисловість, національні кадри робочого класу та інтелігенції, розвинули національну за формою, соціалістичну за змістом культуру. Багато народів, які раніше були відсталими, прийшли до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку. Об'єднання і згуртування рівноправних народів на добровільних засадах в єдиній багатонаціональній державі – Союзі Радянських Соціалістичних Республік, їх тісне співробітництво в державному, господарському і культурному будівництві, братерська дружба, розквіт їх економіки і культури – найважливіший підсумок ленінської національної політики» [489].

Для підтвердження добровільного вступу до СРСР усіх національних, автономних республік та областей у цьому підрозділі йдеться, що саме на принципах «добровільного об'єднання вільних і рівноправних націй і народностей в єдиній державі» був створений та існує СРСР [489]. А, завдяки «принципу радянського інтернаціоналізму» стала можливою перемога соціалізму [489].

Особливо інформативною для нас є Друга частина, а саме її IV підрозділ «Завдання партії в області національних взаємин», в якому зазначено, що розквіт націй та зміцнення їх суверенітету в умовах соціалізму здійснюється «на шляхах їх зближення, братерської взаємодопомоги і дружби» [489], кордони між союзними республіками в межах СРСР втрачають своє колишнє значення, оскільки всі нації рівноправні та однаковою мірою задовольняються матеріальні й духовні запити

кожного народу, всі вони об'єднані спільними життєвими інтересами в одну сім'ю. І це «розширення взаємного єднання» народів Радянського Союзу має не тільки спільність громадянства, але й «спільні риси духовного обличчя, які народжені новим типом суспільних відносин і які втілили в собі найкращі традиції народів СРСР» [489]. Наголошується на тому, що стирання національних відмінностей, особливо мовних, – значно триваліший процес, ніж стирання класових граней. Усі питання національних взаємин, що постають у ході комуністичного будівництва, партія згідно своєї програми вирішує з позицій пролетарського інтернаціоналізму, не допускає ні ігнорування, ні роздування національних особливостей [489].

Те, що в програмі йшлося про ліквідацію давно не існуючої федерації союзних республік у найближчому майбутньому, було видно з її інтерпретації авторитетним органом Академії наук СРСР – журналом «Радянська держава й право». В ньому зазначалося: «Зараз питання про національні взаємини в СРСР має лише прямо комуністичну постановку – досягнення всебічної єдності радянських націй з кінцевою перспективою їх повного злиття... якщо раніше ступінь федерування, характер національної державності, юридичний зміст національно-державних кордонів мали значення гаранта національної свободи, то тепер вони, по суті, не мають більше такого змісту... Уже зараз можна з упевненістю сказати, що з цього боку національна державність, і федерація в цілому виконали свою історичну місію» [489]. Іншими словами, союзні республіки, відповідно до тієї ж Конституції, були «суверенними» у здійсненні влади в межах своєї території, були позбавлені своїх, хай навіть паперових, але все ж конституційних прав і поставлені під нагляд московського намісника з надзвичайними правами.

Слід відзначити, що поточна національна політика М. С. Хрущова в питаннях управління, як і його загальна політика, була ліберальнішою, терпимішою за сталінську. Так, в низці законів і актів від 1957 р. були значно розширені права союзних республік. Проте в головному і вирішальному положенні не було змін: їхній суверенітет як був, так і залишився фіктивним. Нова ж Програма КПРС остаточно перекреслювала навіть й ці примарні права.

У Програмі партія поставила собі наступні завдання в галузі національних відносин: продовжувати всебічний розвиток економіки і культури всіх радянських націй і народностей, повністю використовувати й удосконалювати форми національної державності народів СРСР; вести і надалі в економічній галузі курс на всебічний розвиток господарства радянських республік; домагатися подальшого всебічного розквіту соціалістичної культури народів СРСР; забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР говорити, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусів у вживанні тих чи інших мов на нашу думку процес добровільного вивчення, поряд із рідною мовою, російської мови має позитивне значення, тому що сприяє взаємному обміну досвідом і залученню кожної нації і народності до культурних досягнень усіх інших народів СРСР і до світової культури; послідовно проводити і надалі принципи інтернаціоналізму в області національних відносин; зміцнювати дружбу народів, як одне з найважливіших завоювань соціалізму; вести непримиренну боротьбу проти проявів і пережитків націоналізму та шовінізму, проти тенденцій до національної обмеженості і винятковості, до ідеалізації минулого і затушовування соціальних протиріч в історії народів, проти звичаїв і моралі, що заважають комуністичному будівництву.

Далі у V підрозділі «Завдання Партії в галузі ідеології, виховання, освіти, науки і культури» серед завдань у галузі виховання комуністичної свідомості йдеться, що КПРС буде невпинно виховувати радянських людей у дусі пролетарського інтернаціоналізму, всебічно сприяти зміцненню міжнародної солідарності трудящих. Розвиваючи любов радянського народу до своєї батьківщини, партія виходила з того, що з утворенням світової системи соціалізму патріотизм громадян соціалістичного суспільства втілювався у відданості та вірності своїй Батьківщині, всьому співтовариству соціалістичних країн. Соціалістичний патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм органічно включають пролетарську солідарність із робітничим класом, трудящими всіх країн. На останок зазначається, що КПРС і надалі повинна наполегливо боротися проти реакційної ідеології буржуазного націоналізму, расизму і космополітизму [489].

Отже, питання національних взаємин програма вирішувала з позицій соціалістичного інтернаціоналізму, ставила завдання подальшого зміцнення дружби народів СРСР, боротьби проти проявів та рецидивів усякого націоналізму і шовінізму, проти тенденцій до національної обмеженості. Програма відобразила новий етап у розвитку національних відносин у СРСР. У ній вказується, що у процесі будівництва комунізму станеться подальше зближення націй. Стирання національних відмінностей – об'єктивний історичний процес, що має прогресивний характер. Однак, цей процес дуже тривалий, і його штучне прискорення може призвести лише до поживлення шкідливих націоналістичних пережитків. Дані твердження були лише ширмою для міжнародного співтовариства. Програмних положень не дотримувалися, а подекуди практика життя взагалі суперечила програмі. Грубо був порушений і статут партії, згідно з яким центральні комітети компартій союзних республік знаходилися в прямому зв'язку і безпосередньому підпорядкуванні ЦК КПРС.

Підготовка ліквідації федерації і перетворення союзних республік в адміністративно-економічні регіони повинно було відбутися в ті ж терміни, що Програма КПРС назвала для побудови комунізму в СРСР – тобто до 1980 р. До цієї дати мало завершитися і злиття всіх націй Радянського Союзу в одну комуністичну націю. Вважалось, що взаємна асиміляція націй по суті справи денационалізує національно-територіальні автономії і навіть союзні республіки, наближаючи і з цієї сторони радянське суспільство до пункту, за яким повне державно-правове злиття націй стане справою найближчого майбутнього.

Коротка епоха ревізії сталінської політики (1956-1959 рр.) була використана в Україні для висунення культурно-національних вимог. Вдалося досягти певного поліпшення положення в мовній сфері, зокрема, серед практичних досягнень варто відзначити перевидання «Словника української мови» Б. Д. Грінченка. Висувалися вимоги щодо реабілітації діячів культури, заповнення «білих плям» у літературі, історії, театральному мистецтві.

Важливою подією хрущовського десятиліття була передача Кримської обл. до складу УРСР. Верховна Рада СРСР указом від 19 лютого 1954 р. включила

Кримську обл. до УРСР. Неврожайні післявоєнні роки в Криму, неспроможність Росії забезпечити населення і Чорноморський флот, насамперед, продуктами харчування зумовили ситуацію, коли уряд і Верховна Рада РРФСР за власною ініціативою передали півострів Українській РСР [174].

Святкуванню возз'єднання України з Росією було присвячено багато заходів. Київ було нагороджено орденом В. І. Леніна на цю честь [30, арк. 59]. Був укладений спеціальний план передач Головного Управління радіоінформації Мінкультури СРСР, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією [30, арк. 11-16].

Боротьба з тоталітарним режимом почалася й у політичній сфері. У 1959 р. молодий адвокат Л. Г. Лук'яненко організував Український робітничо-селянський союз, який ставив перед собою за мету вихід України зі складу СРСР легально-конституційним шляхом. Важливим елементом десталінізації була ліквідація ГУТАБу. Сотні тисяч в'язнів концтаборів і спецпоселенців, яким пощастило вижити, повернулися до України. Тисячі українських громадян були реабілітовані. Значно підвищилася в цей період роль республік в організації господарського життя своїх народів. Із часом відбулося помітне коригування політичного курсу, відхід від демократизації. Продовжувала зберігатися адміністративно-командна система, що не давало доводити до кінця початі політичні реформи.

Короткочасної «відлиги» було досить, щоб на світ з'явилося ціле покоління шістдесятників. Для українських представників цього руху (Д. В. Павличко, І. Ф. Драч, І. М. Дзюба, Л. В. Костенко, В. А. Симоненко, В. М. Чорновіл, М. Р. Осадчий та інші) на першому плані стояли болючі національні проблеми. Вони висували вимогу забезпечення українцям свободи вільного духовного розвитку, виступали за надання українській мові статусу державної в республіці. Поряд з українським розвивалися на території усього СРСР і охопили Україну інші національні рухи:

- рух кримських татар, головною метою якого було повернення народу в Крим;
- єврейський еміграційний рух, значна частина учасників якого мешкала в Україні [54].

Натомість радянська пропаганда намагалася пояснити «істинну» національну політику в СРСР не тільки своїм громадянам, але й іноземним. У відповідь на певні статті західних видань стосовно національної політики радянської влади та її характеристики ЦК КП України 7 серпня 1963 р. доручало редакції газети «Вісті з України» і управлінню мовлення на зарубіжні країни розробити плани контрпропагандистських виступів із метою популяризації рішень червневого Пленуму ЦК КПРС і липневого Пленуму ЦК КПУ з ідеологічних питань, а також із роз'яснення національної політики; включити в плани Держполітвидаву УРСР і видавництв АН УРСР та Республіканського товариства «Знання» видання серії брошур про життєдайну силу пролетарського інтернаціоналізму, про успіхи ленінської національної політики в Україні [41, арк. 2-15].

Отже, М. С. Хрущов, ставши секретарем ЦК КПРС, отримав можливість через партійний апарат реально впливати на ситуацію. Він за власною ініціативою поставив завдання викрити «культ особи», створити міцні гарантії проти його повторення. Своє призначення як лідера країни М. С. Хрущов бачив у тому, щоб дати мир і добробут радянському народу. Проте, його особиста причетність до репресій, обмежений політичний кругозір, недостатня загальна культура не дозволили йому бути до кінця послідовним. Він неясно уявляв собі засоби для досягнення поставлених цілей. Не був готовий М. С. Хрущов до демократизації громадських інститутів, а також до того, щоб по-справжньому включити в боротьбу за реформи широкі верстви суспільства. Російська мова фактично стала спільною мовою міжнародного спілкування і співробітництва всіх народів СРСР. У жовтні 1964 р. М. С. Хрущова було звільнено від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР. Його дії кваліфіковані як волюнтаристські, які заперечували принцип колективного управління. Першим секретарем ЦК КПРС став Л. І. Брежнєв.

2.3. Започаткування та еволюція концепції злиття націй у роки неосталінізму та у роки стагнації тоталітарної системи

Політичний і соціально-економічний розвиток Радянського Союзу в другій половині 1960-х рр. – першій половині 1980-х рр. відбувався під знаком повернення

сталіністів. Ресталінізація виявилася в поверненні до сталінських методів управління народним господарством і диктату в суспільно-політичному житті.

Публіцисти другої половини 1980-х рр. охрестили цю епоху «застоем». Загальна внутрішньополітична ситуація стає жорсткішою. Знову посилилася боротьба з «націоналістичними настроями». Хоча, починаючи з 1960-х рр. неросіяни були представлені у партійному і державному керівництві, проте, домінуюче становище у центральних органах зберігали за собою росіяни, а всі найважливіші рішення приймалися у Москві. Хвилі репресій прокотилися Україною та іншими республіками. Знову посилено насаджувалося викладання у школах та ВНЗ російською мовою. Влада наполягала на тому, що російська мова має стати «другою рідною мовою» для всіх народів Радянського Союзу, мовою міжнаціонального спілкування. Як у період пізнього самодержавства, офіційна політика набула російсько-національних форм.

У фаворі був прихований антисемітизм. Відділ пропаганди та агітації ЦК КПУ за підписом Ф. Овчаренко у грудні 1968 р. надіслав членам Політбюро ЦК КПУ, кандидатам у члени Політбюро ЦК КПУ довідку про «єврейське питання». У цій довідці сказано, що за словами ворогів «начебто в нашій країні, в тому числі в УРСР, євреї не є рівноправними громадянами, що вони переслідуються, піддаються утискам». І на це твердження відразу йде заперечення в дусі радянської пропаганди: «...вся політична, соціально-економічна і державно-правова система Радянського Союзу, весь розвиток радянського суспільства незаперечно доводять, що ніякого «єврейського питання» (в розумінні нерівності чи переслідування євреїв) в нашій країні, і зокрема в нашій республіці, не існує вже понад 50 років. У Радянському Союзі національне питання вирішено на основі ленінської національної політики, яка базується на принципах рівності всіх народів і їх праві на самовизначення» [48, арк. 3]. У наступних 93 сторінках документу доводиться, що «єврейського питання» не існувало навіть наприкінці 1940-х рр. Особливо самовпевнено і в дусі радянських пропагандистських кліше звучать наступні рядки довідки: «Завдяки здійсненню ленінської національної політики Комуністичної партії в Радянському Союзі, зокрема на Україні, повністю і остаточно ліквідовано дискримінацію євреїв» [48, арк. 9].

У 1960-1980-х рр. у республіках виникав і зміцнювався дисидентський національний рух, з яким влада жорстоко розправлялася. Незважаючи на декларування відданості радянському патріотизму й інтернаціоналізму, поступово і серед партійно-державного керівництва республік міцнішали інші настрої. Керівництво національних республік все більше вимагало прав вирішального голосу, особливо у питаннях, що стосувалися місцевих проблем, потребувало все більше інвестицій в республіканську економіку, виступало проти тенденції до мовної русифікації тощо. З 1963 р. по 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ був П. Ю. Шелест. За переконаннями він був непохитним комуністом. У той же час П. Ю. Шелест сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних відносинах республіки в рамках союзної держави, врахування потреб України при економічному плануванні в Радянському Союзі, відзначав необхідність національно-культурного, мовного розвитку українців. Внаслідок цього він був запідозрений вищим керівництвом СРСР у недостатній лояльності, та врешті решт зміщений з поста першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви одним із заступників Голови Радміну СРСР. Після нього пост першого секретаря ЦК КПУ займав В. В. Щербицький (1972-1989 рр.). Він був прихильником централізованої партійно-державної тоталітарної влади, суворої підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс, займав позицію згоди з русифікацією України в галузі освіти, культури, видавничої справи.

Як і на всій території СРСР, в Україні тих років насаджували однодумність. Розквітло славослів'я, ініціювалися і підштовхувалися процеси, спрямовані на ліквідацію національних традицій, послаблення позицій української мови, приниження ролі національної культури. Наприклад, проаналізувавши нові програми з української літератури для 8-10 класів загальноосвітніх шкіл, відділ науки і навчальних закладів ЦК КПУ зазначав: «Бракує у програмі також чіткого визначення та розкриття таких важливих понять, як партійність літератури, народність, метод критичного реалізму і метод соціалістичного реалізму, з'ясування суспільно-політичної ролі літератури в процесі гострої непримиренної класової боротьби на різних етапах розвитку суспільства; показу ідейно-естетичного, пізнавального і

виховного значення літератури; виховання за допомогою художніх творів радянського патріотизму, інтернаціоналізму, войовничого атеїзму, почуття дружби народів СРСР, рішучості й стійкості в боротьбі з будь-якими проявами ворожої ідеології. У нинішній програмі не підкреслено, що українська радянська література є національною за формою і соціалістичною за змістом. Слабо висвітлюється питання дружби соціалістичних націй, взаємозбагачення та взаємовпливу національних культур і літератур, питання боротьби з різними буржуазно-націоналістичними течіями, угрупованнями, в ході яких гартувалася молода радянська література» [49, арк. 3-4].

Керівництво Л. І. Брежнєва відійшло від політики окільної русифікації через проміжний етап «зональних мов» і «зональної асиміляції». Воно надало переваги прямому шляху «інтернаціоналізації» всіх мов на основі російської мови. Ось як обґрунтовував друкований орган ЦК КПРС – журнал «Питання історії КПРС» – новий курс партії щодо мовних питань: «Все більша кількість батьків неросійської національності абсолютно добровільно віддають дітей у російські школи або ставлять питання про переведення навчання на російську мову... Досвід показує, що навчання неросійських дітей російською мовою з молодшого віку значно полегшує їм вивчення основ наук» [188].

19 липня 1973 р. був прийнятий закон СРСР «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», в якому закріплювалося положення про добровільність вибору мови навчання на якісно новому рівні: «У навчальних закладах, де викладання здійснюється не російською мовою, для вивчення поряд із рідною російської мови, добровільно прийнятої радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування, створюються необхідні умови, що забезпечують вільне володіння цими мовами, єдиний рівень загальноосвітньої підготовки із врахуванням національних особливостей населення союзних республік» [496]. Нова редакція цього закону з'явилася 27 листопада 1985 р.

Радянська влада не дозволяла, у науковому сенсі, розглядати на сторінках видань «український буржуазний націоналізм» навіть у тому випадку, якщо стаття була цілком у радянському дусі. Так, 30 листопада 1971 р. відділом пропаганди та

агітації ЦК КПУ було заборонено друкувати статтю Ю. І. Римаренко та В. Чередниченко «Український буржуазний націоналізм – знаряддя антикомунізму» в журналі «Комуніст України» через те, що «в ній дуже багато цитується ватажків українських буржуазних націоналістів, а також положень з опублікованих ними матеріалів. Автори статті вдаються до аналізу особливостей націоналістичних центрів і угруповань, що фактично веде до перебільшення їх ролі в системі засобів антирадянської боротьби» [50, арк 27].

Протягом 1960-1980-х рр. відбувається постійне зменшення кількості україномовних видань. Якщо у 1960 р. українською мовою видавалося 3 852 книги і брошури тиражем 80-500 тис. екземплярів, то у 1970 р. – 3 112 видань тиражем 92 800 тис., а у 1980 р. вже 2 167 видань тиражем 92 200 тис. [183]. Така ж тенденція простежується і серед газет Української РСР. Якщо в 1970 р. на території УРСР видавалося 2 618 російськомовних і 2 118 україномовних газет, то у 1980 р. – 173 і 1 278 відповідно [47, арк 388-389].

Ряд періодичних наукових видань змінюють свою мову з української на російську. Наприклад, така доля спіткала у 1965 р. журнал «Прикладна механіка», в 1968 р. двомовними стали «Український фізичний журнал та «Геологічний журнал» [47, арк 26].

Клопотання поета-перекладача С. Й. Караванського голові Ради Національностей Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1966 р. дає можливість побачити картину, яка склалася у радянській державі на той момент у сфері національної політики. У клопотанні йдеться про національну дискримінацію євреїв, кримських татар та німців Поволжя. Він запитує: «Як можна виховувати молодь у дусі інтернаціоналізму, коли на її очах цілі національності позбавляються прав на державну автономію, прав на освіту і рідною, і нерідною мовами? Про яке «зближення» може бути мова між людиною, яку виселили з рідного дому і рідного краю, та людиною, яка цей дім і цей край зайняла?». Він також згадує про хиби, які були допущені у практиці відновлення національної державності чеченців, інгушів, калмиків, карачаївців та інших народів. За період «культу особи» ряд кричущих несправедливостей було вчинено і до народів Прибалтики, яких виселяли до Сибіру.

На думку С. Й. Караванського великої шкоди дружбі народів завдавали перекручення національної політики в одній з найбільших республік СРСР – в Україні. Проведена русифікація українських вишів була засуджена і переглянута частково – на Західній Україні, тоді як на Східній Україні вищу школу було повністю русифіковано. Справжній дружбі народів суперечила і практика заселення міст національних республік російським населенням. Так, в УРСР систематично, рік у рік, збільшувалась кількість російського населення і зменшувалось українське. Аналогічні національні міграції відбувалися в Литві, Латвії, Естонії, Білорусії, Молдавії, Казахстані, Киргизії та інших національних республіках. На думку поета, така колонізація безперечно суперечила дружбі народів [533].

Міцний поштовх для здійснення концепції радянського народу дав XXIV з'їзд КПРС, який проходив у 1971 р. Загальні тенденції у партійному керівництві доби Л. І. Брежнєва, зокрема в питаннях здійснення національної політики радянської влади, відображені у постанові пленуму ЦК КПУ (17-18 квітня 1973 р.) «Про завдання партійних організацій республіки щодо подальшого покращення роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». У ній йдеться: «Заслухавши та обговоривши доповідь першого секретаря ЦК КП України товариша В. В. Щербицького «Про завдання партійних організацій республіки з подальшого покращення роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», пленум ЦК КП України відмічає, що комуністи, усі трудящі Української РСР одностайно схвалюють та підтримують внутрішню та зовнішню політику партії, плідну діяльність Центрального Комітету КПРС, Політбюро ЦК, Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва у здійсненні історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, під керівництвом Комуністичної партії та при повсякденній допомозі ЦК КПРС у братській сім'ї радянських народів, домагаються нових успіхів у розвитку економіки, науки та культури» [159, с. 991]. У таких умовах про диверсифікацію етнонаціональної політики не могло йти мови. Про обмін кадрами як засіб створення єдиного радянського народу зазначається: «Значну кількість спеціалістів Українська РСР отримує з інших братських республік, у той же час, багато випускників вишів і технікумів України направляються на роботу в різні райони країни. У постійному

обміні кадрів між союзними республіками знаходять свій прояв переваги соціалістичної економіки, яка є єдиним народногосподарським комплексом, непорушна братерська дружба та єдність народів СРСР» [159, с. 992].

У постанові пленуму ЦК КПУ 16-17 травня 1974 р. «Про завдання партійних організацій республіки щодо подальшого покращення ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» бачимо, що пленум вважає одним із найважливіших завдань партійних організацій послідовне виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, непорушної дружби народів Радянського Союзу. Далі йдеться про необхідність більш активно розкривати докорінні переваги соціалістичного ладу, життєву силу ленінської національної політики КПРС, зміцнювати у трудящих почуття загальнонаціональної гордості радянської людини, виховувати непримиренність до будь-яких проявів українського буржуазного націоналізму та сіонізму, національної обмеженості та місництва [159, с. 1020]. Також пленум зазначає, що художня інтелігенція республіки міцно стоїть на позиціях партійності та народності, робить гідний внесок у розвиток соціалістичної культури українського народу, яка становить органічну частину єдиної радянської культури [159, с. 1023].

Продовжувався наступ у сфері освіти. Постанова Ради міністрів УРСР «Про заходи з подальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» від 2 листопада 1978 р. як завжди була прийнята на виконання рішення Ради Міністрів СРСР – а саме, постанови від 13 жовтня 1978 р. «Про заходи з дальшого удосконалення вивчення і викладання російської в союзних республіках» [170]. У ній наказується здійснити в 1979-1983 рр. заходи щодо подальшого удосконалення програм, підручників і навчальних посібників із російської мови для навчальних закладів із українською, молдавською, угорською і польською мовами навчання; поліпшити забезпечення шкіл та інших навчальних закладів навчальною, художньою, методичною і довідковою літературою, наочними посібниками, збільшити тираж видань, розширити випуск літератури для дітей російською мовою.

Міносвіти УРСР треба було ввести з 1980/81 н. р. вивчення російської мови в перших класах загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Міносвіти

УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Держкомітету УРСР по професійно-технічній освіті ухвалювалося зміцнити кафедри російської мови ВНЗ кваліфікованими науково-педагогічними кадрами та створити при Донецькому, Київському, Львівському, Одеському університетах та Ворошиловградському, Запорізькому, Київському педагогічних інститутах опорні кафедри російської мови. Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Академії наук УРСР, Держплану УРСР треба було розробити і до 1980 р. ввести в установленому порядку в педагогічних інститутах новий навчальний план зі спеціальності «Російська мова і література в школах з українською мовою навчання», який передбачав би фундаментальнішу підготовку вчителів цього профілю.

Міносвіти УРСР, Держкомітету УРСР з професійно-технічної освіти, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, іншим міністерствам і відомствам УРСР, які мають навчальні заклади, треба було зміцнити матеріально-технічну базу навчальних закладів для вивчення російської мови; забезпечити організацію в 1980-1983 рр. в усіх навчальних закладах, де викладання велося національними мовами, кабінетів російської мови і літератури, оснащення їх лінгафонною апаратурою та іншими технічними засобами; ширше розповсюджувати досвід ВНЗ по організації викладання спеціальних дисциплін російською мовою.

Із метою дальшого покращення підготовки викладачів російської мови і підвищення їх кваліфікації влада зобов'язала Міносвіти СРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, міносвіти (народної освіти) союзних республік збільшити прийом молоді згідно направленнями з союзних республік в університети і педагогічні інститути РРФСР, УРСР і БРСР на навчання зі спеціальності «Російська мова і література». Держплану СРСР і Мінфіну СРСР було запропоновано передбачати, починаючи з 1980 р., у проектах державних бюджетів необхідні асигнування на заходи з покращення підготовки викладачів російської мови і підвищення їх кваліфікації.

У травні 1979 р. в Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР», де прозвучали заклики форсувати русифікацію загальноосвітньої національної школи. У

травні 1983 р., ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах союзних республік». На виконання цього рішення центру партійно-державне керівництво УРСР у червні 1983 р. прийняло власну постанову. Учителі російської мови одержували до заробітної платні 15% надбавку.

У липні 1983 р. бюро Донецького обкому КПУ та виконком обласної Ради своєю спільною постановою ухвалили заходи, спрямовані на поліпшення викладання російської мови в області. Вона передбачала зокрема:

- у кожному сільському районі розширити мережу загальноосвітніх шкіл із російською мовою навчання та організувати додатково в окремих сільських школах із українською мовою навчання поглиблене вивчення російської мови;

- ширше використовувати у навчально-виховній роботі з учнями цикли навчальних і суспільно-політичних передач по радіо і телебаченню, навчальних кінофільмів із російської мови і літератури;

- вжити заходів до забезпечення планів пільгового прийому випускників восьмирічних і середніх шкіл у педагогічні навчальні закладі за рекомендацією педагогічних рад і органів народної освіти. Проводити цілеспрямовану профорієнтаційну роботу із учнями сільських шкіл, що виявили бажання отримати спеціальність вчителя російської мови. Направляти найбільш підготовлених випускників шкіл на підготовчі відділення педагогічних інститутів і університетів без наявності у них виробничого стажу;

- розширити науково-дослідну роботу по вивченню російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, вдосконалювати систему підготовки науково-педагогічних кадрів з російської мови [88, арк. 3].

Визначальним є те, що у розроблених заходах культивувалась ідея розширення мережі російських шкіл саме у сільській місцевості, де українська мова викладання на цей час ще залишалася домінуючою.

Розвитку національної самосвідомості та національних рухів сприяли індустріалізація, аграрні перетворення, урбанізація (величезні маси людей переїздили з сіл до міст, несучи за собою спадок національних традицій, звичаїв, звичок),

розвиток освіти, культури. Об'єктивно вони вели до накопичення економічного і духовного потенціалу для національного самоствердження. Хоча інтелігенція постійно зазнавала нищівних ударів і поліцейського контролю з боку влади, але саме в її колах формувалося уявлення про національну самобутність, самоповагу та самоствердження.

Як зазначалося вище, у 1960-1970-х рр. у радянському суспільстві виникла нова форма духовної опозиції, так зване, дисидентство. Основними проявами дисидентства були протести і звернення на адресу керівників країни, в судові інстанції. Виник безцензурний друк – самвидав. В Україні дисиденти діяли переважно в Києві і Львові.

У 1975 р. у зв'язку з підписанням Радянським Союзом разом із кількома десятками європейських держав Гельсінської угоди дисидентство отримує новий імпульс. Організовується, подібно до московської, УГГ. Це було об'єднання діячів українського правозахисного руху, утворене в Україні 9 листопада 1976 р. Група була активною до 1981 р., коли всі її члени були ув'язнені. Метою групи був контроль за дотриманням радянським урядом Гельсінських угод, які гарантували повагу до прав людини. Членами-засновниками УГГ були О. П. Бердник, І. О. Кандиба, Л. Г. Лук'яненко, О. Я. Мешко, М. І. Матусевич, М. Ф. Маринович, Н. А. Строката і О. І. Тихий. На чолі групи стояли письменник М. Д. Руденко і генерал П. Г. Григоренко.

Проти правозахисників відразу ж розпочалися репресії. У 1977-1978 рр. було заарештовано, засуджено до ув'язнення на 7-10 років і до заслання на 5 років членів-засновників УГГ: М. Д. Руденко, О. І. Тихого, Л. Г. Лук'яненко, М. Ф. Мариновича, М. І. Матусевича. Після арештів у групу вступили нові члени: П. Г. Вінс, В. А. Калиниченко, В. С. Стрільців, П. В. Січко, В. П. Січко, В. В. Овсієнко, Ю. Т. Литвин. У 1979 р. були арештовані О. П. Бердник, Петро і Василь Січко, Ю. Т. Литвин, В. В. Овсієнко. У 1979 р. членами УГГ стали В. С. Стус, В. М. Чорновіл, З. М. Красівський, Я. В. Лесів, В. Д. Малинкович, П. П. Розумний, І. Г. Сокульський, С. М. Шабатура, О. Д. Гейко-Матусевич, М. А. Горбаль, Й. С. Зісельс. Навесні 1979 р. в мордовських таборах політв'язнів була створена

Група сприяння виконанню Гельсінкських угод у місцях позбавлення волі, до якої увійшли і деякі члени УГГ (Л. Г. Лук'яненко, М. Д. Руденко, О. І. Тихий), а також інші політичні в'язні з України. У 1977 р. П. Г. Григоренко одержав дозвіл виїхати на лікування в США, після чого його позбавили радянського громадянства. Виїхати за кордон також дозволили П. Г. Вінсу, Н. А. Строкатій, В. Д. Малинковичу та С. Й. Караванському. У результаті, у 1978 р. П. Г. Григоренко, Л. І. Плющ та Н. А. Строката на підставі довіреності від УГГ створили в Нью-Йорку Закордонне представництво групи. Воно займалося інформуванням про правозахисний рух в Україні та підтримувало зв'язки з різними міжнародними організаціями: Міжнародною амністією, профспілками, представниками правозахисних груп інших народів СРСР за кордоном. У 1979-1980-х рр. в третій раз був заарештований В. М. Чорновіл, покладена в психіатричну лікарню О. Я. Мешко. У цей період також були засуджені до ув'язнення на термін від 2 до 10 років таборів і від 3 до 5 років заслання О. П. Бердник, О. Д. Гейко-Матусевич, М. А. Горбаль, В. А. Калиниченко, З. М. Красівський, Я. В. Лесів, Ю. Т. Литвин, В. В. Овсієнко, П. П. Розумний, Петро і Василь Січко, В. С. Стрільців, В. С. Стус. Деяких із них засудили за провокаційним звинуваченням у спробі згвалтування, володінні зброєю, опорі міліції і за іншими неполітичними статтями КК УРСР. Їхні твори було вилучено з обігу [56, арк 144-146, 150].

Отже, задовго до фактичного розпаду СРСР закладалися основи майбутніх національних режимів, які були встановлені партійно-господарською номенклатурою, яка, заволодівши державною власністю, прагнула реального, відкритого, а не таємного багатства. Серед нових національних еліт зростала фрустрація, оскільки вони все частіше стикалися зі встановленими Москвою обмеженнями і російськими кадрами, які пильно стежили за розвитком національних прагнень.

Одним із вирішальних етапів у формуванні державної національної політики в Радянському Союзі було прийняття нової Конституції у 1977 р. До цієї Конституції шість разів вносилися поправки, але ці зміни торкалися вищих органів влади, виборчої системи, конституційного надзору, інституту приватної власності,

державного управління. Жодна з цих змін не стосувалася засад державної національної політики. Конституція СРСР у редакції від 7 жовтня 1977 р. стала основним законом радянської держави, усі закони та підзаконні акти створювалися в її межах.

У преамбулі стверджується, що радянська влада назавжди покінчила з національною ворожнечею, дружба націй та народностей СРСР зміцнилася, в Радянському Союзі побудовано розвинуте соціалістичне суспільство – зрілих соціалістичних громадянських відносин, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалася нова історична спільність людей – радянський народ, який закріплює основи суспільного ладу і політики СРСР, встановлює права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави і проголошує їх у цій Конституції.

Неодноразово у тексті зустрічається фраза про зближення націй та народностей, наприклад, у статті 19: «Держава сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства – стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР» [161, с. 24].

У Главі 6. «Громадянство СРСР. Рівноправ'я громадян» написано, що в СРСР встановлено єдине союзне громадянство, кожний громадянин союзної республіки є громадянином СРСР (стаття 33). Громадяни СРСР рівні перед законом незважаючи на походження, соціальне та майнове положення, расову та національну приналежність, стать, освіту, мову, відношення до релігії, род та характер занять, місце проживання та інші обставини (стаття 34) [161, с. 35-36].

Стаття 36 повністю присвячена становищу національностей в СРСР та їх правам. У ній говориться, що «громадяни СРСР різних рас і національностей мають рівні права. Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй та народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР. Яке б то не було обмеження прав,

встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги – караються за законом» [161, с. 37].

У той час як в Конституції 1936 р. йшлося про «навчання в школах рідною мовою» (стаття 121), в Конституції 1977 р. – лише про «можливість навчання в школі рідною мовою» (стаття 45). Це відображає широко розповсюджену практику того, що багато батьків воліли відправляти своїх дітей в російськомовні школи, а не в національні [161, с. 62].

В статті 64 йдеться про те, що «обов'язок кожного громадянина СРСР – поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави» [161, с. 64].

У розділі «Національно-державний устрій СРСР» описано ті засади, на яких було побудовано радянську державу та принципи існування в ній національних республік, до числа яких входила УРСР. У статті 70 зазначалося, що СРСР – єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних Радянських Соціалістичних Республік. Також там вказувалося, що СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму [161, с. 55]. Що стосується федералізму, то він, на нашу думку, теж був фіктивним, бо у Радянському Союзі централізм, абсолютизм і тоталітаризм досягли вершини досконалості. Тому і національне питання розглядалося в такій державі як колоніальне, тільки його так не називали, а прикривали бутафорією федерації, видаючи її за реальність.

У статті 72 містилося положення про «право вільного виходу з СРСР», але аж до 1991 р. воно носило декларативний характер, бо так і не було розроблено механізму цієї операції. Ця стаття механічно перекочувала з Конституції 1924 р. в наступні 1936 і 1977 рр. Сотні тисяч представників національних партійних кадрів і майже вся стара національна інтелігенція в союзних республіках були знищені в період єжовщини за звинуваченням у тому, що вони нібито хотіли скористатися цією статтею і вивести свою республіку зі складу СРСР. Л. Г. Лук'яненко в Україні і А. Айрикян у Вірменії,

посилаючись на Конституцію СРСР 1977 р. про право кожної союзної республіки на вихід з СРСР, організували в своїх республіках рух за такий вихід. Природно, що вони зі своїми прихильниками були заарештовані та запроторені в концтабори на довгі строки. Те ж саме відбувалося в Естонії, Латвії та Литві, де масові репресії за опір радянському імперіалізму та його грубій русифікаторській політиці тривали до часів «перебудови».

В останньому пункті статті 76 говориться про те, що союзна республіка має свою Конституцію, яка відповідає Конституції СРСР і враховує особливості республіки [161, с. 60]. Текст Конституції УРСР 1978 р. було просто переписано із неї, а тому, окремого аналізу не потребує. Також у статті 76 зазначено, що «Союзна республіка – суверенна радянська соціалістична держава». Згідно офіційному визначенню цього поняття, оприлюдненому радянською наукою: «державний суверенітет – верховенство і незалежність державної влади, які проявляються у відповідних формах у внутрішній та зовнішньополітичній діяльності держави» [253, с. 26]. Якщо за Конституцією 1924 р. в деяких питаннях республіки були умовно «суверенні», наприклад, у сфері народної освіти або народної охорони здоров'я, то тепер і ці галузі державного життя відійшли до компетенції центру. У національних республіках були посади, які взагалі не довірялись націоналам: начальники гарнізонів, командувачі військовими округами. Усі засідання і збори вищих органів влади в національних республіках повинні були проводитися російською мовою, бо росіяни, які працювали там іноді десятиліттями, не повинні були вивчати місцеву мову, а національні працівники, починаючи від голови сільради, повинні були знати російську – інакше не можна було отримати відповідної посади.

Стаття 80 Конституції зазначала, що союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними та консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій [161, с. 62]. Україна і Білорусія входили до складу ООН і мали право голосувати на її засіданнях так, як голосував радянський посол. В інших союзних «суверенних державах» у складі їхніх урядів один з членів називався

«міністром закордонних справ», але на ці його право на будь-яку діяльність втілювалося виключно в рядках даної статті, й ніколи не застосовувалося в реальному житті.

Єдина стаття 6 Конституції 1977 р. мала реальну силу і точно відповідала радянській дійсності. В ній зазначалося: «Керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій становить Комуністична партія Радянського Союзу» [161, с. 15].

Верховна Рада СРСР сама по собі не мала ніякої влади, якщо не вважати владою її обов'язок однакостановно голосувати за закони і рішення, які їй підносили Політбюро і Пленум ЦК КПРС. Верховна Рада СРСР складалася з двох палат: Ради Союзу і Ради Національностей. Ці палати були рівноправні, як говорилося в статті 109. Згідно статті 110 цієї Конституції Рада Союзу і Рада Національностей склалися з рівного числа депутатів [161, с. 84-85]. Рада Національностей обиралася по нормі: 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної автономної республіки, 5 депутатів від кожної автономної області і один депутат від кожного автономного округу. Тобто справа організувалася так само, як і в старих радянських конституціях Згідно з ними, в Раду Національностей посилали винятково представників корінної національності союзних республік і областей, щоб вислухати їх специфічні національні потреби і проблеми. Інакше кажучи, в Раду Національностей від РРФСР входили російські делегати, від України – українці, від Узбекистану – узбеки тощо. Що ж стосується Ради Союзу, то туди входили депутати пропорційно чисельності населення кожної союзної республіки. Цілком нормально, що в силу того, що росіяни становили більшість населення СРСР, вони посилали більшість депутатів у Раді СРСР, плюс ще 32 депутати від РРФСР. Для донесення до населення такої багатонаціональної держави як Радянський Союз, рішень владних органів, закони СРСР, постанови та інші акти Верховної Ради СРСР «публікуються мовами союзних республік» згідно ст. 116 Конституції [161, с. 88].

У 1970-х рр. боротьба з націоналістичними проявами, згідно протоколу засідання Політбюро ЦК КП України з питань посилення боротьби проти націоналістичної діяльності та пропаганди від 11 жовтня 1972 р., не вщухала [12, арк 1-2]. У цей період активізується боротьба з так званим націонал-комунізмом – течією

комуністів, які не розділяли практик реалізації національної політики радянської влади. Тож, вже поряд з обвинуваченнями у буржуазному націоналізмі з'являються обвинувачення у націонал-комунізмі. Безумовно, це був ще один спосіб виокремити, а потім знешкодити політичну опозицію. У записці секретаря ЦК КП України В. Ю. Маланчука з пропозиціями щодо посилення боротьби проти націонал-комунізму ми можемо побачити, в який спосіб радянська влада в Україні боролася з цим явищем. В. Ю. Маланчук пропонував, по-перше, доручити Інституту історії партії ЦК КПУ та Вищій партійній школі при ЦК КПУ підготувати і провести наукову конференцію з питань критики ідеології і політики антикомунізму, матеріали конференції видати окремим збірником у Політвидав України; по-друге, підготувати і видати такі книги: політвидаву України – «Націонал-комунізм – різновидність ідеології антикомунізму», видавництву «Наукова думка» – «Класові та гносеологічні корені націонал-комунізму», «Історичний досвід боротьби КПРС за утвердження ідеології пролетарського інтернаціоналізму в період будівництва соціалізму»; по-третє, в журналах «Комуніст», «Під прапором ленінізму», академічних та міжвідомчих журналах вишів і виданнях, республіканських і обласних газетах надрукувати статті, в яких би розвінчувалась ідеологія націонал-комунізму, в «Українському історичному журналі» видрукувати окрему статтю, присвячену критиці ідейно-хибних, політично-шкідливих концепцій книги С. М. Мазлаха і В. М. Шахрая «До хвилі», при цьому особлива увага має бути приділена критиці сучасних форм націонал-комунізму; по-четверте, науково обґрунтовано показати досвід боротьби КПРС і КПУ проти націонал-комунізму в новому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України», багатотомній «Історії Української РСР» та інших наукових працях [13, арк 9-10].

Безумовно, наведене вище не вичерпує всього арсеналу радянської пропаганди, яка суцільним фронтом була здатна переконати основну масу населення у будь-чому. Наприклад, Постанова ЦК КП України про заходи щодо посилення пропагандистської роботи по викриттю антирадянської і антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму від 16 березня 1971 р. поряд із іншими пунктами несла в собі такий: комітетові по пресі при Раді Міністрів УРСР разом з Інститутом

історії партії ЦК КП України – філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та АН УРСР переглянути плани видавництв, передбачивши випуск книг і брошур про торжество ленінської національної політики в СРСР і Українській РСР, розквіт всіх націй і народностей нашої країни, а також про злочинну діяльність і фашистську ідеологію міжнародного сіонізму [8, арк 27-30]. Таким чином репресивний апарат в частині «застою» не припиняв свою роботу, й не залишав вже випробувану на ділі в попередню добу злочинну антинаціональну риторику.

Зазначений період радянської історії в сфері національної політики є епохою суцільної русифікації як УРСР в цілому, так і Донбасу зокрема. Поштовхом для цього стали загальновідомі поняття «злиття націй» та «єдина спільність людей – радянський народ». Реалізація цього процесу була найактивнішою під час перебування М. С. Хрущова на посту першого секретаря КПРС. Джерела доводять, що російська мова дійсно стала домінуючою у всіх сферах радянського українського суспільства.

У цьому контексті післявоєнний період був суперечливим. З одного боку республіканській владі було дано більшу свободу. З іншого – жорстка політика щодо українців, білорусів, євреїв, чехів, словаків досі є негативною історичною спадщиною. Сталінський режим в цей період взяв курс на масове заселення національних республік представниками некорінних національностей, переважно російсько-українським населенням. Проводився цей курс колонізації під гаслом «постійного обміну кадрами між націями». Стратегічна мета міграції, спланованої радянським керівництвом – денаціоналізація націй, в кінці якої корінне населення республік складе національну меншість у власних республіках. Російська мова повинна була би замінити у всіх сферах життя місцеві мови.

Методи і канали русифікації були різноманітні. Головні з них: шкільні реформи 1958 р., згідно з якими вивчення мови та навчання на національній мові в національних школах вважалися справою добровільною; у словниковий фонд національних мов навмисно щедро вносилися російські слова і російська термінологія, незважаючи на наявність у цих мовах відповідних еквівалентів; ведення

офіційної державної, партійної, комсомольської та профспілкової документації та видавництво друкованої продукції російською мовою; масова міграція слов'янського, переважно російського, населення в неросійські республіки.

Закономірно, що подібна політика і практика поступово приносила свої результати. Українська мова вже на межі 1950-60-х рр. стала долею сільських шкіл, і зникала у промислових центрах та містах. Повному зросійщенню українського населення підпорядковувався і зміст навчання. Були відсутні в більшості випадків підручники літератури, написані саме українською мовою, дослідження з української історії та культури. Процес русифікації, як свідчать документальні матеріали, охопив усі без винятку сторони духовного життя українського народу, став на шляху подальшого розвитку науки, освіти, літератури та мистецтва.

Отже, факт проголошення радянською владою вирішення національного питання можна вважати чистою профанацією задля блокування претензій національних еліт Радянського Союзу та міжнародної спільноти щодо повсюдної русифікації. Причиною цьому була, на перший погляд, непослідовна національна політика. При більш детальному вивченні стає зрозумілим, що у період 1943-1985 рр. непослідовність була тактикою у досягненні однієї мети – створенні «радянського народу» на теренах СРСР шляхом русифікації всіх ступенів освіти, а простіше уніфікації всього суспільства, що дало відчутні результати. Оскільки така велика держава як СРСР прагнула уніфікувати систему міжреспубліканського спілкування через впровадження російської мови, процес русифікації на території Української РСР здійснювався більш інтенсивно, ніж в інших союзних республіках, і мав свої особливі риси.

Протягом усього періоду, що досліджується, радянська влада в Україні боролася з національними проявами.

Розділ 3.

РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ДОНБАСІ

3.1. Загальна характеристика національного складу населення

Важливу роль у характеристиці суспільства займають демографічні та етносоціальні процеси. Донбас завжди був багатонаціональним регіоном. Тому вивчення динаміки чисельності населення, його етнічного складу є важливими для усвідомлення специфіки реалізації національної політики в цьому регіоні.

Характеризуючи національний склад населення Донбасу, звернемо увагу на найбільш чисельні етноси: українців, росіян, греків, білорусів, євреїв, татар, молдаван, поляків, болгар, вірменів, німців, циган, мордвинів, грузин, литовців. Інші національності складають менше 0,05% від загальної чисельності населення обох областей.

Роки між визволенням Донбасу та першим повоєнним переписом населення, проведеним в 1959 р., є найважчими для вивчення національного складу. По-перше, останній довоєнний перепис був проведений у 1939 р. Його дані не заслуговують уваги як достовірне джерело, оскільки вони були спотворені тогочасною владою через соціально-політичні причини. По-друге, ці 16 років, які пройшли від визволення від нацистської окупації до перепису, були важким відбудовчим періодом для економіки регіону. На відновлювальні роботи підприємств Донбасу завозилися працівники зі всього Радянського Союзу, що істотно змінювало певні демографічні показники. По-третє, радянське керівництво бажало «підправити» демографічну ситуацію, яка була наслідком як Великої Вітчизняної війни, так і попередньої національної політики.

Отже, реальну ситуацію у демографічній сфері можна охарактеризувати за матеріалами Центрального статистичного управління, які були складені на основі даних Всесоюзного перепису населення, проведеного 15-22 січня 1959 р. Основними причинами такої затяжної перерви після перепису 1939 р. та від часу закінчення війни, що відрізняло СРСР від більшості європейських країн, які провели переписи відразу ж після припинення бойових дій, були фінансові труднощі, а також

небажання керівництва країн показати дійсні масштаби людських втрат, оскільки довоєнна чисельність населення була відновлена лише у 1955 р. завдяки відносно великому рівню народжуваності [186, с. 70]. За вказаний період після 1939 р. відбулися значні зміни в кількості й складі населення Радянського Союзу. Мільйони людей загинуло під час Великої Вітчизняної війни, за 20 років піросло нове покоління, змінилися кордони СРСР: наприкінці 1939 р. відбулося об'єднання західних українських земель, Закарпатської України з Радянською Україною, Західної Білорусії з Радянською Білорусією; у 1940 р. до складу Радянського Союзу була приєднана Литовська, Латвійська й Естонська республіки; в 1944 р. – Тувинська народна республіка; у 1940 р. була утворена Молдавська союзна республіка. Усе це привело до значних змін у складі населення.

Підсумки перепису населення 1959 р. були опубліковані в 16 томах: перший том по СРСР і 15 томів по кожній із союзних республік. Таким чином, до УРСР має відношення тільки один том і окремий збірник для службового користування [180; 185]. Ці публікації викликали інтерес до проблем населення і дали новий поштовх до розвитку демографічних досліджень в 1960-1970-х рр. Цьому сприяли й серйозні зміни в тенденціях демографічних процесів та міграції населення [186, с. 76].

Згідно з даними цього перепису, в СРСР проживало 208 826 650 ос. Частка УРСР складала трохи більше 20%, а саме 41 869 046 ос. [92, арк. 67] (див. Додаток Б.1). З початку індустріалізації Донбасу він став одним із найбільш заселених регіонів Української РСР. У 1959 р. тут проживало 6 714 220 ос. – трохи більше 16% від населення УРСР [92, арк. 71]. У свою чергу Сталінська обл. включала 63,5% [88, арк. 14], а Луганська – 36,5% [127, арк. 256] населення Донбасу.

У 1959 р. в Луганській обл. проживало 2 452 172 ос. Найчисельнішою національністю цієї області згідно перепису населення 1959 р. були українці. Вони склали майже 58% населення області. Другими за кількістю були росіяни – 38,7%. Далі йшли білоруси – 1%, євреї – 0,6%, татари – 0,5%, молдовани і поляки – по 0,2%. Болгари, вірмени, цигани, чуваші, мордвини, литовці, греки, німці, грузини – усі приблизно становили 0,1% від населення області. Інші національності мали доволі

незначне представництво. Загалом вони налічували 8 353 ос., це складало 0,3% від усього населення Луганської обл. [127, арк. 256] (див. Додаток Б.2).

Сталінська обл. переважала Луганську за кількістю населення. Тут проживало 4 262 048 ос. Найбільшою за кількістю національністю так само були українці. Вони налічували 2 368 120 ос. Це відповідало 55,7% населення області. Другими за кількістю були росіяни – складали 37,6%, третіми греки – 2,2 %. Далі розподілення було наступним: білоруси – 1,5%, євреї – 1%, татари – 0,6%, молдовани – 0,3%, болгары – 0,2%, вірмени, поляки, німці, грузини, мордва, литовці, цигани, чуваші – 0,1%. Інші національності мали доволі незначне представництво: загалом вони налічували 16 130 ос., а це – 0,4% від усього населення Сталінської обл. [88, арк. 2] (див. Додаток Б.3).

Об'єднавши вищезазначені дані, можна скласти карту найчисельніших національностей Донбасу. Українці налічували 3 784 427 ос. – 56,4% від населення Донбасу, росіяни – 2 551 284 (38%), греки – 94 453 (1,4%), білоруси – 89 160 (1,3%), євреї – 56 440 (0,8%), татари – 37 110 (0,6%), молдаване – 17 506 (0,3%), поляки – 13 406 (0,2%), болгары – 13 182 (0,2%), вірмени – 8 138 (0,1%), німці – 4 757 (0,1%), цигани – 4 157 (0,1%), мордва – 4 124 (0,1%), грузини – 4 118 (0,1%), литовці – 3 905 (0,1%), чуваші – 3 552 (0,1%) (див. Додаток Б.4).

Важливою для нашого дослідження є відсоток питома вага конкретної національності, яка проживала в Донбасі, від цієї ж національності загалом в УРСР. Показовим є те що 90,5% греків і 60,5% татар Української РСР згідно першого повоєнного перепису проживало саме в Донбасі. Проживало 47,4% лезгинів, 43,9% литовців, 39,8% чувашів, 39,2% удмуртів, 38,5% марійців, 37% башкирів, 36,2% мордвин, 36% росіян, 36% грузин, 33,8% осетин, 33,2% азербайджанців, 30,7% білорусів, 29% вірмен, 26% латишів, 24,3% казахів, 20,5% німців, 19,1% узбеків, 18,5% циганів, 18,2% естонців. Стосовно таких національностей, як китайці, комі та лакці, важко зробити такі обчислення, оскільки дані неповні. Але тільки комі Сталінської обл. становили 10,7% цього народу УРС, лакці Луганської обл. – 34,8%, китайці – 18,8%, туркмени – 15,4%. Щодо українців – то їх проживало тут 11,8% від усіх представників титульного етносу, що жили в УРСР.

Наступний перепис населення відбувся через 11 років – 15 січня 1970 р. Спочатку він планувався на 1969 р., але неготовність технічних засобів обробки підсумків перепису стала основною причиною перенесення його на 1970 р. Підсумки цього перепису населення були опубліковані у 7 томах у 1972-1973 рр., але етнічної проблематики стосується лише один з них [181].

У СРСР у 1970 р. проживало 241 720 134 ос. [89, арк. 6-7]. Частка УРСР складала 19,5%, а саме 47 126 517 ос. [90, арк. 3] (див. Додаток Б.5). У 1970 р. на території Донбасу проживало 4 103 479 ос., що становило трохи більше 11,6% від населення УРСР. У свою чергу Донецька обл. включала 64% [90, арк. 15], а Ворошиловградська – 36% [133, арк. 16] населення Донбасу.

У 1970 р. у Ворошиловградській обл. проживало 2 750 566 ос. Найчисельнішою національністю цієї області згідно перепису населення 1970 р. були українці. Вони налічували 1 506 585 ос. і складали 54,8% населення області. Другими за кількістю були росіяни – майже 42% , третіми білоруси – 1,3%. Інші національності мали таку частку: татари і євреї – по 0,5%, молдовани і поляки – по 0,2%, цигани – 0,1%. Оскільки інші національності мали доволі незначне представництво, вони не увійшли у перелік Розподілу населення за національністю, рідній та другій мові СРСР, якими вільно володіє населення. Вони налічували 34 214 ос., це складало 1,24% від усього населення Ворошиловградської обл. [133, арк. 16] (див. Додаток Б.6).

У Донецькій обл. проживало 4 891 979 ос. Найбільшою за кількістю національністю тут так само були українці. Вони налічували 2 596 894 ос. Це відповідало 53% населення області. Другими за кількістю були росіяни – майже 41%, третіми греки – 1,9%. Далі білоруси – 1,6%, євреї – 0,8%, татари – 0,6%, молдовани, поляки та болгары – по 0,2%, вірмени – 0,1%. Інші національності не увійшли у поіменний список даних перепису. Загалом вони налічували 35 319, це складало 0,7% від усього населення Донецької обл. [90, арк. 15] (див. Додаток Б.7).

Об'єднавши ці дані можна виділити найчисельніші національності Донбасу. Загальна кількість населення Донбасу у 1970 р. становила 7 642 545 ос. Це складало 16,2% від усього населення Української РСР. Стосовно кількісних показників національностей ми зробили такі підрахунки: українці налічували 4 103 479 ос. –

53,7% від населення Донбасу, росіяни – 3 135 551 (41%), білоруси – 113 944 (1,5%), євреї – 52 527 (0,7%), татари – 39 503 (0,5%), молдавани – 16 468 (0,2%), поляки – 13 180 (0,2%). Стосовно таких національностей, як греки, вірмени, болгари та цигани нам важко зробити такі обчислення, оскільки дані неповні. Але тільки греки Донецької обл. становили 1,2%, вірмени – 0,1%, болгари – 0,1%, а цигани Ворошиловградської обл. – 0,04% від населення усього регіону (див. Додаток Б.8).

Наступний показник, який ми розглядаємо, це питома вага конкретної національності, яка проживала в Донбасі, від цієї ж національності загалом в УРСР. Показовим є те, що майже 88% греків Української РСР згідно перепису населення 1970 р. проживало саме в Донбасі. 51,8% татар УРСР мешкало на території Донецької та Ворошиловградської обл. У Донбасі проживало 34,4% росіян, 29,5% білорусів, майже 18,5% вірмен, українців - 11,6% , 6,8% євреїв, 6,2% молдован, 4,5% поляків, 10% циганів, майже 3,5% болгар, – від показників республіканського рівня.

Через 9 років після перепису населення 1970 р. було проведено чергове дослідження. Критичною датою цього перепису було визначене 17 січня 1979 р. За підсумками цього перепису було підготовлено 20 томів публікацій: перший том – перша публікація і 19 томів – за остаточними даними [182].

У СРСР у 1979 р. проживало 262 084 654 ос. [93, арк4-9]. На УРСР припадало 18,9%, а саме 49 609 333 ос. [94, арк. 2] (див. Додаток Б.9). У 1979 р. на території Донбасу мешкали 7 937 906 ос., які становили рівно 16% від населення УРСР. У свою чергу Донецька обл. включала 64,9% [94, арк. 15], а Ворошиловградська – 35,1% [131, арк. 24] населення Донбасу.

У 1979 р. у Ворошиловградській обл. проживало 2 787 623 ос. Найчисельнішою національністю цієї області згідно перепису населення 1979 р. були українці. Вони налічували 1 422 715 ос. і склали 52,8% населення області. Другими за кількістю були росіяни: 43,8%, третіми білоруси – 1,2%. Наступними були татари і євреї – по 0,4%, молдовани та поляки – по 0,2%, вірмени, цигани, болгари, чуваші, німці, мордвини, греки, азербайджанці – усі приблизно по 0,1%. Оскільки інші національності мали доволі незначне представництво, вони не увійшли у перелік Розподілу населення за національністю та рідною мовою. Вони налічували 9 776 ос.,

це складало 0,4% від усього населення Ворошиловградської обл. [132, арк. 16-18] (див. Додаток Б.10).

У Донецькій обл. проживало 5 150 283 ос. Найбільшою за кількістю національністю тут традиційно були українці. Вони налічували 2 622 553 ос. Це відповідало 50,9% населення області. Другими за кількістю були росіяни. Вони налічували 2 225 398 ос. і складали 43,2% населення області, третіми греки – 1,8 %. Білоруси становили – 1,5%, євреї – 0,7%, татари – 0,5%, молдовани, поляки та болгари – по 0,2%, вірмени, німці, цигани, азербайджанці, мордвини, грузини та чуваші – приблизно по 0,1% від усього населення області. Інші національності загалом налічували 19 089 ос., це складало 0,4% від усього населення Донецької обл. [95, арк. 16-19] (див. Додаток Б.11).

Таким чином, загальна кількість населення регіону у 1979 р. була 7 937 906 ос. Це складало рівно 16% від усього населення Української РСР. Стосовно кількісних показників національностей нами зроблені наступні підрахунки: українці налічували 4 095 268 ос. – 51,6% від населення Донбасу, росіяни – 3 447 435 (43,4%), білоруси – 109 368 (1,4%), греки – 91 930 (1,2%), євреї – 46 057 (0,6%), татари – 38 423 (0,5%), молдавани – 17 727 (0,2%), поляки – 12 301 (0,2%), болгари – 10 070 (0,1%), вірмени – 9 801 (0,1%), цигани – 7 377 (0,1%), німці – 7 332 (0,1%), чуваші – 4 862 (0,1%), мордвини – 4 439 (0,1%), азербайджанці – 4 045 (0,1%), грузини – 3 941 (0,1%). Стосовно таких національностей як греки та болгари важко зробити такі обчислення, оскільки дані неповні. Але тільки греки Донецької обл. становили 1,1% греків, а болгари – 0,1% болгар УРСР (див. Додаток Б.12).

Показовим є те, що 88,3% греків Української РСР згідно перепису населення 1979 р. проживало саме в Донбасі. 45,7% татар УРСР мешкало на території Донецької та Ворошиловградської обл. У Донбасі проживало 32,9% росіян, 26,9% білорусів, 25,4% вірмен, 21,4% циган, які проживали на території Української РСР. Стосовно українців треба відзначити, що їх проживало тут згідно перепису 1979 р. 11,2% від показників республіканського рівня.

Найчисельніші національності: українці, греки, євреї, татари, грузини, литовці, болгари, поляки, – з кожним переписом втрачали свою частку, а росіяни,

азербайджанці, німці, чуваші примножували свою кількість та частку у населенні Донбасу. Проте ці показники мали значні зміни тільки щодо українців та росіян: -4,8% та +5,4% відповідно. Стосовно інших національностей – коливання були в діапазоні десятих відсотка. Щодо білорусів, молдован, вірмен, мордвин, циган – то вони істотно не змінили своєї частки у населенні регіону протягом періоду, що досліджується.

За цей час відбувся ряд змін у національному складі Донбасу. Після вчиненого під час Великої Вітчизняної війни нацистськими окупантами Голокосту скоротилася кількість євреїв загалом по областях України, їхня частка серед населення. Серед національних груп областей відбулося не лише збільшення чисельності росіян, але й зростання їх питомої ваги. У результаті зазначених трансформацій росіяни стали другою за кількістю національністю по всіх областях УРСР (за виключенням Закарпатської, де другими були угорці), а у Криму – першими. У Донбасі відбулося значне скорочення частки українців. Їхня кількість зростала, але процентна частка знижувалась. Причиною цього був низький приріст українського населення у порівнянні з іншими національностями.

Таким чином, другими за чисельністю в Донбасі були росіяни, при цьому їхня чисельність разом з питомою вагою невпинно зростали. Така тенденція була наслідком кількох причин: по-перше, у післявоєнні роки до Донбасу приїжджало багато людей на відновлення економіки, особливо з російської території; по-друге, мала місце недостовірність свідчень опитуваних під час переписів населення через глобальну русифікацію, особливо в 1960-1970 рр., оскільки було «вигідно» за документами бути росіянином; по-третє, через створення «радянського народу» та розширення сфери вживання російської мови в УРСР, як і в цілому в СРСР, російська мова витісняла інші мови. Значна частка росіян згідно переписів населення фактично не належала до цієї національності за етнічним походженням. Отже, радянські переписи населення фіксували деформований склад населення, а саме – результати національної політики радянської влади. Таким чином, політика створення «радянського народу», через русифікацію населення усього СРСР була цілком успішною.

3.2. Соціальні аспекти національної політики

Державна політика в Донбасі, як загалом на всіх землях, які перебували під окупаційною нацистською владою, у повоєнні роки була спрямована на наповнення робочою силою підприємств для відбудови народного господарства та відновлення чисельності населення регіону. Методи здійснення були воєнно-адміністративні. Це робилося за допомогою молодіжних призовів, мобілізації фахівців по лінії НКО, оргнаборів, повернення демобілізованих, інтернованих і репатрійованих, розконвойованих й амністованих через депортації українського населення з території, що відійшла Польщі. Такі керовані міграції продовжувалися і на початку 1950-х рр. У 1951 р. відбулася остання депортація українського населення з території заходу України, що відійшла до Польщі згідно другого розміну районів, частина з цих людей була переселена до Донбасу. Це стало останнім найяскравішим проявом продовження міграційно-демографічної політики воєнно-адміністративними методами, та засвідчило, що такі методи здійснення міграційно-демографічної політики вичерпали себе [486]. Поряд із цим продовжувалися оргнабори та мобілізації молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ.

28 листопада 1951 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування організованого набору населення», яка змінила умови оргнабору і стала початком відмови від вирішення демографічних та міграційних питань військово-адміністративними методами. XIX з'їзд партії, який відбувся восени 1952 р., затвердив директиви на п'яту п'ятирічку, які передбачали подальший розвиток вугільної, хімічної промисловості та інших галузей народного господарства, будівництво нових підприємств, що вимагало при існуючих умовах зростання чисельності населення Донбасу, перш за все дорослого. Це стало новим стимулом для прибуття у регіон нових мешканців. Зі смертю Й. В. Сталіна прийшли нові тенденції у розвиток регіону і змінилася державна міграційна політика. Депортації та мобілізації населення було припинено, але оргнабір залишався, як і комсомольсько-молодіжні призови під приводом комсомольсько-молодіжних будівництв, призови учнів до шкіл ФЗН. Зростання економічного потенціалу Донбасу разом із чисельністю його населення викликало ряд проблем, серед яких була нестача води

для підприємств. Її повинна була вирішити постанова про будівництво каналу «Сіверський Донець – Донбас», прийнята у 1954 р. Саме вона з реконструкцією та будівництвом нових шахт і заводів дала поштовх до зростання у наступні роки чисельності прибулих [512, с. 253-256].

У 1956-1958 рр. відбувається подальша еволюція державної міграційно-демографічної політики, закріплюється перехід від воєнно-командних до командно-адміністративних методів, що засвідчує скасування судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і прогули без поважної причини. Відбувається зміна пріоритетів – від забезпечення постійного зростання чисельності прибулих до їх закріплення на нових місцях. Але керовані міграції відбувалися і надалі, та вже у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що відбилося у постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про невідкладні заходи з розвитку вугільної промисловості Української РСР» 1956 р., «Про суспільний призов у 1957 р. молоді для роботи на найважливіших будовах, які розташовані в східних та північних районах СРСР і в Донбасі». За «комсомольськими путівками» до Донбасу спрямовувалися десятки тисяч юнаків та дівчат з Волинської, Закарпатської, Житомирської, Вінницької, Львівської, Київської та інших областей УРСР [512, с. 254-255].

Національний аспект соціального розподілу радянського суспільства післявоєнного періоду майже не досліджений. Для висвітлення соціальної структури різних етносів Донбасу ми зверталися, перш за все, до матеріалів Держархівів Дон. та Луган. обл. Нашу увагу привернули документи, в яких є дані про розподіл працюючого населення за суспільними групами, галузями народного господарства та національності по Луганській обл. згідно інформації Всесоюзного перепису 1959 р. [130, арк. 1-5] (див. Додаток В.1). На справі стоять штампи «Не підлягає опублікуванню у відкритому друці» та з інформацією, що вона була передана до Ворошиловградського архіву з Центрального Державного архіву Жовтневої Революції ті соціалістичного будівництва СРСР. Щодо аналогічних даних по Сталінській обл., то слід зазначити, що архівні документи відсутні. За результатами Всесоюзного перепису 1970 р. була складена «Таблиця 21В Заняття населення за

основними національностями» з поміткою «для службового користування» як по Донецькій [91, арк. 1-16], так і по Ворошиловградській обл. [130, арк. 1-8]. Документи з аналогічною систематизованою інформацією за результатами Всесоюзного перепису 1979 р. до нас не дійшли.

Дані, які ми маємо з матеріалів Всесоюзного перепису 1959 р., містять інформацію про кількісні показники різних національностей Луганської обл. наступних суспільних груп: робітники, службовці, колгоспники, кооперативні кустарі, селяни одноосібники, некооперативні кустарі, особи вільних професій, служителі культу та ті, які не вказали суспільну групу. В середині суспільних груп був поділ за принципом «із них зайняті в галузях»: промисловість, будівництво, радгоспи, колгоспи, інші підприємства та організації сільського господарства, лісове господарство, транспорт, зв'язок, торгівля та громадське харчування, заготівлі, матеріально-технічне забезпечення та побут, інші галузі матеріального виробництва, житлове господарство, комунальне господарство та побутове обслуговування, охорона здоров'я, фізкультура та соціальне забезпечення, просвіта, наука і наукове обслуговування, мистецтво, кредитування та страхування, управління, партійні та інші громадські органи, нерозподілені за галузями. Стосовно національностей, які увійшли до таблиці, то слід зазначити, що до уваги соціологами бралися лише українці, росіяни, білоруси, євреї, молдовани, поляки та угорці, хоча останні ніколи не мали значного представництва в Луганській обл. У той же час, такі чисельні національності, як татари, болгары, вірмени, цигани, чуваші, мордвини, литовці, греки, німці та грузини не розглядалися.

Отже, з 1 139 129 населення, яке мало заняття, найчисельнішими були українці – 665 566 ос., наступними були росіяни – 422 782 ос., і білоруси – 15 625 ос. Євреї налічували 7 475 ос., молдовани – 3 575 ос., поляки – 2 786 ос. та угорці – 275 ос. [130, арк. 1-5] (див. Додаток В.1).

Серед 756 470 робітників перші три місця за чисельністю посідали українці, росіяни та білоруси: 422 859, 297 124, 12 673 ос. відповідно [130, арк. 1-5]. Інші національності налічували доволі незначну частку.

226 707 службовців переважно були українцями – 120 892 ос., росіяни в цій групі склали 94 144 ос., євреї – 5 504 ос., білоруси – 2 375 ос. [130, арк. 1-5]. Інші національності не мали такого чисельного представництва.

Замикали трійку найчисельніших соціальних груп колгоспники. Вони налічували 147 698 ос. різних національностей. Основну більшість з них склали українці – 117 222 ос. Наступними зі значним відривом були росіяни – 28 407 ос. Третіми, але зовсім не чисельними, були білоруси. Вони налічували лише 509 ос. [130, арк. 1-5]. Інші національності мали ще значно менше представництво серед колгоспників.

Кооперативні кустарі були таких національностей: 3 828 українців, 2 613 росіян, 215 євреїв, представники інших національностей – 231 ос. [130, арк. 1-5]. Серед 878 некооперативних кустарів були 458 українців, 332 росіянина, 12 білорусів [130, арк. 1-5].

Наступними за кількістю були служителі культу. Вони нараховували 218 ос. Серед них були 131 українець, 81 росіянин, 2 білоруси, 2 молдовани та 2 представники інших національностей [130, арк. 1-5].

На всю Луганську обл. було лише 146 селян-одноосібників. Серед них були лише українці та росіяни: 126 та 20 ос. відповідно [130, арк. 1-5].

Особи вільних професій склалися з 35 росіян, 30 українців, 3 євреїв, 1 білоруса, 1 молдованина та 7 представників інших національностей [130, арк. 1-5]. Не вказали суспільну групу 48 ос., серед яких було 26 росіян, 20 українців, 1 єврей та 1 представник іншої національності [130, арк. 1-5] (див. Додаток В.2).

Отже, можна зробити висновок, що згідно даним Всесоюзного перепису 1959 р., як і серед усього населення Луганської обл., чисельну перевагу в суспільних групах мали українці, за ними йшли росіяни, а третє місце ділили білоруси та євреї.

Матеріали по Ворошиловградській обл. за даними Всесоюзного перепису 1970 р., які до нас потрапили, є більш інформативними для даного дослідження, оскільки розподілені за професіями. Це дозволяє більш ґрунтовно проаналізувати структуру суспільства. Але і в матеріалах за цей перепис серед 1 315 852 працівників репрезентація національностей незначна. До цього переліку увійшли 717 777

українців (54,6% усього населення, яке мало зайнятість у Ворошиловградській обл.), 540 942 росіян (41,1%), 23 228 білорусів (1,8%), 6 832 євреїв (0,5%), 6 326 татар (0,5%) та 19 637 представників «інших національностей» (1,5%). До «Таблиці 21В Заняття населення за основними національностями по Ворошиловградській області» не увійшли молдовани, поляки та цигани, які мали відчутну частку серед усього населення області [130, арк. 1-8] (див. Додаток В.3).

Що стосується Донецької обл., то усе населення, яке мало зайнятість, тут нараховувало 2 404 461 ос. Серед національностей, які увійшли до поіменного переліку Таблиці 21В «Заняття населення за основними національностями по Донецькій області» були українці – 1 277 624 ос. (53,1% усього населення, яке мало зайнятість у Донецькій обл.), росіяни – 960 214 ос. (39,9%), греки – 47 166 ос. (2%), білоруси – 46 569 ос. (1,9%), євреї – 21 256 ос. (0,9%), татари – 12 859 ос. (0,5%), молдовани – 6 980 ос. (0,3%), та 31 793 представника «інших національностей» (1,3%). На жаль, до переліку не увійшли поляки, болгары, та вірмени, незважаючи на те, що вони також мали значне представництво в населенні Донецької обл. [91, арк. 1-16] (див. Додаток В.4).

Таким чином, об'єднавши дані по Ворошиловградській та Донецькій обл., можна встановити картину по всьому Донбасу. Оскільки по молдованам та грекам у нас є дані тільки з Донецької обл., ми не будемо брати їх до уваги при подальшому аналізі ситуації в контексті регіону. Нижче будуть наведені аналітичні дані по 1 996 511 українцям (53,7% усього населення, яке мало зайнятість на Донбасі), 1 501 156 росіянам (40,4%), 69 797 білорусам (1,9%), 28 088 євреям (0,8%), 19 185 татарам (0,5%) та 51 430 представникам «інших національностей» (1,4%) [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16] (див. Додаток В.5).

На основі досліджених даних ми розподілили усе населення Донбасу, яке мало зайнятість, на такі групи: керівні працівники; інтелігенція; працівники охорони соціалістичної власності та громадського порядку; службовці; селяни; робітники.

Ми не брали до уваги утриманців, домогосподарок та учнівську молодь.

Почнемо наш аналіз із керівних працівників. До них належать: керівники органів державного управління та їхніх структурних підрозділів, керівники й

інструктори партійних, комсомольських, профсоюзних, кооперативних й інших громадських організацій та їхніх структурних підрозділів, керівники підприємств (промисловості, будівництва, сільського господарства, лісового господарства, зв'язку) та їхніх структурних підрозділів. Їх загальна кількість налічувала в 1970 р. 69 451 ос. Це становило 1,9% від загальної кількості працюючих [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16].

Характерним є те, що українці займали більшість керівних посад у Донбасі. Їх кількість була 35 411 ос., що становило майже 51% від усіх керівників. Росіяни посідали друге місце з 28 262 ос., становивши значні 40,7% керівних кадрів. Євреї були третіми за кількістю, але їх частка вже не була такою істотною, як у попередніх представників – лише 2 386 ос. (3,4%). Білоруси налічували 1 108 ос., що відповідало 1,6%. Наступними за кількістю представників в цій групі були татари, але їх частка була досить незначною – 201 ос., це було менше відсотка, а саме 0,3%. Інші національності у сумі налічували 1 063 ос., це складало 1,5% [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16] (див. Додаток В.6).

Цікавим для вивчення є національний склад інтелігенції Донбасу, яка займала 14,7% від усіх працюючих. За визначенням Українського Радянського Енциклопедичного Словника «інтелігенція» – це соціальна група осіб, яка професійно займається творчою розумовою працею [510]. Ситуація у цій групі населення загалом була ідентичною із наведеною вище: українці – 280 723 ос. (50,76%), росіяни – 234 192 ос. (42,35%), євреї – 13 502 ос. (2,44%), білоруси – 7 449 ос. (1,35%), татари – 1 490 ос. (0,27%) [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16] (див. Додаток В.7).

Натомість картина у середовищі працівників охорони соціалістичної власності та громадського порядку вже трохи змінюється. Вони склали 0,3% від працюючих. Найчисельнішими національностями, представленими тут, залишаються 6 189 українців (54,77%) та 4 499 росіян (39,81%). Але вже третіми йдуть 272 білоруси – 2,4%, четвертими – 72 татари – 0,6%, а євреї налічують тільки 57 ос. – 0,5% [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16] (див. Додаток В.8).

Серед 303 583 службовців ситуація була цілком тенденційна. На першому місці за чисельністю були українці. Вони налічували 159 187 ос., що складало 52,4%

службовців Донбасу. Друге місце займали росіяни. Вони налічували 126 849 ос., що складало 41,8%. Третє місце обіймали 4 604 єврея. Це складало 1,5%. Наступними були білоруси (3 680 ос.) – 1,2% і татари (1 097 ос.) – 0,4%. 3 070 представників інших національностей складали 1% службовців регіону [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16] (див. Додаток В.9).

Селяни на Донбасі не були найчисельнішою групою суспільства. Тут вони налічували 288 865 ос., що відповідало 7,8% усіх, хто мав заняття. І традиційно абсолютна більшість в цій сфері належала українцям: 210 828 ос. – 73% усіх селян Донбасу. Друге місце за представництвом було у 61 388 росіян – 21,3%. 2 990 білорусів посідали третє місце з 1% представництва в селянстві. А 639 татар та 32 євреї навіть разом складали всього лише 0,2%. Інші національності (3 471 ос.) складали 1,2% селян Донбасу [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16] (див. Додаток В.10).

Оскільки Донбас – промисловий регіон, робітники складали тут більшість людей, які мали заняття. У 1970 р. вони налічували 2 490 743 ос., що становило 67% працевлаштованого населення. Основні національності були представлені тут таким чином: 1 302 338 українців (52,3%), 1 042 600 росіян (41,9%), 54 251 білорус (2,2%), 15 678 татар (0,6%), 7 499 євреїв (0,3%), 37 557 представників інших національностей (1,5%) [130, арк. 1-8; 91, арк. 1-16] (див. Додаток В.11).

Національний аспект у формуванні партійно-радянського апарату є складовою частиною втілення національної політики радянської влади як на території УРСР, так і Донбасу. Для вивчення цієї сфери ми проаналізували репрезентації окремих національностей та народностей у партійних організаціях областей. Порівнюючи дані всесоюзних переписів населення із даними Луганської та Донецької обл. партійних організацій КП(б)У за національністю, можна визначити, чи були в них достатньою мірою представлені національності, які проживали на Донбасі; які зміни відбулися в цьому секторі протягом 1943-1985 рр. у контексті депортацій, репатріації та керованих міграцій.

Певну інформацію можна почерпнути з архівних документів післяокупаційних Сталінського та Луганського обкомів. Це насамперед: статистичні дані звітів відділу кадрів обкомів, їхній перепис із КП(б)У та матеріали конференцій та засідань

керівних органів областей (стенограми виступів, протоколи засідань та резолюційні частини).

У цілому кількісний склад Ворошиловградського обкому за період 1943-1985 рр. ми можемо вивчити за даними звітів про склад парторганізації. 1 січня кожного року складалися таблиці за попередній рік. З 1943 р. до 1955 р. вони мали назву Форма №7 «Звіт про склад парторганізації за партійним стажем, освітою, віком, національністю та перебуванням в інших партіях» [111, арк. 2], а після 1955 р. – Форма №2 «Статистичний звіт про склад партійної організації» [113, арк. 1].

Найчисельнішою національністю Ворошиловградської обласної партійної організації КП(б)У були українці (їх показник коливався в межах 51,11 – 64,62%), другою – росіяни (32,08 – 43,05%), третьою – євреї (1,00 – 4,56%), четвертою – білоруси (0,9 – 1,73%), п'ятою – татари (0,24 – 0,48%), інші національності склали менше 1% від загальної чисельності установи (див. Додаток В.12).

Що стосується кількісного складу Донецького обкому за період 1943-1985 рр., то ми також вивчали його за даними звітів про склад парторганізації (див. Додаток В.13). Через об'єктивні причини дані за 1943 р. у Державному архіві Донецької області відсутні.

Зробивши аналіз даних з цих таблиць можна зазначити, що найчисельнішою національністю обласної партійної організації КП(б)У були українці (їхній показник коливався у межах 47,68 – 74,00%), другою – росіяни (37,63 – 41,14%), третьою – євреї (0,76 – 7,08%), четвертою – білоруси (1,61 – 2,10%), п'ятою – греки (1,74 – 2,17%), інші національності склали менше одного відсотка від загальної чисельності обкому.

У розділі «Національний склад» звіту відділу кадрів Сталінського обкому КП(б)У за станом на 1 квітня 1944 р. йдеться: «Варто відмітити, що хоча в галузі науки та мистецтва керівні кадри і становлять 60% українців, все ж таку кількість треба визнати недостатньою» [97, арк. 72]. Також звідти ж можна навести яскраву цитату: «Враховуючи, що в нашій області є велика кількість інших національностей (греків, татар тощо) то можна вважати, що загалом керівні працівники розставлені правильно, виходячи з наявності національного складу області» [97, арк. 72]. Із

звітнього доповіді секретаря Сталінського обкому КП(б)У тов. Волкова на нараді ЦК КП(б)У також видно, що за національним складом працівників обкому, міськкомів і райкомів в основному домінують росіяни й українці [97, арк. 108].

Варто відмітити, що в зведених таблицях по всіх посадах номенклатури ЦК КП(б)У Ворошиловградської та Сталінської обл. з 1946 р. присутня також графа «в тому числі працівники корінної національності». Загальнореспубліканська влада приділяла досить велику увагу щодо цього фактору. Робився певний моніторинг динаміки зміни кількісних показників у цій сфері.

Як показало дослідження, кількість населення загалом та окремих національностей зокрема мала тенденцію до збільшення. Але питома вага кожної національності зменшувалася у той час, коли питома вага росіян Донбасу збільшувалася протягом 1943-1985 рр. Розподіл представників основних національностей у суспільних групах був наступним: першими за кількістю представників були українці, другі – росіяни, треті – білоруси, четверте місце поділяли євреї та татари. Представництво основних національностей в партійних організаціях регіону загалом було пропорційним національному складу Донбасу.²

3.3. Освітньо-культурна політика в Донбасі

Одним із ключових показників реалізації національної політики радянської влади є мова, яку населення вважало рідною. Аналізуючи такі показники за основними національностями, використовуючи дані Всесоюзних переписів, можна визначити, якою була мовна політика влади щодо жителів регіонів.

Однією з провідних характеристик мовної політики радянської влади була русифікація, методи і канали якої були чисельними та різноманітними. Одним із них була школа. У 1958 р. був прийнятий Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [153]. 17 квітня 1959 р. мало місце затвердження аналогічного Закону і Верховною Радою УРСР.

Принциповим для нашого дослідження є те, що серед основних завдань освітніх закладів усіх рівнів була політика злиття націй, зокрема української з російською. У цьому мовна політика радянської влади досягла значних результатів, оскільки

реалізовувалася головним чином через цілеспрямовану та повсюдну русифікацію духовної, культурної, освітньої та побутової сфер життя населення. Як вже зазначалось, згідно вищезгаданого закону вивчення національної мови та навчання нею в національних школах вважалися справою добровільною. Від батьків залежало, в яку школу – російську або національну – віддати своїх дітей. Батьки також вирішували, якою мовою в національній школі має вестися навчання – російською або рідною. Вони, бажаючи забезпечити успішну кар'єру своїм дітям і добре знаючи, що це можливо тільки через російську школу, зазвичай і надавали їй перевагу.

У 1950-х рр. русифікаторська політика набула прихованого характеру, а їх темпи були дещо уповільнені, проте вже з кінця 1950-х рр., а особливо у 1960-х рр. мовна політика уряду, спрямована на денаціоналізацію, знову набирає обертів.

Про русифікаторську політику влади цього періоду свідчать численні документи Міносвіти України. Серед них – доповідна записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи щодо поліпшення викладання російської мови у школах Української РСР». XXII з'їзд КПРС, що проходив 17-31 жовтня 1961 р., затвердив нову програму, в якій проголошувалася ідея «злиття націй» і окреслювалася політика відвертої русифікації [156, с. 161-292]. На цьому ж з'їзді КПРС М. С. Хрущов оголосив: «В СРСР склалась нова історична спільність людей різних національностей, що мають спільні риси – радянський народ». У той час було надано ряд вказівок, що мали закріпити існування і зростання радянського народу: про переміщення населення шляхом обміну кадрами; про багатонаціональність союзних республік і зникання значення кордонів між ними; подальше зменшення відмінностей народів СРСР; об'єднуючу силу російської мови як мови міжнародного порозуміння; недопустимість національного «самообмеження»; необхідність створити «надреспубліканські зони» зі зверхніми над урядами союзних республік органами. Все це сприяло ще більшому укріпленню позицій російською мови в Україні, яка переважала, в основному, в установах та навчальних закладах, перетворилася на обов'язкову мову для вивчення в системі загальноосвітньої мови в офіційному житті.

XXIV з'їзд КПРС у 1971 р. став ще одним міцним поштовхом для здійснення концепції «радянського народу». Прийняття у 1977 р. нової Конституції було одним із вирішальних етапів у формуванні державної національної політики Радянського Союзу в мовній сфері. У ній йдеться лише про «можливість навчання в школі рідною мовою» [161, с. 45]. Це відображає широко розповсюджену практику того, що багато батьків воліли відправляти своїх дітей в російськомовні школи.

Критерієм оцінки та показником успішності реалізації мовної політики радянської влади є показник мови, яку населення вважало рідною. Знання нацією рідної мови є основним із критеріїв етнічної ідентичності. Результатом створення радянського народу через «впровадження» в усі сфери життя населення російської мови, як єдиної об'єднуючої, можуть слугувати наступні відсоткові показники. У 1959 р. в Донбасі російську вважали рідною 52% населення, українську – 47% (див. Додаток Д.1). А вже в 1979 р. ці показники суттєво змінилися, становивши відповідно 65% та 34% (див. Додаток Д.2).

У першу чергу, механізмом для втілення поставлених задач стала система шкільної освіти. Аналіз мережі шкіл на території Донбасу показує, що у період 1943-1985 рр. тут не було жодної школи з мовою навчання якого б то не було етносу окрім російсько- та українськомовних. Взагалі, школи розподілялися на три типи за лінгвістичною ознакою: з російською, українською, російською-українською мовами навчання. Згідно звіту Сталінського обласного відділу народної освіти за 1944/45 н. р. відділ освіти переймався залученням дітей до навчання згідно Закону «Про загальне обов'язкове навчання». Було занепокоєння через відсутність в учнів одягу та взуття, хвороби тощо. Школи брали на себе відповідальність щодо харчування учнів під час навчання. Кількість учнів у 1943/44 н. р. становила 184 457 ос., а вже наступного 1944/45 н. р. значно виросла – до 265 260 ос. [64, арк. 7]. Станом на 1944/45 н. р. в школах не вистачало 131 вчителя української мови, а нестача вчителів російської мови становила 99 ос. [64, арк. 16]. Даних про розподіл шкіл за мовою навчання немає. Увесь звіт написано українською мовою.

Кількість учнів у 1945/46 н. р. становила 332 623 ос. [65, арк. 5]. У звіті фігурують відомості про школи з українською та російською мовою навчання, але не

міститься інформація про їх кількість [65, арк. 12-17]. Кількість учнів на 1946/47 н. р. вже складала 350 798 ос. [66, арк. 3]. У даному н. р. багато дітей не були залучені до навчання через невирішену повсюдну проблему: відсутність одягу, взуття та хвороби [66, арк. 10-12]. Також у цьому році в школи Донбасу було завезено 311 658 російськомовних і 141 679 україномовних підручників [66, арк. 21]. Кількість учнів, які вивчали українську мову, становила 147 085 ос., а російську – 135 471 ос. [66, арк. 28]. Незважаючи на значну перевагу в кількості російськомовної навчальної літератури, україномовних учнів у ці роки була навіть більше за російськомовних. Відомостей про національні школи немає. У той час куцкові методологічні об'єднання вчителів по всій області обговорювали зокрема таке питання: «Про помилки і перекручення в підручниках з української літератури» [66, арк. 206].

Далі відзначається, що кількість учнів у 1947/48 н. р. становила 405 329 ос. [67, арк. 5]. Отже, апарат державної пропаганди розповсюджував свою діяльність зокрема і на систему шкільної освіти. Міносвіти було затверджено 1 012 шкіл з українською мовою навчання, в яких повинен був навчатися 188 821 учень, 579 шкіл з російською мовою навчання з 28 139 учнями. Але фактично на початок 1948/49 н. р. працювало 997 шкіл з українською мовою навчання з 159 019 учнями та 574 школи з російською мовою навчання, де навчалися 244 654 учнів [67, арк. 7]. Проблеми в учнів залишалися ті ж самі: відсутність одягу, взуття та хвороби. Тож, головна увага об'єктивно була прикута не до мовної політики у школах, а до матеріального забезпечення шкіл. Було закуплено 909 839 підручників для шкіл з російською мовою навчання і 506 826 підручників для шкіл з українською мовою навчання [67, арк. 17].

Отже, у 1949/50 н. р. в області працювало 1 614 шкіл [69, арк. 11]. Сталінський обласний відділ народної освіти направив Міністерству освіти замовлення на 2 422 807 підручників для шкіл з російською мовою навчання та 1 144 016 підручників для шкіл з українською мовою навчання. Проте міністерством було виділено 1 525 665 підручників для шкіл з російською мовою навчання та 1 322 366 підручників для шкіл з українською мовою навчання [69, арк. 9].

На 1 вересня 1950 р. в Сталінській обл. працювало 1 620 шкіл [70, арк. 4]. Було виділено 1 525 600 підручників для шкіл з російською та 1 322 300 підручників для

шкіл з українською мовою навчання. У звіті сказано, що: «у зв'язку з тим, що по підручникам для шкіл з російською мовою навчання план був нижче нашої заявки на 897 тис. примірників, забезпеченість цими підручниками по ряду назв була незадовільно. Школи з українською мовою навчання були забезпечені достатньо» [70, арк. 23]. Не зважаючи на такі показники зі забезпеченості шкіл підручниками, ситуація з вчителями була дзеркальною. Були проведені курси з підготовки вчителів для V-VII класів семирічної і середньої школи з числа вчителів I-IV класів: російська мова – 205 вчителів, українська мова – 225 вчителів [70, арк. 37-38]. Це показує, що у той час потреба у вчителях української мови була більшою, ніж російської.

У 1951/52 н. р. у Сталінській обл. діяло 1 618 шкіл [71, арк. 24]. У щорічному звіті зазначається: «Підручниками школи були забезпечені значно краще, ніж у попередні роки, проте, по ряду назв, у тому числі підручників з іноземних мов, української літератури, задачників з алгебри (Ларичев) та ін., відчувалася гостра нестача» [71, арк. 28]. Ситуація щодо підручників з української літератури пояснюється новими тлумаченнями терміну «український буржуазний націоналізм» та викриттям його у творах українських літераторів, пошуком «соціалістичного інтернаціоналізму» у творчості українських класиків. Саме через таку практику підручники з української літератури завжди вилучалися з обігу та перевидавалися зі змінами, затвердженими радянською цензурою.

Цікавим для вивчення є національний склад керівних працівників школи та міськ/райвно. Серед усіх посад (директори шкіл, інспектори міськ/райвно, завідувачі міськ/райвно) було 684 українці, 241 росіянин, 53 греки, 37 євреїв та 25 представників інших національностей [71, арк. 41-42].

У 1952/53 н. р. в Сталінській обл. діяло 1 619 шкіл [72, арк. 14]. У цих школах працювало 2 701 вчитель російської мови та 2 191 – української [72, арк. 28-29]. У 1953/54 н. р. тут стало на 7 шкіл більше [73, арк. 5]. Із тогорічного звіту відомо, що у школах працювали 3 018 вчителів російської мови та 2 439 – української мови [73, арк. 13]. Цей звіт облвно, як і по 1954/55 та 1955/56 н. рр., був складений російською мовою, а частина про українську мову та літературу – українською. Варто зауважити, що звіти з 1944/45 н. р. і до 1948/49 н. р. були складені українською мовою, а частина,

в якій описувався стан навчального процесу російської мови та літератури – російською. Натомість у звіті про роботу шкіл Сталінської обл. за 1949/50, 1950/51, 1951/52 н. рр. ситуація протилежна. Увесь звіт, як і подальші складено російською мовою, а частина про українську мову та літературу – українською. Звіт про роботу шкіл Сталінської обл. в 1956/57 н. р. було написано українською мовою, окрім частини про російську мову та літературу, як і звіти наступних років, включно до 1962/63 н. рр., згідно його в області існувало 1 625 шкіл [75, арк. 4]. Така невизначена ситуація показує, що в Донбасі не було сталого відношення влади до такого аспекту, як мова офіційного діловодства. А, вибір мови, якою писалися звіти залежав від мовних уподобань клерка, який їх створював.

Уперше у післявоєнних щорічних звітах облвно дані про кількість шкіл з різними мовами навчання зустрічаються у річному звіті про роботу шкіл і відділів народної освіти в 1959/60 н. р. За мовами навчання школи розподілялися так: з українською мовою навчання працювало 895 шкіл, у яких навчалися 109 800 учнів; з російською мовою навчання було 754 школи, де навчалися 389 100 учнів; також було 37 шкіл, де навчалися російською й українською мовами, у них 13 500 учням уроки вели російською, а 5 100 учням – українською мовою [77, арк. 4].

Згідно річному звіту про роботу шкіл і відділів народної освіти в 1960/61 н. р. в області існувало вже 1 784 школи. За мовами навчання вони розподілялися таким чином: з українською – 877 шкіл (124 500 учнів); з російською – 857 шкіл (462 300 школярів); з російською та українською мовами навчання – 50 шкіл (23 500 учнів) [78, арк. 3].

Наведені вище дані свідчать про те, що, не зважаючи на більшу кількість шкіл з українською мовою навчання, у школах з російською мовою навчання вчилося майже в 3,5 рази більше учнів. Це певним чином віддзеркалює тенденції принаймні в мовній політиці регіону. Батьки з більшим бажанням віддавали дітей до російськомовних шкіл, хоча вони й були переповнені на противагу україномовним. Безумовно, така тенденція пояснюється і безальтернативністю вибору. Не зважаючи на той факт, чи навпаки, саме через те, що Донецька обл. завжди була

багатонаціональною, а отже, і полілінгвістичною, на її території у період, який досліджується, не існувало жодної школи з навчанням мовою національних меншин.

Проте, незважаючи на реальну ситуацію, у річному звіті про роботу шкіл і відділів народної освіти в 1961/62 н. р. зустрічаємо штамп радянської пропаганди: «Мережа шкіл області на 1961/62 н. р. була складена у відповідності з народно-господарським планом та Законом про школу з тим, щоб забезпечити охоплення восьмирічним навчанням всіх дітей 7-15 років на рідній мові і далі поширення серед політехнічного навчання» [79, арк. 2]. Далі, згідно цього звіту, за мовами навчання школи розподілилися так: з російською – 867 шкіл, де навчалися 504 100 учнів; з українською – 864 школи, у яких навчалися 125 800 школярів; з російською та українською – 54 школи, де 16 800 дітей навчалися російською мовою та 7 800 – українською. Таким чином, більшість учнів навчалися в школах російською мовою – 520 900 ос. Згідно звіту «це пояснюється складом населення Донецької області та бажанням батьків» [79, арк. 3].

На початок 1972/73 н. р. на території Донецької обл. працювало 1 408 шкіл, з них 964 – російськомовні, яку відвідували 657 758 учнів. З українською мовою навчання в області працювала 371 школа з 65 335 дітьми; з російською та українською мовами навчання – 73 школи, де навчалося російською – 19 847 школярів і 14 030 – українською [80, арк. 14-15].

У наступному н. р. у Донецькій обл. працювало 1 358 шкіл. Із них з російською мовою навчання було 950 шкіл, в яких навчалися 645 549 учнів, з українською мовою навчання була 331 школа, де навчалося 59 068 дітей, з російською та українською мовами навчання було 77 шкіл, де 18 267 школярів навчалися російською, а 13 981 – українською [81, арк. 20-21].

У 1974/75 н. р. у системі народної освіти Донецької обл. працювало 1 272 школи, з них з російською мовою навчання – 902 школи з 623 017 учнями, з українською мовою навчання – 285 шкіл з 52 461 учнями, російсько-українських – 85 шкіл, які відвідували 19 902 російськомовних і 14 321 україномовних школярів [82, арк. 4-5]. У 1975/76 н. р. у Донецькій обл. діяло 1 269 шкіл. Із них з російських було 912 шкіл, в яких навчалося 600 846 учнів, українських – 264 школи, які відвідувала

51 241 дитина, російсько-українських – 76 шкіл, де 17 155 школярів навчалися російською, а 9 576 – українською [83, арк. 24-25].

На початок 1978/79 н. р. розподіл 1 200 шкіл з 609 187 учнями за мовою навчання був наступним: 919 російських шкіл – 552 945 учнів, 204 українські школи – 34 690 учнів, у 77 школах з двомовним навчанням – 12 236 школярів навчалися російською та 9 316 учнів – українською [84, арк. 1]. Типовим є те, що в таблиці «Відомості про розподіл шкіл й учнів за мовою навчання на початок 1978/79 навчального року» в графі «Школи з однією мовою навчання» присутні для заповнення молдавська, російська, українська, угорська та польська мови. Тобто на території УРСР існували школи з мовами навчання деяких інших національних меншин, окрім російської, на відміну від Донбасу. Далі розподіл відбувається таким чином: «школи з російською мовою навчання» та «школи з неросійською (неросійськими) мовою навчання» (прописом додано «українською»). Це яскравий приклад того, що радянська влада у майбутньому розглядала навчання тільки через призму російської мови, як єдиної по всьому СРСР. Мови інших національностей, навіть тих, у яких були національні республіки, були лише «неросійськими».

У зв'язку з тим, що щорічні звіти облвно не надавали статистику щодо кількості російськомовних і україномовних шкіл та учнів протягом всього періоду 1943-1985 рр. (ці дані були уривчастими, неповними), вважаємо за доцільне навести аналіз з цього питання за 1959/60-1978/79 н. рр. За цей час кількість як україномовних шкіл (див. Додаток Д.3), так і учнів в них (див. Додаток Д.4) невпинно знижувалась.

І з другої пол. 1950-х рр. і до кінця 1985 р. більше половини шкіл стали російськомовними, хоча ще двадцять років до того кількість україномовних шкіл була більшою. Така тенденція простежується і в середовищі учнів. Різниця співвідношення учнів, які навчалися російською та українською мовами, майже за два десятиліття змінилася на користь російської мови: коли у 1959/60 н. р. російською мовою вчилися майже у 3,5 рази більше школярів, ніж українською, у 1978/79 н. р. їх було в 12,8 разів більше. Ситуація у Ворошиловградській обл. була аналогічною.

Той факт, що щорічні звіти склалися то російською, то українською мовами, яскраво показує тодішню ситуацію у мовному середовищі не тільки виконавчих органів влади, але і всього суспільства. Поряд із розвитком національних культур, а отже, і мов, як їх складової, завжди існував курс на «зближення націй», який, у першу чергу, асоціювався зі впровадженням у щоденне використання російської мови, як мови міжнаціонального спілкування в Радянському Союзі.

Повертаючись до питання самоідентифікації населення за мовною ознакою слід зазначити, що в цей період згідно Всесоюзного перепису населення 1959 р. в УРСР проживало 32 158 493 українців, з них 30 072 351 українець вважав українську своєю рідною мовою (93,55%). А 2 075 527 (6,45%) українців вважали російську мову своєю рідною [4, 69].

Серед усіх росіян Української РСР 6 958 859 вказали російську своєю рідною мовою (98,14%), і тільки 13 0591 ос. (1,84%) – українську та 1 363 ос. (0,02%) – інші мови [4, 69].

Серед 290 890 білорусів УРСР картина відрізнялася. Вказали своєю рідною національну мову трохи менше 37%. Російська стала рідною для 54% білорусів. Українську мову за рідну визнали 26 581 ос. (трохи більше 9%) [4, 69].

Майже 83% молдован назвали національну мову рідною, 24 409 ос. – російську, що є 10% від усіх молдован республіки. Українську та інші мови народностей СРСР назвали 16 046 ос. (6,6%) та 658 ос. (трохи менше 3%) відповідно [4, 69].

Серед 840 311 євреїв їдиш визнали рідною всього 17%. У той же час російська стала рідною для 671 443 єврея – майже 80%. Українську визнали рідною 23 410 ос. (2,8%) [4, 69].

Серед болгар простежувалася зовсім інша нетенденційна ситуація. Болгарська була рідною для 177 254 ос., що становить більшість – майже 81%. Наступною за значенням для болгар стала російська мова – 36 044 ос. зазначили її як рідну (16,4%). Українська мова була мовою сім'ї лише для 2,4% від усіх болгар УРСР [4, 69].

У поляків УРСР було неочікуване розподілення пріоритетів. Національну назвали рідною всього 68 194 поляків (менше 19%), російську – 45 287 ос. (12,5%). А

українській мові перевагу надала більшість поляків – 248 626 ос. (68,4%) [4, 69] (див. Додаток Д.5).

У Донбасі у 1959 р. ситуація складалася наступним чином. Серед всього населення Сталінської обл. на той час було 2 368 120 українців, з них 21% вважали рідною російську мову [4, 71]. Подібним чином йшла справа і в інших національностей. На прикладі білорусів можемо проаналізувати мовні переваги населення регіону. Серед 63 284 білорусів – 37% вважали білоруську мову рідною. Традиційно малою є частка української мови: 1 562 ос. – 2,5%. Російську мову вважала рідною переважна більшість білорусів: 38 681 ос. – тобто понад 61%. Зовсім незначна частина білоруського населення (26 ос.) – назвали інші мови рідними [4, 71].

Серед 12 289 молдован картина в цілому тенденційна: тільки 40% вважали рідною національну мову. Українська стала рідною для – 10%, інші мови СРСР – 0,16% (20 ос.), російська мала провідну позицію – майже 51% [4, 71].

Мовні національні пріоритети татар були інші: 68% обрали татарську мову рідною. Російська мова стала другою за кількістю татар, її шанував як рідну 31% (7 689 ос.). Зовсім незначна кількість татарського населення назвали українську й інші мови Радянського Союзу рідними, а саме 166 ос. (0,7%) та 17 ос. (0,07%) відповідно [4, 71].

Серед усього численного грецького населення області, що дорівнювало 93 181 ос., тільки 7 067 греків вказали національну рідною, що становить дуже незначний відсоток – 7,6%. Лише 2,4% греків визнали українську мову рідною. Абсолютну більшість складають греки, які назвали мовою сім'ї російську мову, а це 83 611 ос., що становить майже 90% [4, 71].

Що стосується євреїв Сталінської обл., то ситуація була гнітючою щодо знання мови своєї національності. Рідною вважали російську мову майже 93% від усіх євреїв області; їдиш – вказала лише незначна частина єврейського населення: 2 787 ос. – 6,6%. Українська та інші мови традиційно не користувалися популярністю: 173 ос. (0,4%) та 61 ос. (0,14%) відповідно [4, 71] (див. Додаток Д.6).

У Луганській обл. мовна ситуація відрізнялася незначним чином. Українцями записано 1 416 307 ос., з яких більшість – 87,5%, – вважали саме українську своєю рідною, а 12,5% назвали за рідну російську мову, що було значно менше, ніж в Сталінській обл. того ж року [4, 71].

Щодо росіян регіону, то загалом ситуація біла очікувана: майже 99% рідною вказали національну мову. Українська та інші мови народів СРСР грають зовсім незначну роль в житті росіян: 0,06% і 0,02% відповідно [4, 71].

Серед білорусів Луганської обл. простежується більша повага до національної мови, ніж серед інших національних меншин – 43,14%, проте російська відіграє значну роль – 53,3%. Українська мова наряду з іншими мовами народів СРСР мали незначний вплив на білорусів: 3,5% та 0,05% від усього білоруського населення області [4, 71].

Серед 13 939 євреїв Луганської обл. визнали своєю рідною їдиш лише 8,06% через глобальну асиміляцію цього народу. На той час російська мова посідала чільне місце для євреїв – 90,98% вказали її як рідну [4, 71].

Татари нараховували 12 591 представників своєї національності у Луганській обл. Серед них вказали татарську своєю рідною мовою 8 794 ос. (майже 70%), російську – 3 684 (30%), українську – 110 (0,87%) [4, 71].

Серед молдован Луганській обл. вказали рідною молдавську дещо менше 46%, українську – 10,6%, традиційно високий відсоток переваги віддавався російській мові – 43,11% [4, 71] (див. Додаток Д.7).

Отже, процес асиміляції та русифікації національних меншин в Донбасі у 1959 р. був значним: найбільшого впливу зазнали євреї, греки, білоруси, молдовани; меншим, але також суттєвим був вплив русифікації на життя українців і татар [4, 70].

Детальний аналіз даних, отриманих через двадцять років, дає наступні результати. В УРСР згідно Всесоюзного перепису населення 1979 р. проживав 36 488 951 українець, з яких 89% вважали рідною своєю національну мову. У той час 11% вважали рідною російську [5, арк. 1].

Серед 10 471 602 росіян УРСР 98,6% вказали російську своєю рідною мовою, і тільки 1,34% – українську [6, арк. 4].

Серед 406 098 білорусів УРСР картина відрізнялася: 35% вказали своєю рідною білоруську, російську – 56% та українську – незначні 8,9%. Інші мови народів, як і раніше, не мали великого значення для білорусів [5, арк. 7].

Переважна більшість молдован (79,96%) саме мову своєї нації називали рідною. Друге місце серед мовних привілеїв молдавського населення посідала російська мова – 14% молдован назвали її рідною. Слід зазначити, що українська та інші мови народів СРСР не набули широкого вжитку, а використовувалися відповідно 5,7% та 0,3% [5, арк. 10].

Більшість євреїв шанували російську мову як рідну, а саме 89%, їдиш вказало тільки 9,02%. Українська мова також не була в широкому вжитку – менше 2%, інші мови складала зовсім незначну частину – 0,16% [5, арк. 13].

Болгари більшістю визнавали національну мову – 68,3%. Російська мова також займала значне місце в їхньому житті – 28,5%. Українська мова тенденційно не мала багато прихильників – трохи менше 3%, така само ситуація склалась і з іншими мовами – 0,3% [5, арк. 16].

Незвичною, втім, очікуваною з огляду на попередні дані, залишалась ситуація щодо польського населення. Тут провідну роль відігравала саме українська мова: більше 66% поляків визнали її рідною. Далі за значенням була російська – неповних 20%. І тільки третє місце посідає польська мова – рідної її назвали лише 14%. [5, арк. 19] (див. Додаток Д.8).

Серед всього населення Донецької обл., яке вказало своєю національністю українську, більше 37% вважали за рідну російську мову. Слід зазначити, що більшість батьків – 125 420, які записали своїх дітей віком до 7 років українцями, вказали, що для їхніх нащадків російська мова – рідна, і тільки для 105 217 – українська, 18 – інші мови [6, арк. 1].

Подібним чином ситуація складалася і серед інших національностей. На прикладі білорусів можемо зробити висновок про ефективність політики інтернаціоналізації. Серед усіх білорусів – 75 891 ос., тільки 28 % вважали білоруську мову рідною, менше 2% – українську, і майже 70% білорусів Донецької обл. надавали перевагу російській мові [6, арк. 13].

Серед молдован картина, в цілому, була тенденційна: молдавську вважали рідною 37,5%, українську – 6,4%. Російська мова відіграла провідну роль – більше 55% [6, арк. 19].

Якщо у слов'янських народів асиміляція проходила очікувано швидко і без великих складнощів, хоча б для мовного аспекту, цікаво дослідити стан справ неслов'янського населення. Як приклад для дослідження, розглянемо татар області, які традиційно були однією з найчисельніших меншин. Серед них 47% вважали татарську своєю рідною. Зовсім незначне становище займала українська мова – 0,58%. Проте більше 52% вказали саме російську мову рідною. Якщо проаналізувати такі показники за віком опитуваних, можемо бачити результати радянської національної політики в дії: батьки 1 854 дітей до 7 років, яких записали татарами, вказали, що для їхніх 1 228 дітей російська мова – рідна, що становить більше 66%; і тільки для 167 дітей – татарська, 9 – українська. Загалом більшість молодого населення до 30 років вважала російську своєю рідною. Лише люди віком за 30 років вказували, що для них мова їхнього народу – рідна [6, арк. 25].

Щодо греків – народу, який зазнав значних переслідувань зі сторони радянської влади на території Донецької обл., ситуація була найбільш гнітючою для їхньої історичної та культурної спадщини. Це демонструвало, що методи, обрані сталінським керівництвом, а далі хрущовським і брежневським, були дієвими. Серед усього грецького населення області 8,4% вказали грецьку (греко-татарську та греко-еллінську) рідною. Українській та мовам інших народів також надавали незначну перевагу: 1,9% та 0,03% відповідно. І майже для 90% усіх греків області російська мова стала рідною. І така тотальна русифікація торкнулася греків усіх поколінь, оскільки спогади про роки репресій ще залишалися в пам'яті [6, арк. 37].

Що стосується 35 533 євреїв, то русифікація була цілком успішна і відбувалася швидкими темпами. Рідною вважали російську понад 95%, мову своєї національності (їдиш) – лише 4%, що є найменшим показником прихильності до мови свого народу серед усіх національних меншин. Українська мова також не широко використовувалася серед євреїв області: тільки 169 ос. назвали її рідною, що

становить менше 0,5%. Лише 15 ос. вказали інші мови народів СРСР в якості рідних [6, арк. 37] (див. Додаток Д.9).

У Ворошиловградській обл. у 1979 р. проживало 1 472 715 українців, з яких 1 054 111 (72%) вважали українську мову своєю рідною. Водночас, 28% вказали російську мову як рідну, і 184 українці (0,01%) – інші мови [5, арк. 136].

Серед 1 222 037 росіян, які проживали на території області, національну мову очікувано вказали рідною більше 99%. 9 256 ос. (0,76%) надали перевагу українській мові. Інші мови мали незначну кількість – 109 ос. (0,01%) [5, арк. 142].

Слід зазначити, що серед 33 477 білорусів рідною мовою вказали білоруську понад 33%, російську – більше як 63%, українську – 2,62%, інші мови вважали рідними шість білорусів (менше 0,02%). Це наглядно демонструє успішну русифікацію білоруського населення [5, арк. 148].

Серед 10 578 євреїв Ворошиловградської обл. їдиш визнали рідною мовою тільки 600 ос., а це становить менше 6% від загальної кількості. Українська мова також не мала попиту серед єврейського населення – менше 0,7%. Російська мова була чільною – 93,6% євреїв вказали її рідною. Інші мови народів СРСР, подібно до ситуації серед інших національностей регіону, не мали широкого вжитку серед єврейського населення – їх назвали лише 0,08% [5, арк. 154].

Татари в 1979 р. склали 12 396 жителів Ворошиловградської обл. Серед них 7 123 ос. (майже 58%) вказали татарську своєю рідною мовою. Російська також займала значне місце у житті татарського населення – нею володіли більше 41% татар. У той же час українська й інші мови майже не відігравали ніякої ролі: 0,8% та 0,06% відповідно [5, арк. 160] (див. Додаток Д.10).

Усе це наглядно демонструє, що асиміляція через русифікацію мала значні успіхи в Донбасі. Посилаючись на статистичні дані, можемо зробити висновок, що Ворошиловградська обл. мала свої особливості у процесі створення радянського народу, оскільки показники темпів зростання русифікації серед її українського населення та окремих національних меншин (татари) були нижчими, ніж по Українській РСР загалом або ж у порівнянні із Донецькою обл.

Ми можемо зробити висновок, що у період 1943-1985 рр. радянська влада послідовно здійснювала процес створення єдиного радянського народу на теренах СРСР шляхом русифікації усіх сфер життя, що дало відчутні результати. Добровільність батьків при виборі мови навчання їхніх дітей у школі при командно-адміністративних методах управління країною давала ще кращі результати за ширмою демократії. Оскільки така велика держава як СРСР прагнула уніфікувати систему міжреспубліканського спілкування через впровадження російської мови, процес русифікації на території Української РСР здійснювався більш інтенсивно, ніж у інших союзних республіках, і мав свої особливі риси. На Донеччині постійно йшов процес збільшення російськомовних шкіл та зменшення україномовних. Між 1961/62 та 1972/73 н. рр. відбулося різке зменшення україномовних шкіл та істотне збільшення кількості учнів, які навчалися російською. Це було пов'язано з новою хвилею створення «радянського народу».

3.4. Національна політика радянської влади на сторінках партійно-радянської місцевої преси

Одним із інструментів реалізації національної політики радянської влади є шпальти партійної періодичної преси доби 1943-1985 рр., присвячені цій темі. Радянські, партійні та комсомольські газети є також одним із основних джерел для вивчення етнічної радянської політики щодо національних меншин. Аналізуючи мову, якою виходили газети, їхні наклади, тематику публікацій, присвячених національній політиці, їхню періодичність та місце, яке вони займали на сторінках газет, можна вивести певні тенденції та закономірності.

На території регіону виходило шість обласних газет: «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Комсомолец Донбасса» та «Луганская (Ворошиловградская) правда», «Прапор перемоги», «Молодогвардеец».

«Социалистический Донбасс» – орган Сталінського обкому КП(б)У, облвиконкому, облпрофбюро, Сталінського міськпарткому, міськради та ДРПС. Видавалася російською мовою. До 2 жовтня 1945 р. газета була на дві шпальти, потім на чотири. «Радянська Донеччина» – орган Сталінського обкому та міськкому

КП(б)У, обласної ради депутатів трудящих. Газета виходила українською мовою форматом «Правди» п'ять разів на тиждень (у 1945 р.). «Комсомолец Донбасса» – орган Сталінського обкому та міськкому ЛКСМУ. Газета виходила російською мовою.

Газета «Ворошиловградская правда» після визволення від нацистів відновила свій вихід з № 196 від 24 листопада 1943 р. Після перейменування області та обласного центру в 1958-1960 рр. виходила під назвою «Луганская правда». Була органом Луганського обкому, міськкому КПУ та обласної Ради депутатів трудящих. Виходила п'ять разів на тиждень російською мовою, втім, у 1945 р. тодішня «Ворошиловградская правда» з №217 від 2 листопада до №236 від 29 грудня включно виходила українською мовою. «Прапор перемоги» – орган Ворошиловградського обкому та міськкому КП(б)У, обласної та міської рад депутатів трудящих. Газета виходила українською мовою. «Молодогвардеец» – орган Луганського обкому ЛКСМ України, видається з 1939 р. Газета виходила у вівторок, четвер, суботу кожного тижня.

Наклади газет були наступними: «Социалистический Донбасс» – до 400 тис. екземплярів, «Комсомолец Донбасса» – до 130 тис. екземплярів, «Луганская правда» – до 238 тис. екземплярів, «Молодогвардеец» – 76 тис. екземплярів, а наклади «Радянської Донеччини» та «Прапору перемоги» не перевищували 60 та 55 тис. екземплярів відповідно.

Варто відзначити, що в «Радянській Донеччині», «Комсомольце Донбасса», «Прапорі перемоги» та «Молодогвардейце», на відміну від «Луганської правди» та «Социалистического Донбасса», темі національної політики партії присвячено менше місця.

Спільним в усіх цих газет є те, що в них дублювалися передовиці московської «Правди», які були присвячені, на думку партійного керівництва, ключовим на той момент темам: боротьбі з космополітами, річниці возз'єднання України з Росією, соціалістичному змаганні міст, підприємств, робочих Донбасу з іншими регіонами СРСР, закликам КПРС до визначних дат тощо. Також паралельно публікувалися матеріали з'їздів, конференцій партійних організацій, як КПРС, так і КП(б)У,

доповіді, промови та виступи партійних лідерів України та Радянського Союзу, річниці видатних (соціалістичних) національних культурних, наукових, політичних діячів, матеріали з'їздів художників, письменників УРСР. Відмінностей у поглядах та підходах до висвітлення подій не було.

Із іншого боку, цінність радянської партійної обласної преси для нас полягає в тому, що завдяки відповідним матеріалам можна вивчити, яким чином радянське керівництво в Донбасі доводило до населення політику партії та урядів СРСР та УРСР. Ті лінгвістичні та світоглядні формулювання є прикладом того, як радянська влада сформувавши спосіб мислення та існування суспільства.

На території багатонаціонального Донбасу, не зважаючи на гасло «розквіту всіх соціалістичних за змістом та національних за формою культур», існувало лише дві мови преси – російська та українська. Радянське керівництво підтримувало видавництво преси мовою тих «соціалістичних» народів, у яких були «національні республіки», і тільки на їхній території.

У 1945 р., ще до закінчення бойових дій у Європі, на шпальтах газет почали з'являтися статті, які возвеличували возз'єднання українських земель у 1939 р., а поряд із цим повідомляли населенню о «чудовищних зверствах фашистських захватчиков и их лакеев – украинско-немецких националистов» [207, 10 січня 1945]. У річницю возз'єднання на сторінках обласної преси з'являлися статті, присвячені цій події [207, 1 липня 1945].

Уже після завершення війни усі партійно-радянські газети почали писати статті, які прославляли російський народ і виділяли його над іншими «народами-братами». Це почалося зі синхронного передрукування передовиці «Правды» від 26 травня 1945 р. під назвою «Великий русский народ», яка базувалася на виступі Й. В. Сталіна 24 травня у Великому Кремлівському Палаці на честь радянського народу і, передусім, російського народу, «являющегося наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в Советский Союз». Стаття доводила, що «прекрасные, золотые слова товарища Сталина выражают думы миллионов людей в нашей стране и далеко за её рубежами» [207, 27 травня 1945]. Цей виступ був причиною написання статей до його річниць аж до смерті Й. В. Сталіна. У таких статтях не тільки говорилося про

виключність російського народу, а наголошувалося на тому, що інші народи зобов'язані своєю свободою, взагалі існуванням «великої сталинської дружбе народів и, прежде всего, руководящей силе в семье народов Советского Союза – великому русскому народу» [207, с. 14 жовтня 1945]. Лише після 1953 р. ця лінія почала поступатися місцем статтям про інтернаціональність «радянського народу».

Одним із методів створення «радянського народу» було твердження про єдність та близькість українського та російського народів у мові, місці проживання, характері та історії [207, с. 20 червня 1958]. Однією зі спільних тем усіх донбаських газет 1943-1985 рр. було «возз'єднання України з Росією» [205, 11 січня 1948; 207, 6 березня 1971]. Цій темі присвячувалися не тільки статті та розвороти, але й цілі випуски газет.

На шпальтах газет Донбасу з'являлися статті також про «400-летие добровольного присоединения Удмуртии к Русскому государству» [207, 10 грудня 1953], 50-річчю радянської Грузії [207, 14 травня 1971; 207, 15 травня 1971], 30-річчю Башкирської АРСР [205, 23 березня 1948]. Виходили статті типу «В дружной семье братских народов. Дагестанской АССР – 50 лет» [205, 20 січня 1971], «Под знаменем братской дружбы народов» (присвячена 50-річчю Абхазької АССР) [207, 6 березня 1971], «На торжества в Ереван» (присвячена 150-річчю приєднання Вірменії до Росії) [207, 13 жовтня 1978], «Бурятській АРСР – 35 років» [205, 6 липня 1958] тощо. Відбувалося подальше прославлення ролі російського народу в СРСР. Так, наприклад, у своїй статті «Русский солдат» в «Социалистическом Донбассе» А. Наугольнов асоціює всю радянську армію з російським солдатом [207, 24 червня 1948].

Не забували в радянській періодиці й про питання освіти. 6 січня 1948 р. у «Радянські Донеччині» побачила світ передовиця «Більше уваги роботі шкіл». У ній говорилося: «В січні 1948 року в усіх районах області проводяться учительські наради з обговоренням питання про виховання учнів у дусі радянського патріотизму і радянської національної гордості. Значення цих нарад виключно велике. Партійні організації зобов'язані взяти цю справу в свої руки і подати органам народної освіти всебічну допомогу в проведенні січневих учительських нарад» [205, 6 січня 1948].

Однією з ганебних сторінок національної політики часів Й. В. Сталіна була «боротьба з космополітизмом». Першу згадку про це в регіональній пресі ми знаходимо в «Социалистическом Донбассе» за 15 грудня 1948 р. [207, 15 грудня 1948]. 1949 р. почався з викривальних статей та передруківок «Правды» «Об одной антипатриотической группе театральных критиков» [207, 2 лютого 1949], «Правди України» «До конца разгромить антипатриотическую, буржуазно эстетскую критику!» [207, 22 лютого 1949] тощо.

22 березня 1949 р. у № 56 «Социалистического Донбасса» вийшла стаття «Против рабского преклонения перед иностранщиной» А. Наугольнова. У ній він пропонує не тільки загально засуджувати «беспачпортных бродяг», але і боротися з ними [207, 22 березня 1949]. Наступного дня у статті без авторства «Смести с дороги безродных космополитов и их последышей» було засуджено конкретних людей Донецького регіону, звинувачуючи в космополітизмі. Ними стали І. І. Стебун (в дужках, вказуючи на його єврейське походження, було наведено прізвище Канцельсон), Л. Санов (Смульсон), Я. Булаченко (Бердичевський), Е. Едельгейм, Г. Гендфандбейн, Г. Залкіндер, М. Хенкін, Л. А. Юхвид, Ю. Янопольский, Є. Таубеншлаг, Аренбург та ін. Усі ці особи були пов'язані з Донецьким регіоном. Атмосфера у країні була такою, що в кінці зазначалося: редакція газети визнає і за собою «помилки» [207, 23 березня 1949].

У статті «До конца разгромить космополитическое отребье» розкривається практика викриття космополітів у Сталіно, Макіївці, Єнакієвому та інших містах області [207, 29 березня 1949]. Усі прізвища, вказані в матеріалах в якості ворожих, були єврейського походження. 30 березня 1949 р. у статті «Расчистить путь к творческому росту (на собрании коммунистов Сталинского государственного театра оперы и балета)» засуджуються як космополіти Фельдман – завідувач літературною частиною, М. Хенкін – заступник завідувача обласним відділом мистецтв, Бібіков [30 березня 1949]. У статті без авторства «Викрити з усіх нір безрідних космополітів» у «Радянській Донеччині» йшлося про викриття космополітів у Слов'янську та Костянтинівці, усі згадані особи у статті – з єврейськими прізвищами [205, 23 грудня 1948]. Завдяки шельмуванню в пресі боролися з космополітами в Донбасі.

Останнім наступом сталінського періоду на представників єврейського етносу була боротьба з «лікарями-шкідниками». 14 січня 1953 р. на шпальтах обласних газет з'явилася передруківка «Правди» від 13 січня «Подлые шпионы и убийцы под маской профессор-врачей» про арешт групи лікарів. У статті йшлося про те, що М. С. Вовсі, Б. М. Коган, А. І. Фельдман, А. М. Грінштейн, Я. Г. Етінгер були завербовані філіалом американської розвідки – міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт» [207, 14 січня 1953]. 16 січня 1953 р. передовиця «Выше уровень идеологической работы» стверджувала: «всю пропагандистскую работу нужно сделать наступательной, воинствующей, направит её острие на разоблачение идеологии американского империализма и его агентуры, особенно украинских и еврейских буржуазных националистов, безродных космополитов» [207, 16 січня 1953].

Євреї не залишалися поза увагою радянської пропаганди й надалі. Втім, в пресі після смерті Й. В. Сталіна та переорієнтування на політику «дружби народів» публікувалися й матеріали, спрямовані проти відсіч нападам на окремі національності. Так, коли у 1970-х рр. велася ідеологічна боротьба проти сіонізму, на сторінках регіональної преси з'являлися статті типу «Отпор сионистским провокаторам». У ній було опубліковано листи: «От чего меня хотят «защитить»?» професора Р. Лейбова, доктора технічних наук; «Пора кончать, господа!» Б. Слуцького, слюсаря чавуноливарного цеху заводу «Славтяжмаш» та «В братской семье» Ф. Могилевского, начальника відділу капітального будівництва виконкому Селідівської міськради [207, 23 травня 1953].

Після смерті Й. В. Сталіна тенденція виділення російського народу серед інших почала зменшуватися. На сторінках газет з'являлися статті про «дружбу народів» [205, 14 квітня 1953], але, на відміну від попереднього історичного періоду, в них писалося про дружбу між конкретними народами. Наприклад, про дружбу українського та грузинського народів [207, 16 квітня 1953], про співпрацю Донбасу та Кузбасу (під лозунгом «Дай руку, Донбасс трудовой, на крепкую дружбу шахтёрскую» вийшов увесь номер) [207, 29 травня 1953]. 31 липня 1953 р. під гаслом білоруською мовою «Нехай живе і квітне мастацтва і непорушная дружба народау

Совецького Союзу» вийшла газета «Социалистический Донбасс» про обмін делегаціями з Донбасу і Білорусі [207, 31 липня 1953], українського та російського народів [207, 4 листопада 1953] тощо.

Однією з форм «дружби народів» було соціалістичне змагання. Цьому явищу, наприклад, між Донбасом, Кузбасом, Мосбасом та Уралом, було присвячено багато сторінок [207, 9 липня 1953; 207, 18 квітня 1953; 205, 18 квітня 1956]. Також преса присвячувала місця і «плавкам дружби», про які ми писали в попередньому підрозділі [205, 5 грудня 1956; 207, 5 грудня 1971]. Протягом періоду, що досліджується, не зникали статті, які викривали не тільки українських, але й інших (білоруських, литовських, латвійських) буржуазних націоналістів [304, 5 грудня 1971].

На критику зверху в республіці реагували традиційно – беззастережно визнавали її вірною і своєчасною. Зокрема, президія правління СРПУ на своєму засіданні одностайно визнала критичну статтю «Правды» цілком правильною і сприйняла її «як вияв більшовицького піклування про радянську літературу, як допомогу партії Леніна-Сталіна письменникам Радянської України в боротьбі проти проявів буржуазного націоналізму...» [206, 7 липня 1951].

Республіканська і місцева преса посідали чільне місце в кампанії по викриттю «шкідливості» віршів В. М. Сосюри й інших творів українських письменників і митців, творчість яких була піддана клейму «буржуазного націоналізму». Газети «Радянська Україна», «Ворошиловградская правда» і «Прапор перемоги» передрукували на своїх сторінках відповідну статтю «Правды», а потім ще один першополосний виступ головного рупора ЦК партії – статтю «Вище ідейний рівень і художню майстерність!». Після 2 липня 1951 р. публікації на тему «виховання інтелігенції» на тривалий час заповнили сторінки центральних і місцевих газет. Обласні газети взялися за аналіз творчості місцевих письменників і літераторів [167, 14 липня 1951].

До днів народження або днів пам'яті видатних діячів мистецтва завжди присвячували статтю чи випуск газети. До таких діячів відносилися: Т. Г. Шевченко [207, 10 березня 1946], Леся Українка [207, 27 лютого 1971], І. Я. Франко [205, 27

серпня 1956], Панас Мирний [207, 15 травня 1949], М. Т. Рильський [205, 5 грудня 1953], О. С. Пушкін, Адам Міцкевич [205, 23 грудня 1948] та інші. Поряд із загальною характеристикою їхньої творчості та біографії завжди червоною ниткою йшло твердження про соціалізм та «дружбу народів» у їхньому життєвому шляху та світогляді.

Однією з форм втілення політики «дружби народів» були дні або декади національних культур. Цій темі щедро надавалося місце на сторінках обласних газет. На території Донбасу проводилися дні польської [207, 10 серпня 1958; 205 17 квітня 1977], болгарської [207, 27 вересня 1958], румунської [207, 10 серпня 1958], киргизької [207, 24 жовтня 1971], молдавської [207, 8 травня 1978], азербайджанської [207, 29 вересня 1978], грузинської [205, 29 травня 1958], узбецької [205, 23 листопада 1971] та інших культур.

На сторінках газет завжди наголошувалося на багатонаціональності Донбасу [207, 8 грудня 1971], на добровільності об'єднання народів у СРСР, розказувалося про розквіт націй, торжество ленінської національної політики. Так, 5 липня 1977 р. у «Радянській Донеччині» побачила світ стаття «Об'єднує дружба» А. Статива, секретаря парткому Краматорського заводу важкого верстобудування ім. Чубаря. Він писав, що «серед багатотисячного колективу нашого підприємства є чимало людей різних національностей. Разом з українцями пліч-о-пліч трудяться росіяни, білоруси, молдовани, грузини і татари, а також представники інших народів. Об'єднує всіх міцна дружба, спільна мета, визначена в рішеннях XXV з'їзду КПРС» [205, 5 липня 1977].

Слід наголосити, що створення «радянського народу» здійснювалося не тільки шляхом русифікації, але й нівелюванням національних культур. Підтвердженням цьому є передова стаття «Наші звичаї», у якій зазначалося: «нові обряди і ритуали, народжені радянською дійсністю, міцно входять у наш побут... У них втілені ідеї соціалістичного суспільного ладу, нового побуту, людських стосунків, що ґрунтуються на кращих якостях – колективізмі й товарищескості, повазі до людини, на чесності, високій громадянськості, почутті патріотизму й інтернаціоналізму» [205, 13 серпня 1978].

Усю роботу радянської преси, зокрема обласної, може охарактеризувати стаття «Перший з'їзд журналістів Української РСР» у «Радянській Донеччині» від 24 квітня 1959 р. Було опубліковане звернення ЦК КПУ, в якому проголошувалося, що «вся діяльність преси, журналістів повинна бути пройнята повсякденною турботою про підвищення рівня всіх ланок ідеологічної роботи, про виховання трудящих, особливо молоді, в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, працьовитості та високої свідомості своїх обов'язків перед державою, в дусі безмежної відданості комунізму. Обов'язок преси і радіо – рішуче боротися з пережитками минулого у свідомості людей, проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, насамперед, українського буржуазного націоналізму, проти ревізіоністів усіх мастей» [205, 24 квітня 1959].

Отже, як бачимо, україномовних газет в Донбасі було не тільки кількісно менше, але й їхні накладі поступались російськомовним. Тут присутня диспропорція. Російськомовних газет видавалося в сім разів більше ніж україномовних, тоді як у 1959 р. російською мовою розмовляли 52%, українською – 47%, іншими – 1%, а у 1979 р. російською – 65%, українською – 34%, іншими – 1% населення Донбасу. Тематика преси була тенденційною та кон'юктурною. Газет іншими мовами, окрім як російською та українською, не існувало. Як і влада в СРСР, газети мали чітку централізовану вертикаль: верхівкою була «Правда», нижче існували республіканські газети, далі – обласні, ще нижче – міські та районні. Усі вони друкували статті спільної тематики, яку задавала «Правда», дуже часто статті просто передруковувалися з неї для дотримання офіційної позиції. Основні кліше преси, що проходили через весь період, що досліджується: «дружба народів», «радянський народ», «інтернаціоналізм» та «радянський патріотизм».

Проаналізувавши ситуацію з національним складом населення Донбасу протягом 1943-1985 рр., його трансформації та еволюцію на основі широкого кола джерел, в тому числі – статистичних даних переписів населення СРСР, ми можемо прийти до висновку, що визначені зміни були, в основному, продиктовані національною політикою радянської влади.

Як показало дослідження, кількість населення загалом та окремих національностей зокрема мала тенденцію до збільшення. Але питома вага кожної національності зменшувалася у той час, коли питома вага росіян Донбасу збільшувалася протягом 1943-1985 рр.

Величезний пласт національних меншин в Донбасі за роки радянської влади втратив пріоритетну ознаку національної ідентичності – володіння рідною мовою. За даними всесоюзних переписів населення, в повоєнні десятиріччя відсоток представників національних меншин, які називали рідною мовою свою національну, неухильно зменшувався. Особливо рельєфно ця тенденція виявилася в роки правління Л. І. Брежнєва.

Найбільший вплив на міграційний рух населення мала командно-адміністративна манера керування державою, започаткована радянським керівництвом. Наприклад, на національний склад Сталінської та Ворошиловградської обл. у післявоєнні роки суттєво впливала започаткована програма відбудови регіональної промисловості, до якої у великих кількостях залучались переселенці як з інших регіонів УРСР (насамперед – нещодавно приєднаних західних областей), так і з інших республік СРСР.

Важливим аспектом внутрішньої політики Кремля стало прагнення об'єднати народи Радянського Союзу у нову єдину спільність. Із окремими змінами такий підхід був характерний як для політики І. В. Сталіна, так і для діяльності М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва. Важливим інструментом у цьому стала кампанія з русифікації, яка у великих масштабах торкнулась й території Донбасу. Основним її елементом стала сфера освіти, де послідовне скорочення кількості шкіл з викладанням національною мовою, та збільшення кількості російськомовних навчальних закладів врешті решт призвело до значних результатів. Між 1961/62 та 1972/73 н. рр. відбулося різке зменшення україномовних шкіл та істотне збільшення кількості учнів, які навчалися російською. Це було пов'язано з новою хвилею створення «радянського народу». Добровільність батьків при виборі мови навчання їхніх дітей у школі при командно-адміністративних методах управління країною давала ще кращі результати за ширмою демократії.

Ми можемо зробити висновок, що у період 1943-1985 рр. радянська влада послідовно здійснювала процес створення єдиного радянського народу на теренах СРСР шляхом русифікації усіх сфер життя, що дало відчутні результати.

РОЗДІЛ 4.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РЕГІОНІ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ

4.1. Концепція втілення національної політики в регіоні

При вивченні національної політики радянської влади треба пам'ятати, що КПРС будувала не тільки новий політичний, економічний, державний та соціальний устрій, а й з часів заснування Радянського Союзу вела активну теоретичну та практичну роботу у формуванні нової людини. Радянською національною політикою передбачалася руйнація традиційних «буржуазних» національних відносин. До повсякденного обігу офіційною пропагандою запроваджувалися розробки радянських ідеологів. Одним із ключових моментів у цьому утопічному процесі було інтернаціональне та патріотичне виховання.

Лідери КПРС стверджували, що соціалістичний патріотизм – це історично вища форма патріотизму, який втілював в собі любов трудящих до своєї батьківщини, відданість соціалістичному ладові, комуністичним ідеалам. Для соціалістичного, радянського патріотизму характерним було те, що національна гордість у ньому поєднувалася з загальнонаціональною гордістю радянської людини. У свою чергу, загальнонаціональна гордість радянських людей – це патріотичне почуття членів нової історичної спільності людей, «радянського народу», до єдиної соціалістичної вітчизни – СРСР. Загальнонаціональна гордість радянського народу і соціалістичний патріотизм поєднувалися із соціалістичним інтернаціоналізмом – невід'ємною частиною ідеології та політики робітничого класу та його авангарду – партії комуністів. Соціалістичний інтернаціоналізм і соціалістичний патріотизм повинні були доповнювати та взаємозбагачувати один одного. Соціалістичний патріотизм включав у себе інтернаціональну солідарність трудящих різних націй і народностей. Патріотизм, що заперечує принципи інтернаціоналізму, згідно з офіційною версією КПРС, був не чим іншим як націоналізмом або шовінізмом і «служував інтересам експлуататорських класів, засобом обману трудящих» [375, с. 77-79].

Суспільство за часів радянської влади було просякнуте цензурою. За її допомогою партія контролювала думки та висловлювання населення. Донецьким

істориком І. Г. Каретніковим запропоновано радянську цензуру розглядати як практику систематичного, інституціолізованого контролю з боку партії/держави за відповідністю змісту інформаційного простору політико-ідеологічним нормам, сформованим та санкціонованим владою. Це тлумачення включає в себе «повсякденну цензуру» – практики повсякденного контролю за публічними висловлюваннями думок та настроями людей з боку партійних органів [574]. Цей контроль здійснювали «партцензори» – партторги, секретарі партійних організаційних комітетів різного рівня та люди, «наділені високою довірою».

За визначенням «Великої радянської енциклопедії» цензура – це контроль офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, змістом (виконанням, показом) п'єс та інших сценічних творів, кіно- і фототворів, творів образотворчого мистецтва, радіо- і телепередач, а іноді й приватного листування, з тим щоб не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, визнаних цими властями небажаними або шкідливими [254, с. 489].

Яким чином радянське керівництво, зокрема в Україні, через цензуру контролювало реальність «дозволеними» творами, можемо побачити на сторінках книги «Ленінська національна політика партії в дії» А. В. Лихолата, яка вийшла 1977 р. в Києві. Монографія була видана Інститутом історії партії при ЦК КПУ – філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і було частиною серії «Рішення XXV з'їзду КПРС – у маси!». Тобто це та офіційна позиція та тлумачення, від якого повинні були відштовхуватися всі обласні, міські та районні органи влади при реалізації національної політики. Ця брошура була розрахована на широке коло читачів. Одразу в анотації зазначено: «Яскравим втіленням у життя ідей марксизму-ленінізму, великим завоюванням соціалізму стало розв'язання національного питання в нашій країні, зміцнення дружби народів СРСР, яке є невід'ємною рисою радянського способу життя» [375, с. 4]. Тлумачення, взяті з цієї брошури є для нас концентрацією уявлення не тільки загальносоюзної пропаганди, але й поглядів українського радянського керівництва як її повноцінної складової.

Особливу цінність при вивченні питання реалізації національної політики радянської влади в Донбасі становить книга «История рабочих Донбасса» 1981 р., а саме Том 2. У главі «Пролетарський інтернаціоналізм – ідейна основа діяльності робітників» є корисний для дослідження параграф «Єдина братерська сім'я», в якому наведені приклади втілення національної політики серед робітників Донбасу. У результаті докорінних перетворень в економічному устрої, політичній, соціальній і культурно-ідеологічній сферах громадського життя сформувалась нова історична спільність людей – «радянський народ», провідною інтернаціональною силою якого є робітничий клас [331, с. 296]. Також у книзі зазначається, що під керівництвом КПРС робітничий клас цілеспрямовано впливав на виховання всіх трудящих кожної нації Радянського Союзу в дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму та загальнонаціональної гордості громадян СРСР [331, с. 296-297].

На думку радянського керівництва «інтернаціональна єдність радянського народу, розквіт і неухильне зближення соціалістичних націй і народностей, їх тісне співробітництво та взаємодопомога – найважливіші показники рівня розвитку національних відносин, їх відповідності етапу зрілого соціалізму». Також в їх промовах йдеться про братні республіки: «новий п'ятирічний план враховує як загальні інтереси Радянського Союзу, так і специфічні особливості і потреби братніх республік» [375, с. 7]. Варто зауважити, що в цьому сенсі розуміється саме економіка республік, а не культурні потреби народів. Підтвердженням цьому є слова Л. І. Брежнєва на жовтневому Пленумі ЦК КПРС у 1976 р.: «Наша п'ятирічка – це ленінська політика дружби народів, перекладена на мову економіки» [256]. Як мантра повторювалося: «Комуністична партія добила того, що ідеї братерської дружби народів і соціалістичний інтернаціоналізм перетворились у глибоке переконання і норму поведінки мільйонів радянських людей. Притаманне їм благородне чуття єдиної родини, непримиренна боротьба з будь-якими проявами міжнаціональної ворожнечі, шовінізму і націоналізму – необхідні передумови для викриття ворожої ідеології, відсічі всім спробам імперіалістичної пропаганди підірвати дружбу народів СРСР» [375, с. 8]. На думку радянських вчених, інтернаціоналізм робітничого класу

СРСР, у тому числі його найбільшого загону – робітників Донбасу – був одним із вирішальних факторів єдності радянського суспільства, «закономірним результатом тривалої організаторської та виховної діяльності Комуністичної партії» [331, с. 297].

На практиці партії реалізацією національної політики радянською владою є: по-перше, факт того, що «в будівництві Чорнобильської АЕС, Дніпробуду-ІІ та інших електростанцій на Україні брали участь українці, росіяни, білоруси, молдовани, вірмени, грузини та представники інших національностей»; по-друге, «в результаті міграції населення зростає багатонаціональність республік, областей, міст, усе більше з'являється інтернаціональних виробничих колективів». Пояснюється, що «інтернаціоналізація складу населення – закономірний процес, який сприяє зближенню соціалістичних націй, їх братерському єднанню в боротьбі за комунізм» [375, с. 24].

Одним із важливих засобів «інтернаціоналізації» суспільства, на думку радянського керівництва, стало формування робітничих колективів із представників різних національностей. Типовим прикладом такого плідного співробітництва було спорудження гіганта хімічної промисловості – Северодонецького комбінату, де працювали представники більш ніж 40 національностей. Більшість із них залишилась жити та працювати в Северодонецьку [331, с. 298]. «Інтернаціональна дружба та взаємодопомога народів-братів» повною мірою були продемонстровані під час будівництва великого прокатного стана «3600» на металургійному заводі «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе у м. Жданові. У спорудженні цього гіганта індустрії брали участь представники 32 національностей. Необхідні матеріали та обладнання були поставлені 214 підприємствами зі 13 союзних республік [331, с. 298-299]. Дійсним символом інтернаціоналізації праці радянської епохи вважається гігантська Байкало-Амурська магістраль, споруджена зусиллями всіх республік. У будівництві БАМу, який розкинувся на 3200 км, брали участь тисячі донбасівців. Так, створений на базі великого будівничого загону «Донбас» будівничо-монтажний потяг перетворився у спеціалізований трест, якому було доручено будівництво біля 150 тис. м² житла [331, с. 299]. Як стверджувалося з високих трибун: «єдиний багатонаціональний трудовий колектив, притаманний соціалізму – найважливіший

підсумок революційно-перетворювальної діяльності КПРС по втіленню в життя ленінської національної політики» [331, с. 300].

Ще одним значним фактором було те, що на принципах інтернаціоналізму та братерської взаємодопомоги будувалась і бюджетна політика радянської держави. Наприклад, щороку загальносоюзним бюджетом передбачалися додаткові асигнування тим республікам, які власними силами не могли забезпечити фінансування народногосподарських об'єктів, розташованих на їх території [375, с. 27].

Велику роль у зміцненні «братерської співпраці народів» СРСР займало соціалістичне змагання. Воно активно сприяло зміцненню «дружби народів, їх розквіту та зближенню», передусім у виробничій, економічній сфері. Також варто зауважити, що «маючи великий вплив на всі сфери суспільного життя, соціалістичне змагання одночасно було важливим фактором подальшого зміцнення дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР» [375, с. 28]. В інформаційному повідомленні на адресу ЦК КПУ за підписами В. Сологуба та А. Трояна було написано, що Всесоюзний комуністичний суботник, який відбувся 21-22 квітня 1979 р., проходив «у трудових колективах республіки під знаком подальшого закріплення інтернаціональної дружби народів» [52, арк. 7].

Колективи робітників провідних галузей промисловості Донбасу – шахтарі, металурги, машинобудівники, залізничники – були пов'язані узами змагання зі своїми колегами з інших республік. Змагання розгорталося як між потужними промисловими центрами, комплексами, районами, так і між колективами окремих підприємств однієї галузі чи підприємств-суміжників. Змагалися також і окремі робітники – новатори різних підприємств. Традиційним стало трудове суперництво між шахтарями Донбасу й Кузбасу, гірниками Донецької і Ростовської обл. Металурги та залізничники Донецького краю змагалися з колегами з РРФСР, Грузії та Казахстану. Дружба пов'язувала. Співпраця робітників шахт комуністичної праці донецької «Трудовська» й ленінськ-кузнецької «Жовтнева» була започаткована в 1959 р. під час Загальносоюзної наради вугільників, яка проходила в Сталіно.

У змаганні трудівників Донбасу й Кузбасу брали участь не тільки гірняки, але й металурги, енергетики, зокрема – об'єднання «Донбасенерго» та «Кузбасенерго», колективи підприємств інших галузей промисловості. Згідно договору, який було укладено в 1972 р., до змагання Донецької та Кемеровської обл. долучилися, заключивши конкретні ділові контракти, Макіївка та Новокузнецьк, Горлівка та Прокоп'євськ, інші міста та райони, а також окремі колективи підприємств, цехів, ділянок, бригад [331, с. 301]. Під час трудового змагання народжувалися нові форми виробничих зв'язків. Багато років, наприклад, підтримувалося комплексне змагання суміжників під гаслом: «Руда-метал-машини», в якому брали участь гірники Курської магнітної аномалії, металурги Макіївки та комбайнобудівники «Ростсельмаша» [331, с. 302].

У міжреспубліканському соцзмаганні активно брали участь інші виробництва та підприємства, які входили в систему вугільної промисловості. Із колективами Горлівського та Дружківського машинобудівних заводів мали тісні контакти гірняки шахти «Комсомольська» комбінату «Челябінськвугілля». Донбасівці допомагали при освоєнні Ткварчельського вугільного родовища в Абхазькій АРСР [331, с. 305].

Партійні, профспілкові організації, адміністрація вугільних підприємств Донбасу також були ініціаторами заходів, які сприяли «інтернаціональному вихованню, закріпленню дружби між робітниками різних національностей». Так, виступивши на початку 1972 р. початківцем проведення 15 ударних трудових тижнів на честь союзних республік, колектив ордену Трудового Червоного Прапора шахти «Лутугінська» ордену Леніна комбінату «Ворошиловградвугілля» зайняв перші місця під час днів ударних тижнів, присвячених Грузинській РСР та Азербайджанській РСР [331, с. 305]. У потужних індустріальних центрах регіону проводилися всесоюзні семінари-практики. У грудні 1971 р. у Донецьку відбувся семінар, організований спільно Міністерствами вугільної промисловості СРСР та УРСР, ЦК профспілки робітників вугільної промисловості, а також редакцією газети «Труд». 16 передових бригад уклали між собою угоди на соціалістичне змагання [331, с. 305].

Із жовтня 1971 р. Донбас став місцем проведення Загальносоюзних зустрічей робітничих династій. Тоді ж на Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча

виникла нова форма змагання металургів – боротьба за почесне право брати участь у «Плавках дружби». З тих пір жданівські та череповецькі, макіївські та карагандинські, єнакіївські та московські металурги неодноразово зустрічалися перед мартенами і домнами, ділилися практичним досвідом роботи, технологічними новинками тощо. Так, перед професійним святом у липні 1974 р., на мартенівській печі №7 Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова була проведена «Плавка дружби народів СРСР» за участі сталеварів металургійних заводів: Макіївського, Донецького, Єнакіївського, Жданівського ім. Ілліча та «Азовсталь», Череповецького, Руставського, Карагандинського, Магнітогорського та Кузнецького комбінатів [331, с. 306-307].

Значний внесок у зміцнення міжреспубліканського співробітництва працівників внесли машинобудівники Донбасу. Наприклад, протягом багатьох років колектив Новокраматорського машинобудівничого заводу ім. В. І. Леніна змагався з колективами Уральського заводу важкого машинобудування ім. С. Орджонікідзе та Ленінградського металургійного заводу ім. XXII з'їзду КПРС. Традиційні дружні зв'язки підтримували машинобудівники Таганрозького комбайнобудівного заводу та Макіївки. Успішно співпрацювали трудівники споріднених підприємств важкого станкобудування в Краматорську, Коломні (Московська обл.) та Харкові. Робітники Горлівського машинобудівного заводу ім. С. М. Кірова були пов'язані угодами про змагання зі колективами Дружківського та Копейського (Урал) машинобудівних заводів [331, с. 307-308].

Активну участь у міжреспубліканському змаганні брали транспортники Донбасу. Наприклад, співпрацювали робітники-залізничники Дебальцевського відділу Донецької залізниці та Беловського – Західно-Сибірської [331, с. 308]. На практиці одним із найважливіших підсумків міжреспубліканського соціалістичного змагання було виховання радянських громадян у дусі «ленінської дружби народів», «пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму» [331, с. 308].

Також дієвим фактором подальшої інтернаціоналізації складу населення Донбасу, як і всієї держави, були змішані (міжнаціональні) шлюби, кількість яких неухильно зростала. Значення подібних шлюбних зв'язків, за переконанням

радянської влади, полягало в тому, що вони фіксували підвищений рівень спілкування соціалістичних націй, «активно сприяли стиранню національних розбіжностей», навіть в такій традиційно-самобутній сфері, як родинно-побутова [331, с. 398].

Як стверджувалося за радянської доби, робітникам Донбасу притаманні ознаки соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби та товарищескості до представників різних національностей СРСР. Також стало стандартним сприймати, що саме Донецький край здавна був уособленням «великої дружби народів», передусім – російського та українського [331, с. 297]. Донбас був яскравим прикладом «єдиної інтернаціональної родини», в якій провідну та визначальну роль грав багатонаціональний робітничий клас [331, с. 298].

Митці радянської пропаганди завжди вміло писали про рівність усіх народів, при цьому обов'язково зазначивши унікальну провідну роль російського народу. Це яскраво демонструють рядки: «проводячи ленінський курс на забезпечення фактичної рівності націй і народностей, Комуністична партія за короткі історичні строки забезпечила ліквідацію успадкованої від минулого нерівності націй, їх всебічний розквіт і поступове зближення. Провідне місце у цьому широкому соціальному процесі належало російському робітничому класові, який завжди ставив і ставить на перший план свої інтернаціональні обов'язки» [375, с. 37]. Такий факт виокремлення обурював представників неросійської національної інтелігенції.

Стверджувалося, що в умовах розвинутого соціалізму характерним для духовного життя соціалістичних націй є зближення і взаємозбагачення національних культур, з яких складається єдина за духом і своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура. Це означало, що «у різноманітності національних форм радянської соціалістичної культури все більш виразно виступають інтернаціональні риси» [375, с. 51].

Партійне керівництво, користуючись усіма засобами пропаганди, запевнювало суспільство, що для радянської соціалістичної культури властивий гармонійний розвиток усіх її основних складових частин: народної освіти, науки, літератури, мистецтва, художньої самодіяльності та ін. Розвиток радянської соціалістичної

культури сприяв розквіту і зближенню соціалістичних націй, інтернаціональному і патріотичному вихованню радянських людей, зміцненню радянського соціалістичного ладу [375, с. 51].

Радянська влада вбачала реалізацію національної політики в гуманітарній сфері, перш за все, в курсі партії на вирівнювання рівнів культурного розвитку націй і народностей СРСР. Тобто у наданні писемності неписемним народам та розбудові галузі освітніх установ. Також до цього процесу була залучена література. Без потреби у коментуванні про це йдеться у газеті «Літературна Україна»: «українська радянська література, вірна прапору марксизму-ленізму, найдемократичнішому і життєствердуючому методу – соціалістичному реалізму, натхненно працюватиме на комунізм» [375, с. 63].

Щодо музичного мистецтва радянське керівництво вважало, що для українських композиторів значною школою і невичерпним джерелом натхнення є творчість композиторів Росії, серед яких багато хто писав твори на українські теми [375, с. 64]. Досить велику роль у духовному житті радянських людей відіграло кіно, яке В. І. Ленін називав найбільш масовим і важливим для народу мистецтвом. На думку Компартії, національна політика дружби народів втілювалася тут через участь у ряді стрічок Української РСР відомих акторів Росії, Закавказзя, Прибалтійських та інших республік. Водночас артистів Української РСР запрошували до виконання ролей у фільмах, що створювалися на кіностудіях братніх республік. Так само декларативно оголошувалося, що складовою і невід’ємною частиною радянського образотворчого мистецтва було українське образотворче мистецтво. Партійці не забували при цьому згадати про те, що одну з найцінніших його рис становить ідейна спорідненість з російським мистецтвом. За механізм реалізації національної політики дружби народів тут виступав систематичний обмін художніми виставками [375, с. 65-66].

На думку радянського керівництва, глибокий процес інтернаціоналізації, взаємовплив і взаємозбагачення відбувалося в усіх сферах духовної культури – в літературі, музиці, в живописі, хореографії, архітектурі тощо. Наприклад, взаємозбагачення національних культур у галузі драматичного мистецтва виявлялося в тому, що до репертуару театрів України, поряд з п’єсами українських і російських

авторів, включали п'єси драматургів інших радянських республік. У свою чергу, п'єси українських драматургів (О. Є. Корнійчука, Я. В. Баша, О. Леванди, О. Ф. Коломійця) ставилися у багатьох театрах союзних і автономних республік та областей [375, с. 66].

Також великого значення для «зміцнення духовної єдності радянських народів» мали спільне відзначення ювілейних дат діячів братніх культур, обмін художніми виставками, концертно-виконавськими силами, декади і тижні національних культур у Москві та столицях союзних республік. Наприклад, у доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ Л. Г. Мельникова йшлося: «З часів проведення першої декади українського радянського мистецтва в Москві пройшло вже 15 років... доцільно просити ЦК ВКП(б) та Союзний уряд дозволити провести у лютому 1951 року другу декаду українського мистецтва та літератури в Москві». Це робилося для того, щоб «у музиці, літературі, в піснях, танцях і образотворчому мистецтві відобразити розквіт культури українського радянського народу – соціалістичної за змістом і національної за формою, як наслідок величної перемоги ленінсько-сталінської національної політики більшовицької партії, сталінської дружби народів» [29, арк. 5]. Декада була проведена в жовтні 1950 р. Лише протягом 1960-х рр. у Радянському Союзі було проведено 70 декад, тижнів і днів національних культур і 140 фестивалів, свят мистецтв.

Жителі Донбасу мали значний досвід культурного співробітництва з іншими областями та республіками Радянського Союзу. Міста регіону постійно брали участь у проведенні різного роду фестивалів, декад, днів літератури та мистецтва народів СРСР в Україні. Тут проводилися місячники Білорусії, Узбекистану, Грузії, Молдови та інших республік. Донбас відвідували діячі літератури народів радянських республік. Тільки у 1971 р. в Донецькій обл. побували письменники Узбекистану та Гірно-Алтайської автономної області, на Ворошиловградщині – літератори Татарії. У свою чергу, поети та прозаїки Донбасу у складі делегацій УРСР відвідали багато республік [331, с. 309].

Робочі Донбасу були задіяні у великій кількості форм масової міжреспубліканської культурної співпраці. Представники Донецької та

Кемеровської обл., які брали участь в згаданих вище соціалістичних змаганнях, постійно влаштовували експозиції виставок самодіяльних художників, проводили фотовиставки про життя трудящих Кузбасу та Кемерово, практикували обмін тематичними сторінками преси, кіносюжетами та радіопередачами. У 1972 р. в Донбасі пройшли тижні лекторів Росії, Білорусії, Вірменії, Литви, Казахстану, Таджикистану [331, с. 310].

Показна повага до культурно-історичної спадщини окремих народів з боку радянської влади проявлялась в тому числі в питанні визначення назв міських елементів, на кшталт вулиць та площ. Наприклад, у 1968 р. за дорученням секретаря ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренка відділ культури ЦК КПУ зібрав інформацію про ті з них, які носили «польські» назви. Не в кожній області УРСР були такі. У Донбасі було виявлено 29 назв: 27 у Донецькій і 2 в Луганській обл. Взагалі найбільше об'єктів, що мали польські назви, було в наступних областях: Львівській – 42, Донецькій – 27, Тернопільській – 20, Івано-Франківській – 14, Волинській – 11. У Сумській, Херсонській, Чернігівській, Вінницькій, Хмельницькій обл., за попередніми даними, не було виявлено жодної назви. Відділ культури ЦК КПУ рекомендував обкомам партії тих областей республіки, де відсутні об'єкти, названі іменами видатних польських політичних та культурних діячів, розглянути питання про доцільність надання окремим вулицям, площам таких назв [45, арк. 27-33]. Так радянська влада на практиці показувала, що політика «ленінської дружби народів» діє.

28 червня 1968 р. до ЦК КПУ прийшов лист від ЦК КП Туркменістану, в якому говорилося, що «декади національних культур в СРСР, які проводилися в останні роки, мали великий відклик у братніх народів Радянського Союзу та стали доброю традицією. Вони сприяють подальшому укріпленню непорушної дружби наших народів, взаємному збагаченню та розквіту їхніх культур, посиленню інтернаціонального виховання трудящих». ЦК КП Туркменістану просили у листопаді-грудні 1968 р. провести Декаду української літератури та мистецтва в їхній республіці [44, арк. 72]. Таким чином, радянська влада створювала уявлення про повноцінний розвиток національних культур в СРСР.

До першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста з листом подібного характеру про проведення Днів культури Української СРСР в Ульяновську у травні 1970 р. звертався й Ульяновський обком КПРС [44, арк. 121]. У 1977 р. була проведена Декада української радянської літератури у Вірменії [51, арк. 2]. Того ж року були організовані Дні Радянської України на ВДНГ СРСР, присвячені 60-річчю Великого Жовтня [51, арк. 1].

Однією з ефективних форм культурних зв'язків республік були кінофестивалі. Протягом 1960-70-х рр. у Києві відбулися фестивалі кінофільмів Білоруської, Азербайджанської, Грузинської, Вірменської, Таджикиської та інших республік. Кінофільми, створені на кіностудіях Української РСР, систематично демонструвалися в Москві, Ленінграді, в столицях, містах і селах усіх радянських республік [375, с. 67].

Як стверджувала партія, в умовах «братерської дружби та взаємної довіри народів СРСР» їх національні мови розвивалися на основі «рівноправності та взаємозбагачення». Процеси мовної взаємодії супроводжувалися не злиттям національних мов, а їх бурхливим розвитком і подальшим збагаченням, в якому дістали своє відображення «інтернаціоналізація суспільного життя, гармонійне поєднання інтернаціонального та національного». Зважаючи на вищезазначене, подальший розвиток національних мов відбувався одночасно з інтенсивним поширенням російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Радянська пропаганда пояснювала таку лінію у мовній політиці так: двомовність – характерна риса розвитку соціалістичної культури в СРСР. Стверджувалося, що «на протилежність двомовності в капіталістичному світі, де, як правило, мова панівної нації є офіційною, державною, двомовність у нашій країні розвивається на рівноправній основі та пов'язана з плідним розвитком і взаємозбагаченням обох мов». Так, за офіційними заявами, функціонування української і російської мов в Українській РСР відбувалося на основі «повної добровільності й рівноправності», воно «регулювалося практичними суспільними та побутовими потребами». Радянське керівництво прагнуло, щоб усі народи СРСР сприймали російську мову як могутній засіб швидкого культурного розвитку й обміну духовними цінностями, як

свою міжнаціональну мову. Таким чином, декларувалося, що в радянському суспільстві відбувався двоєдиний діалектичний процес: розвиток і вдосконалення національних мов і поширення російської мови, як мови міжнаціонального спілкування [375, с. 69-70].

Важливе місце в радянській пропаганді посідала візуалізація національної політики за рахунок плакатів, марок, сувенірної продукції тощо. Плакати оточували радянську людину всюди: на стінах підприємства, де вона працювала, у державних та радянських установах, у місцях проведення дозвілля (спортивні майданчики, клуби, палаци культури, кіно та театри), у навчальних закладах, зупинках громадського транспорту, в громадському транспорті, на відпочинку. Поряд із рекомендаціями, вказівками та закликами видавалися також і агітаційні плакати з основними твердженнями національної політики влади, які стверджували «велич російського народу», «братерство народів», «інтернаціоналізм», «радянський патріотизм» створення «радянського народу» та зображували людей різних національностей Радянського Союзу разом у дружній обстановці (див. Додатки Е.1 – Е.17). Також для представлення усіх титульних народів радянських республік з 1960 р. до 1963 р. видали марки «Костюмы народов СССР» (див. Додатки Ж.1 – Ж.3).

Одним із показників національної політики в СРСР були гроші. Номінал банкнот на зворотному боці писався титульними мовами 15 республік СРСР: російською, українською, білоруською, узбецькою, казахською, грузинською, азербайджанською, литовською, молдавською, латиською, киргизькою, таджицькою, вірменською, туркменською, естонською (рубль, карбованець, рубель, сўм, сом, дэбгоо, манат, rublis, рублэ, rublis, сом, сўм, нпнрпн, манат, rubla відповідно) (див. Додатки И.1 – И.15).

Важливе місце у візуалізації радянської пропаганди «братерства народів» відіграло святкування історичних дат, пов'язаних із приєднанням окремих територій до Російської держави. У випадку УРСР такою подією відзначались ювілеї Переяславської Ради. Святкування набули відображення й на сувенірній продукції. До 300- та 325-річчя Переяславської Ради були випущені поштові марки (див. Додатки К.1 – К.3) та нагрудні значки й медалі (див. Додатки Л.1 – Л.7). Також до

300-річчя цієї події також були випущені вітальні листівки (див. Додаток М). Навіть на сірниках радянська пропаганда нагадувала про 300-річчя возз'єднання «братніх народів» (див. Додатки Н.1 – Н.2).

Точка зору радянської влади, що транслиувалася по радіо, телебаченню, друкувалася на шпальтах газет та книжок, національне питання було повністю вирішене на момент періоду, що досліджується. Оскільки Донбас – регіон індустриальний, отже, основним важелем для впровадження концепції «дружби народів» були трудові колективи підприємств. Із порівняння наведених вище пунктів і реальної ситуації, яка склалась у 1980-х рр., видно, що формальний бюрократичний підхід до реалізації національної політики був неефективним.

4.2. Результати здійснення радянської національної політики

Основний зміст, сфери та методи реалізації національної політики радянської влади безпосередньо впливають з ленінської доктрини організації суспільства. Для комуністичного інтернаціоналізму основою були інтереси робітничого класу, єдині й однакові для пролетаріату всіх націй. Національні інтереси зазвичай відкидалися як історично реакційні, або вони визнавалися і підносилися як допоміжні чинники в ході виконання й досягнення класових цілей і завдань. За визначенням В. І. Леніна більшовики завжди були централістами в переконаннях. Природно, що в цьому випадку ідея розвинутої нації була чужа інтернаціоналістичній комуністичній державі. Але так чи інакше, будучи вірними політиці подвійних стандартів, радянська влада продовжувала зазначати у своїх програмних документах, законодавчих актах, телебаченні, радіо, кінематографі про вільний, рівний розвиток усіх націй та народностей, які проживали на території СРСР, при цьому наголошуючи на підтримці цього державою.

Національна політика радянської влади була досить суперечливою. Проголосивши у теорії право націй на самовизначення аж до відокремлення, на практиці радянське керівництво завадило утворенню нових держав на території колишньої Російської імперії. Національне питання оголошувалося другорядним, а першочерговим було питання соціальне.

Умовно за Й. В. Сталіним з періоду заснування радянської держави до її розпаду національну політику влади можна поділити на три етапи. У своїй праці «Національне питання і ленінізм» він писав, що на першому етапі раніше гноблені нації мали активно розвивати свою мову та культуру. На другому – повинна була виникнути необхідність разом зі своєю національністю мати одну спільну міжнаціональну мову спілкування. І лише на третьому етапі, як зазначалося – після перемоги соціалізму у світовому масштабі, національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові [497].

Втілення першого та другого етапів, не вдаючись у подробиці, в цілому було пройдено до кінця 30-х рр. ХХ ст. Під час Великої Вітчизняної війни цьому питанню не приділялося уваги. Тож нас цікавлять зміни та тенденція у здійсненні національної політики у післявоєнний період. Чи була це спроба радянського керівництва притримуватися сталінської концепції третього етапу національної політики, чи все ж таки це було поєднання ленінської концепції «дружби народів» із інтернаціональним забарвленням.

Треба зазначити, що до приходу до влади в УРСР М. С. Хрущова керівництво КП(б)У вважало росіян національною меншиною, яка проживала на українській території. У повоєнний період ставлення до росіян та їх позиціонування у національній структурі СРСР змінилося. Вони стали титульною нацією не тільки РРФСР, а й СРСР в цілому. З призначенням М. С. Хрущова зі змін в українському правописі та термінології починається неприхована русифікація.

У післявоєнний період були зроблені спроби партійно-державного керівництва СРСР використати окремі елементи українізації для зняття соціальної напруги в деяких регіонах України. Цей процес спостерігався на початку 1950-х рр. Та, в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, він не знайшов своєї реалізації. Яскравим прикладом цього служать доповідні записки Л. П. Берії до президії ЦК КПРС «Питання Західних областей Української РСР», подані у 1953 р. У них він вказував про необхідність перегляду принципів національної політики, відмови від політики русифікації і призначення на керівні посади представників національних кадрів.

Незважаючи на те, що радянська влада визнавала, що «стирання національних відмінностей – складний і тривалий процес, значно триваліший, ніж стирання класових відмінностей» [402, с. 3] національний склад населення Донбасу у досліджуваний період все ж змінився: 3333 з 56,4% до 51,6%, греків з 1,4% до 1,2 %, євреїв з 0,8% до 0,6%, татар з 0,6% до 0,5%, молдован з 0,3% до 0,2%, поляків з 0,2% до 0,15%, болгар з 0,2% до 0,1%; вірмени мали стале представництво 0,1%;, питома вага наступних національностей збільшилася: росіян з 38% до 43,4%, білорусів з 1,3% до 1,4%, німців з 0,07% до 0,09%, циган з 0,06% до 0,09%.

Одним із основних наслідків радянської національної політики ми вважаємо інтенсифікацію русифікації Донбасу. На матеріалах переписів видно, що такі чисельні національності регіону, як українці, греки та інші, асимілювалися. Був введений стереотип, що, наприклад, українська мова – це ознака селянина та прояв неосвіченості та периферії. Результатом була масова відмова від рідної мови, а згодом від своєї національності – інтернаціоналізація, наслідки якої яскраво проявляються вже у 1980-х рр.

Ще одним чинником мовної асиміляції були укладання міжнаціональних шлюбів. У результаті, під час переписів населення національність та рідна мова дитини записувалася зі слів батьків. Усе це робило дані переписів не зовсім такими, які відповідали дійсності. Ми дотримуємося тієї думки, що росіян в регіоні було менше, ніж на листах результатів переписів населення.

Історично склалося так, що деякі національності займали в суспільстві певну позицію, займалися окремою справою. Наприклад, у післявоєнні роки у Сталіно асирійці знову монополізували взуттєвий бізнес, а євреї – перукарський [362, с. 427].

Незважаючи на тотальний контроль за думками та висловлюваннями населення все ж були у суспільстві свідомі люди, які не бажали приймати за дане створену пропагандою паралельну реальність. Однією з найбільш поширених форм прояву протестних настроїв були так звані «листи до влади», які були каналом особливої комунікації між народом і владою. Ті листи, що критикували не окремі, а системні недоліки, вважалися «антирадянськими» і приховувалися від громадськості під

грифом «Таємно», а з їхніми авторами місцеві органи та КДБ проводили «профілактичну» роботу.

Наприклад, українське питання також не зникло внаслідок русифікації Донбасу в повоєнні роки. Існувала принципова суперечність між риторикою й суттю радянської національної політики. У 1960-х рр. ця неоднозначність спонукнула двох шахтарів – М. В. Янковського та М. І. Павлюченка – попрохати в щоденній партійній газеті «Правда» пояснень: «Наприклад, ми б хотіли розмовляти українською, але не знаємо, чи це буде правильно. Чи не буде це пережитком минулого, чи ми не сповільнюватимемо хід розвитку, чи ми не завдамо шкоди інтернаціоналістським почуттям? А ми любимо всі національності, як і нашу, українську» [293]. Партія не відповіла на це питання. У 1960-1970-х рр. згадані шахтарі потрапили під арешт за намагання поширювати українську мову на Донбасі.

Міграційно-демографічна політика держави в Донбасі у повоєнні роки була спрямована на забезпечення промислових підприємств робочою силою для відбудови народного господарства і відновлення довоєнної чисельності населення регіону. Як вже було зазначено в попередньому розділі, вона реалізовувалася воєнно-адміністративними методами [212, с. 251]. Проте таке здійснення державної політики викликали невдоволення, що знайшло своє відображення у масовому дезертирстві з підприємств і вибуттю за межі регіону значної частини прибулих. Тому наприкінці 1940-х рр. формується розуміння необхідності змін у проведенні державної політики, хоча їх здійснення було неможливим за існуючого політичного режиму. Незважаючи на це, проведені заходи дозволили збільшити чисельність населення регіону й забезпечити народне господарство регіону робочою силою [212, с. 251-252]. Втім, за роки повоєнної відбудови чисельність населення регіону тільки наблизилася до довоєнного рівня. Через це навіть на початку 1950-х рр. зовнішні керовані міграції продовжувалися.

Після визволення Донбасу радянські органи безпеки швидко ліквідували кілька українських націоналістичних організацій [23]. Поряд із цим після війни тисячі населення західної частини України отримали роботу чи були мобілізовані на підприємства Донбасу [9, арк. 132-133]. У 1953 р. партійне керівництво із гордістю

заявляло, що Донбас «українізовано» [9, арк. 133]. Водночас така масова міграція на Донбас дала можливість націоналістам посилити тут свою активність. 1951 р. МДБ скаржилося на неспроможність рекрутувати інформаторів серед численних українців регіону [14, арк. 334-335]. Але зрештою, через тяжкі житлові та трудові умови робітники з Західної України поверталися додому. Серед них була «значна кількість» озброєних підпільників-націоналістів [9, арк. 135].

Неоднозначно позначилася на демографічному та соціально-економічному розвитку Донбасу масова амністія, яку було проведено весною 1953 р. З одного боку – вона дозволяла збільшити чисельність дорослого населення, але з іншого – призвела до більшої концентрації злочинного елемента й ускладнення криміногенного становища [212, 253].

У 1956-1958 рр. відбувається подальша еволюція державної міграційно-демографічної політики, закріплюється перехід до командно-адміністративних методів її здійснення. Втім, оскільки екстенсивний розвиток виробництва був неможливим без подальших керованих міграцій, то вони відбувалися і надалі, але вже у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво промислових потужностей держави, керованих відповідними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Це призвело до нових зовнішніх міграцій у 1956-1958 рр., які й забезпечили подальше зростання механічного приросту населення, а разом з тим й чисельності населення регіону. У 1955-1958 рр. тільки на будівництво 37 шахт Донбасу прибуло 113 тис. ос. з інших областей УРСР. Основними джерелами поповнення населення регіону були Українська РСР, Росія, Білорусія, Молдова, Казахстан [216]. Саме внаслідок здійснення міграційної політики та проведення зовнішніх міграцій продовжувала зростати чисельність населення Донбасу.

Одночасно йшов і зворотній процес – переїзд населення з регіону у міста і села України та Росії. Він розвивався, незважаючи на адміністративний тиск та намагання зацікавити людей Донбасу заробітною платнею, вищою ніж в інших регіонах. Головним мотивом таких переїздів були незадовільні соціально-побутові умови. Населення регіону перш за все виїжджало до Краснодарського краю, Брянської,

Курської обл. РРФСР та Вінницької, Волинської, Полтавської, Ізмаїльської, Житомирської обл. УРСР [215].

Поряд із цим йшов процес вилучення партійних та управлінських кадрів Донбасу для комплектування ними західних областей. У листі від 5 травня 1944 р. секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову тодішній секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, просячи сприяння у комплектуванні областей УРСР партійними працівниками, писав «Більше брати зі східних областей ми не маємо жодної можливості, тому що і у східних областях також дуже великий некомплект партійних працівників даної категорії. ЦК КП(б)У просить Вас зобов'язати обкоми східних областей СРСР підібрати, у розрахунок 20 тисяч, для роботи на Україні наступних партійних працівників, які не обов'язково володіють українською мовою ...(1600 ос.)... Ці працівники ЦК КП(б)У будуть направлені на роботу в райони східних областей УРСР (головним чином в Донбас), а з Донбасу будуть взяті працівники, які володіють українською мовою для укомплектування західних областей України» [17, арк. 52-53].

Саме такі керовані міграції і були однією з причин утворення «донбаського регіоналізму». Це не було завданням міграційної політики, але вийшло її результатом. Як зазначає Ю. Р. Стуканова у своїй кандидатській дисертації «Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках», Донбас принаймні періоду лібералізації за часів М. С. Хрущова можна охарактеризувати як провінційний і русифікований регіон. Цьому є причини: по-перше, відчуття відносної незалежності від центральної влади при одночасній покірності її рішенням; по-друге, очікування націоналістичних заворушень від багатонаціонального і русифікованого Донецького регіону були значно меншими, ніж від Центральної і Західної України [605].

Будь який сепаратизм в СРСР був підданий анафемі, але водночас Й. В. Сталіну довелося примиритися з національними почуттями українців, які він використовував під час війни. Цей баланс спостерігався і в поширенні політичним керівництвом радянської України «українізації». Наприклад, у 1940 р. частка українців у ЦК КП(б)У становила 40%, але невдовзі збільшилася до 68,8%. Так само кількість українців на з'їзді партії зросла з 55,4% 1940 р. до 60,9% 1949 р. і 66,2% 1952 р. Цю

тенденцію помітно і в місцевому представництві [362, с. 449]. Таке збільшення національного представництва в органах влади допомогло новій еліті певним чином задовольнити українські національні почуття і деякий час протистояти русифікації.

Інша ситуація складалася на території Донбасу. У даному випадку ми можемо побачити розвиток місцевого патріотизму чи регіоналізму [362, с. 449]. Як стверджують деякі дослідники, населенню Східної України імпонувала концепція місцевого децентралізованого врядування [447, с. 218]. Це було пов'язано з наслідками війни, коли Україна жила без контролю Москви. До цього слід додати, що радянська влада власноруч створювала міф про особливу роль Донбасу як місця зосередження пролетаріату – «Всесоюзнун кочегарку» [605, с. 44-45].

Донбас жив між двох центрів – Москвою і Києвом, між двох культур – українською та російською, і не давав привілей жодній, виховуючи у своєму населенні регіональну відособленість, користуючись географічним положенням та багатонаціональним складом. Наприклад, 12 квітня 1941 р. Донецький російський музичний театр (зараз – Донецький національний академічний театр опери та балету ім. А. Б. Солов'яненко.) в новій театральній будівлі відкрив свій сезон прем'єрою опери М. І. Глінки «Іван Сусанін» [296]. З іншого боку діяв Сталінський державний Український музично-драматичний театр ім. Артема (зараз Донецький національний академічний український музично-драматичний театр.) в січні-березні 1944 р. зформував остаточний склад його трупи зі Сталінського, залишків Артемівського та Горлівського театрів. Згодом театр було перейменовано у Донецький обласний український музично-драматичний театр ім. Артема [296].

Одним із наслідків Великої Вітчизняної війни було релігійне відродження. Воно було особливо важливим на території Донбасу, де релігійні групи були не менш сильними, ніж «офіційна» церква. Із звільненням від нацистів уряд не став закривати церкви, відкриті за часу окупації, дуже небагато священників відступило з німцями. Така позиція привернула на радянський бік «значну частину духовенства» [124, арк. 16-17]. Нових церков, звичайно, майже не відкривали, але існуючих теж майже не закривали. Атеїстичний уряд країни створив спеціальну комісію, яка стежила за діяльністю церков. Наприклад, у Ворошиловградській обл. за час окупації було

відкрито 126 церков, у 1944 р. радянська влада дозволила відкрити ще дві й зареєструвати в урядовій комісії. Кількість зареєстрованих церков станом на 1947 р. збільшилася до 129, втім, у 1949 р. зменшилася до 123, а у 1953 р. – до 120 [135, арк. 12; 136, арк. 63; 137, арк. 52; 138, арк. 82]. Не зважаючи на таку, з першого погляду, нехарактерну для радянського керівництва політику, у 1948-1950 рр. постійно з'являлися повідомлення про розповсюдження антирадянських листівок релігійними організаціями Донбасу. Міліція конфісковувала Біблії та псалтирі.

Явне переслідування сектантів тривало до 1953 р. [126, арк. 45; 133, арк. 24-25; 134, арк. 4]. Втім, сектанти, а особливо баптисти, мали міцні позиції на Донбасі. Робітники становили основу баптистських громад. На території Донбасу у порівнянні з областями УРСР було мало релігійних громад. Згідно інформаційного звіту «Про роботу уповноваженої ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів Української РСР» від 8 вересня 1955 р. у Ворошиловградській обл. було 34 громади (30 євангелістських християнських – баптистів, 1 адвентистів сьомого дня, 3 старообрядців білокриницької згоди), у Сталінській – 79 громад (73 євангелістських християнських - баптистів, 5 адвентистів сьомого дня, 1 молоканів). По всій території УРСР натомість налічувалось 1 816 громад різних вірувань. [36, арк. 77]. Також у звіті написано, що функціонує багато незареєстрованих релігійних груп. Наприклад, крупні групи іудейського віросповідання діяли у містах Харків, Вінниця, Сталіно, Євпаторія, Запоріжжя, Мукачево [36, арк. 106]. Отже, м. Сталіно було одним із центрів єврейської спільноти УРСР.

Результати проведеного автором анкетування людей (як селян так і мешканців міста), які жили в Донбасі протягом обраного для дослідження періоду, показали їхнє ставлення до національної політики радянської влади. Деякі представники зустрічалися з проявами національної дискримінації (етнічної ксенофобії, нетерпимості, упередженого ставлення, націоналізму, шовінізму та ін.) з боку населення чи держави. Поряд із цим анкетовані вказали, що євреї, греки, цигани, узбеки, таджики, грузини, азербайджанці, татари, німці та навіть українці відчувати себе некомфортно в радянському суспільстві та Донбасі зокрема через неповажне ставлення з боку населення.

Незважаючи на процес створення «радянського народу» усі опитані брали участь хоча б у одному обряді у національних традиціях (заручини, весілля, народження дитини, хрещення, похорон, помини, колядування). Поряд із русифікацією та денаціоналізацією існували такі національні культурні заходи як фестивалі, ярмарки, гуртки, декади та ін., у яких кожен з опитуваних брав участь.

Думки щодо проблемності національного питання у СРСР розподілилися на діаметрально протилежні. Все ж таки більшість опитаних (дві третини) вважали, що воно було вирішено.

Сьогодні в Україні та Донбасі зокрема йде активний процес створення національних земляцтв, громад та гуртків, які відновлюють свою культуру, мову та релігію, представляють надбання своїх культур населенню [195]. Розбудова України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави висуває на перший план завдання формування власної концепції державної етнонаціональної політики, яка передбачає визначення статусу та взаємовідносин титульної української нації з національними меншинами, з тим, щоб етнонаціональний фактор виступав важливою складовою у розвитку внутрішньодержавних процесів.

4.3. Наслідки політики радянської влади щодо окремих національностей Донбасу

Розглядаючи процес здійснення національної політики радянської влади в такому багатонаціональному регіоні, як Донбас, не можна залишити поза увагою її наслідки для окремих меншин регіону.

Греки згідно з документально-статистичними свідченнями є третім народом за чисельністю в регіоні. Донецька обл. займає перше місце за чисельністю греків серед інших областей України. Вони переселилися сюди ще наприкінці XVIII ст., та відігравали велику роль в процесі розвитку краю. Втім, під радянською владою греки зазнали чисельних утисків. Упродовж 30-х рр. XX ст. мало місце методичне їх винищення шляхом репресій [400]. Тож багато греків змінювали свої прізвища, записували своїх дітей росіянами.

Окрім цього багато населених пунктів, які носили грецькі назви, були перейменовані. І. С. Пономарьова у своїй докторській дисертації «Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури» зазначає, що аналіз джерел Даржархіву Донецької обл. показує, як після звільнення УРСР від окупантів 15 серпня 1945 р. була прийнята постанова Сталінського облвиконкому про розукрупнення Маріупольського району та створення Приморського району, а також про перейменування селища Сартана у Приморське. До Приморського району увійшли с. Чермалик, Старий Крим, Чердакли (з Володарського району) [59, арк. 45-55]. У 1948 р. м. Маріуполь було перейменовано у м. Жданов [60, арк. 124-125]. Тільки в другій половині 1980-х рр., в умовах «перебудови», населеним пунктам почали повертати історичні назви їхніх мешканців.

На розділення грецької діаспори були спрямовані й подальші адміністративно-територіальні зміни, ініційовані радянською владою в Сталінській обл. У 1954 р. Мало-Янісольська та Куйбишевська сільські ради були об'єднані в одну – Куйбишевську сільську раду з центром у с. Мало-Янісоль, яке перейменували в Куйбишеве [61, арк. 31-41]. У 1963 р. відбулися зміни в Старобешівському районі: до його складу долучились с. Стила (Стильський район) та Ласпа (Старо-Каранський район) [63, арк. 193-194]. Згідно Указу Президії Верховної ради УРСР від 4 січня 1965 р., у зв'язку з об'єднанням обласних промислових та обласних сільських рад, в області було створено 15 районів. У районах з погляду розселення грецької діаспори відбулися такі зміни: до Іллічівського району увійшли с. Богатир, Комар, Константинополь, Керменчик; до Володарського – с. Приморськ (Урзуф), Ялта, Куйбишево (Мала Янісоль), Першотравневе (Мангуш), Чердакли; до Волновахського – с. Старогнатівка; до Мар'їнського – с. Улакли, Великий Янісоль; до Старобешівського – с. Старо-Бешеве, Ласпа, Стила, Велика Карабука, Чермалик, Карань; до м. Жданова (Маріуполь) відійшли с. Старий Крим та Приморське (Сартана).

У грудні 1966 р. в області було створено ще три райони: Добропільський, Першотравневий (Приморськ (Урзуф), Першотравневе (Мангуш) та Ялта, які до того були у складі Володарського району) та Тельманівський (Старогнатівка

Волновахського району та Ласпа Старобешівського району). Таким чином, упродовж 1940-1980-х рр. адміністративно-територіальні поділи в Донецькій обл. відбувалися досить часто і зумовлювалися здебільшого політичними чинниками, не відповідаючи при цьому економічним та соціально-культурним інтересам населення. Це робилося для створення в населення грецької громади постійного відчуття нестабільності та прямої залежності від відносин з радянською владою.

Така політика давала свої результати. У 1961 р. в с. Мангуш з загальної кількості 208 сімей 60 були такими, де чоловік та жінка були греками. Ці родини мали 91 дитину, причому 82 з них записали греками, а 9 – росіянами та українцями. Таким чином, близько 10% грецьких дітей були записані не греками. У 27 сім'ях, де чоловіком був грек, а дружиною – не грекиня, було 37 дітей. З них 22 були записані греками, а 15 – росіянами та українцями. У 11 сім'ях, де чоловік не грек, а дружина грекиня, було 15 дітей, офіційно – не греків. Тобто на початку 1960-х рр. 60% дітей у міжетнічних родинях вже не репрезентували грецький етнос для офіційної статистики, що на практиці засвідчувало, що основна мета національної політики радянської влади – ліквідація національної самосвідомості населення – давала відчутні результати [593, с. 89]. Чисельність греків невпинно зменшувалася.

Недостатня кількість національних шкіл, а подекуди взагалі їх відсутність (у випадку греків) призводила до понівечення національних культур та деформації національної свідомості інших національностей окрім російської. Така ситуація була наслідком не тільки репресій та депортацій народів, а й постійного тиску через ЗМІ та публічних виступів щодо провідної ролі російського робітничого класу майже у всіх сферах життя – від перемоги у Великій Вітчизняній війні й до інтенсивного поширення російської як мови міжнаціонального спілкування. Це призводило до упередженого ставлення населення іншої національності до росіян та політики Кремля.

Достатньо важкою була доля євреїв регіону. Не зважаючи на те, що євреї Донбасу не виявляли такої активності, як московські, їх оголосили ворогами, які діють у змові з імперіалізмом та сіонізмом. У Донбасі, як і скрізь, перемога над німцями посилювала антисемітизм. Втеча радянських урядовців, яких вважали євреями,

під час війни посилила поширену серед мас підозру, що євреї уникали боротьби і втікали раніше за всіх інших [96, арк. 5]. Після визволення Донбасу, коли радянська служба безпеки повернулася, представники українських націоналістів повідомляли, що «цікаво відмітити, що НКВС складається виключно із жидів», а населення говорило, що служба безпеки складається з самих євреїв [7, арк. 3]. Після війни, коли євреї повернулися з фронту чи евакуації, населення зустрічало їх з ворожістю. Коли євреї прагнули повернути свої колишні квартири і майно, антисемітизм часто переростав у відкриту конфронтацію. Отже, майже в усіх містах УРСР антисемітизм став активнішим, ніж раніше. Згідно з офіційним рапортом, це було частково пов'язано з абсурдним стереотипом, що євреїв у радянській армії було відносно менше, ніж представників інших етнічних груп. Також у рапорті говориться, що антисемітизм посилив сіонізм серед українських євреїв [19, арк. 28].

Суспільство Донбасу теж нетерпимо ставилося до євреїв. Починаючи з 1945 р. у Ворошиловграді євреї часто ставили питання про відкриття синагоги, але міська влада цього не дозволяла, аргументуючи це «політичною недоцільністю» [133, арк. 2, 24; 134, арк. 42; 126, арк. 44-45]. Преса ігнорувала внесок євреїв у перемогу. Прикладом антисемітизму є те, що навіть така «антирадянська» ідеалістична організація молоді в Сталіно, як «Демократична молодь Росії й України», була антисемітською за своїм духом. У 1949 р. кількох представників цієї організації було заарештовано. Згідно з міліцейським рапортом вони вважали євреїв «несправедливим народом», що «живе на шийі російського народу» [57, арк. 45-51]. Повідомлення про «змову лікарів» легімітизувало антисемітизм. Наприклад, міліція Сталіно доповідала про «погромні настрої» щодо євреїв, пацієнти відмовлялися лікуватися у лікарів єврейської національності, навіть звучали питання чому євреїв не депортували, як німців і татар. У місті були відомості про антисемітизм на підприємствах, у школах [362, с. 458]. Після смерті Й. В. Сталіна офіційний антисемітизм став менш помітним, проте на побутовому рівні існував й надалі.

Не залишились без проблем з боку влади й інші національності. Радянські вірмени зазнали втрат перш за все у релігійному плані. Відомості про насильницьке скасування вірмено-католицького архієпископства у Львові у 1945 р. вперше були

опубліковані в першій половині 1947 р. Повідомлялося про арешт адміністратора архієпархії, генерального вікарія (з 1938 р.) Діонізія Каєтановича за співучасть в утворенні Вірменського легіону, який воював проти СРСР. Церков звинувачували в антирадянській, зрадницькій діяльності та приналежності ксьондзів до агентури гестапо. Її знищили насамперед для ліквідації впливу Ватикану на населення вірмено-католицького віросповідання.

Варто відмітити, що Рим примирився з ліквідацією вірмено-католицької церкви в УРСР. Як виходить з повноважень, наданих примасові Польщі кардиналові Августові Гльондові й краківському митрополитові кардиналові Адамові-Стафанові Сапе, статс-секретаріатом Ватикану було видано вказівку не перешкоджати переходові вірян вірменського обряду (як, зрештою, і для українців греко-католиків) на латинський обряд, а священикам вірменського обряду – виконанню літургійних функцій в латинському обряді. Шлях до остаточної асиміляції було відкрито. Про відновлення організованої вірмено-католицької церкви не могло бути й мови.

До речі, існування під час Другої світової війни відділень берлінського Вірменського комітету в містах Криму стало причиною депортації вірмен з півострова, згідно з ухвалою Державного комітету оборони 2 червня 1944 р., підписаною Й. В. Сталіним [287, с. 1072-1074].

Після визволення регіону від окупантів у вересні 1943 р. на території Сталінської та Ворошиловградської обл. залишилася велика кількість військовополонених. Національний склад цього контингенту був різноманітним. Через відсутність узагальнених даних про нього можна виявити перевагу тих чи інших національностей на прикладі табору №144. Згідно звітам табору за 1944-1949 рр. в ньому утримувалося 51 240 ос. Із них представників німецької національності – 33 266 ос., угорської – 7 971 ос., румунської – 7 534 ос., австрійської – 938 ос., словацької – 479 ос., чеської – 394 ос., польської – 256 ос., французької – 192 ос., хорватської – 76 ос., сербської – 55 ос., італійської – 39 ос., голландської – 24 ос., бельгійської – 7 ос. Дана тенденція простежується й по інших таборах [225].

Поряд із посиленням контролю над німцями йшов процес відносної реабілітації. Наприклад, у 1955 р. М. В. Фінгель, уродженець с. Яснобродівка Авдіївського району

Сталінської обл., був звільнений із табору і поновлений в правах після відбуття семи років з десяти. Проте у довідці про звільнення з табору після відбуття покарання вказано, що він слідує до місця проживання м. Семипалатинську, тобто повернутися на історичну батьківщину реабілітовані все одно не мали права.

Циганський спосіб життя не вписувався в радянські ідеали. Ще з 1920-х рр. влада прагнула оселити кочових циган (Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи щодо сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя від 1926 р.» [1, арк. 126]. Влітку 1956 р. М. С. Хрущов, перебуваючи у Донбасі, мав зустріч з кочовими циганами. Наслідком цього 5 жовтня 1956 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про залучення до праці циган й заборону бродяжництва». Третій пункт указу встановлював кримінальну відповідальність за заняття бродяжництвом циган у вигляді заслання до 5 років з обов'язковим залученням до праці (цей пункт втратив силу лише 25 березня 1961 р.). 27 жовтня 1956 р. Рада міністрів УРСР прийняла відповідну постанову №1342 [191]. Облвиконкоми були зобов'язані у тримісячний термін розселити на постійне місце проживання, працевлаштувати і організувати культурно-побутове обслуговування циган. Був затверджений перелік районів розселення циган в УРСР [62, арк. 86-88].

Для виконання постанови обласні органи внутрішніх справ повинні були скласти соціально-демографічні характеристики осілих циган. Органи міліції зобов'язувалися затримувати циганські табори, забезпечувати документами членів осілих циганських родин. Наприклад, згідно з контрольним листом, що було складено у Сталінській обл., з 222 дорослих циган більшість не мала паспортів та постійного місця роботи. З 358 ос. мали прописку лише 65 [193].

Виконком Сталінської обласної Ради у листопаді 1956 р. прийняв рішення щодо розселення та працевлаштування ще 141 циганської родини [62, арк. 94]. Як наслідок, у 1956 р. сталося зовнішнє припинення кочування циган. Наприклад, у середині 1950-х рр. тільки у с. Ново-Троїцьке Сталінської обл. приїхало 34 родини (понад 200 ос.) циган-сервів з Київської та Полтавської обл., які поновили кочування під час війни та у післявоєнні роки. На Донеччині вони працювали у колгоспах та ковалями. Після примусового оселення 90,5% циганських сімей мешкала у власних будинках, 9,3% –

у державних і лише 0,2% – у кооперативних квартирах. Але при цьому житловий фонд циганських сімей був зношений на 80% і майже не оновлювався. Часто наявний житловий фонд сімей циган був позбавлений елементарних зручностей [243, с. 201].

Проводилися заходи щодо встановлення шефства трудових колективів над циганськими громадами, родинами, окремими людьми з метою залучення молоді до навчання, дорослих до суспільно-корисної праці та ліквідації безробіття тощо. Циган забезпечували безкоштовно житловими будинками або квартирами, вони отримали можливість користуватися перевагами осілого способу життя, такими, як медичне обслуговування, соціальне забезпечення, регулярна заробітна плата, дитячі садки та школи, можливість обирати та бути обраним до рад народних депутатів. Протягом другої половини 1950-х рр. – на початку 1980-х рр. частина циган відійшла від «традиційного циганського життя», отримала освіту, почала працювати у різних галузях народного господарства. Яскравим прикладом цього є доля інженера, потім директора Новокраматорського заводу важкого машинобудування, заступника голови Раднаргоспу Донецької обл. цигана-серва І. Катеринина [191]. За кількістю циганської інтелігенції СРСР посідав одне з провідних місць у світі.

Незважаючи на суцільну осілість циган після 1956 р., рецидиви кочування можна було зустріти й пізніше. Наприклад, у 1970-х рр. табір ловар з м. Нікополя переїхав до м. Калуш Івано-Франківської обл. Через деякий час табір раптом виїхав до м. Ясинуватої. Там він розділювався: частина циган переїхала до Кременчука, кілька сімей – до Житомира, дехто – до Синельникового [243, с. 202].

Впоравшись із звичкою циган кочувати, радянська влада відійшла від активної політики стосовно цього народу. Його проблеми накопичувалися, державної програми соціалізації осілого циганського населення не існувало. Про циган згадували тільки тоді, коли мова йшла про правопорушення або, у кращому випадку, про театр «Ромен». Більшість циган поступово опинилася на задвірках суспільства, перетворюючись на маргінальний прошарок. Низький культурно-освітній рівень циган не дозволяв їм інтегруватися повною мірою у радянське суспільство. Освіта циган стала однією з найболючіших проблем. Багато циганських дітей не відвідували школу. Не допомагали заохочування безкоштовними обідами, одяг, взуття, що

видавалося циганам. Основними причинами такої ситуації було наступне: масовий від'їзд з батьками на заробітки з квітня до листопада сприяв відвіканню від школи; чимало шести-семикласниць не відвідували школу через те, що виходили заміж; погіршувала ситуацію відсутність спеціальних навчальних програм, підручників для циганських дітей, кваліфікованих педагогічних кадрів. Та, не зважаючи на це, держава нічого не робила для виправлення ситуації. Єдиною спробою у післявоєнний час підготувати національні педагогічні кадри стало тимчасове відновлення циганського педагогічного технікуму, що дав тільки один випуск у 1948 р. [243, с. 203].

Втрата традиційних засобів існування, перешкоди у працевлаштуванні штовхали багатьох циган на протизаконні дії (шахрайство, спекуляцію, торгівлю наркотиками тощо). Складні проблеми накопичувалися роками й не отримували ефективного рішення, що призводило до ще більшого їх загострення, правопорушень з боку циган. На загальнодержавному рівні ці проблеми не вирішувалися. Отже, на прикладі досвіду застосування до циганського етносу, політику партії вирівнювання культурного розвитку націй і народностей СРСР можна охарактеризувати як непослідовну й незавершену. Вона сприяла не вирішенню проблем, а їх накопиченню.

Одним із ключових показників реалізації національної політики радянської влади є національна складова репресій радянської доби. Аналізуючи такі показники за основними національностями можна вивести певні тенденції та закономірності. У процесі здійснення політики репресій на території Донбасу, як і в УРСР у цілому, виразно видно періоди зростання та зменшення їх інтенсивності. Найбільш нищівні хвилі переслідувань припадають на 1941-1945 рр. та 1948-1953 рр. Перша обумовлена подіями Великої Вітчизняної війни, друга – боротьбою з «безридним космополітизмом» та «шкідництвом».

За даними науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Луганська область» у Ворошиловградській обл. у 1941-1945 рр. було репресовано 8 720 ос., у 1946-1953 рр. – 1 179 ос., після 1953 р. – 108 ос. [481, с. 12]. Це складало 0,4% від загальної середньої кількості населення Луганської обл.

За національним складом репресованих за весь період, що досліджується, наведено наступні цифри: українці – 16 361 ос. (54,1% від загальної кількості репресованих), росіяни – 7 139 ос. (23,9%), німці – 3 266 ос. (10,8%), поляки – 2 136 ос. (7,1%), євреї – 303 ос. (1%), білоруси – 254 ос. (0,8%), греки – 152 ос. (0,5%), молдовани – 55 ос. (0,18%), румуни – 20 ос. (0,07%), турки – 5 ос. (0,02%) [481, с. 16] (див. Додаток П.1). Це складало 1,1% від загальної кількості українців, 0,7% – росіян, 47,8% – поляків, 2,5% – євреїв, 0,8% – білорусів, 11,7% – греків, 1,1% – молдован, 8,3% – румун, 16,13% – турків, які проживали на території Луганської обл. Особливість репресій щодо німців полягала в тому, що 95% арештів припадало на початок Великої Вітчизняної війни, тобто йшлося про превентивні заходи. Німців, в основному чоловіків, на яких в органах НКВС був хоч якийсь компрометуючий «матеріал», було заарештовано та відправлено етапом (пішки) у напрямку Сталінграда. Внаслідок холоду, недоїдання, а також бомбардування нацистської авіації значна частина німців загинула [479, с. 55]. Репресували 21,96% загальної середньої кількості представників цієї національності, які проживали у вказаній області. Це свідчить про те, що притік німецького населення в область особливо з початком Великої Вітчизняної війни був більшим, ніж було репресовано людей.

За роки Великої Вітчизняної війни органами НКДБ-НКВС було незаконно репресовано 9 737 уродженців Донеччини, у тому числі 5 758 ос. (59,1%), які у той період проживали на її території; 3 979 ос. на момент арешту перебували в діючій армії або проживали в інших регіонах. За роками ситуація була наступною: 1941 р. – 3 895 ос., 1942 р. – 1 592 ос., 1943 р. – 1 785 ос., 1944 р. – 1 440 ос., 1945 р. – 1 025 ос. [479, с. 54]. Це складало приблизно 2,4% від загальної кількості населення області.

За національним складом репресовані розподілялися наступним чином: українці – 4 744 ос. (48,7% від загальної кількості репресованих), німці – 2 081 ос. (21,4%), росіяни – 1 975 ос. (20,3%), греки – 148 ос. (1,5%), євреї – 139 ос. (1,4%), білоруси – 105 ос. (1,1%). Загалом були репресовані представники 36 національних груп [479, с. 55]. Це складало 0,2% від загальної кількості українців, 57,6% – німців, 0,1% – росіян, 0,2% – греків, 0,3% – євреїв, 0,2% – білорусів, які проживали на території області.

Обвинувачення у 1946-1985 рр. розподілялися так: за антирадянську діяльність – 1 023 ос., як німецькі посібники – 325 ос., за шпигунство – 114 ос., як соціально небезпечні елементи – 279 ос., за службу в поліції – 58 ос., за дезертирство – 46 ос., за саботаж та шкідництво – 28 ос., за службу в гестапо – 26 ос., за службу в німецькій армії – 322 ос., як учасники ОУН-УПА – 41 ос., за службу в абвері – 22 ос., за службу в жандармерії – 8 ос., як учасники «Просвіти» – 3 ос., за службу в військах СС – 3 ос., за службу в РВА – 6 ос., за службу в козацьких військах – 2 ос.

Отже, понад половину було заарештовано за «антирадянську» діяльність, тобто – за антирадянську агітацію та пропаганду, належність до різного роду організацій та груп, включаючи релігійні, тощо. Кожен шостий був репресований як німецький посібник, кожен сьомий – як соціально-небезпечний елемент, кожен вісімнадцятий – за шпигунство, кожен п'ятдесятий – за участь в ОУН або в УПА. Загалом за службу в німецькій армії, гестапо, жандармерії, абвері, козацьких військових частинах та РВА було репресовано кожного тринадцятого.

Національний склад незаконно репресованих у повоєнні роки був наступним: українці – 1 026 ос. (50,9%), росіяни – 568 ос. (28,2%), болгары – 170 ос. (8,4%), німці – 73 ос. (3,6%), греки – 52 ос. (2,6%), євреї – 45 ос. (2,2%), білоруси – 30 ос. (1,5%). Загалом були репресовані представники 27 національних груп [479, с. 57]. Це складало 0,04% від загальної кількості українців, 0,03% – росіян, 2% – болгар, 1,6% – німців, 0,1% – греків, 0,1% – євреїв, 0,04% – білорусів, які проживали на території області.

Таким чином, у протязі 1943-1985 рр. в Донецькій обл. було репресовано 6 266 ос. (див. Додаток П.2). На даний момент усі вони реабілітовані. Це складало 0,1% від загальної середньої кількості населення області відповідного періоду. У 1946 р. було заарештовано майже кожного п'ятого від загалу за весь повоєнний період. Якщо розглянути період 1946-1953 рр., то сумарний відсоток репресованих дорівнював 93,7%. Тобто після смерті Й. В. Сталіна було репресовано лише 6,3% від усієї повоєнної кількості. При цьому навіть за цей період простежується тенденція до поступового зменшення арештів. Цікаво відзначити, що у 1967, 1971, 1972, 1973,

1976, 1980 рр. та після 1982 р. органи держбезпеки на території Донецької обл. арештів не проводили.

Таким чином, найбільше зазнали втрат від репресій українці, росіяни та німці, також суттєво репресували поляків, євреїв, греків, білорусів та болгар. Загалом було незаконно репресовано представників майже 40 національностей.

Таким чином результати та наслідки здійснення національної політики радянської влади для кожного з етносів, які проживали в Донбасі, були різними та мали свої особливості у втіленні. Проте, можна виділити і тенденційні закономірності для всіх етнічних груп. Однією з них була русифікація усього населення регіону. Відсутність шкіл з національною мовою навчання унеможлиблювала знайомство з рідною культурою та історичною спадщиною. Єдиним місцем, де люди могли розмовляти рідною мовою, була родина. Однак, через характерну політичну ситуацію в країні у цілому та Донбасі зокрема під час проведення переписів батьки (навіть у тому випадку, якщо жодний з них не був росіянином) записували своїх дітей росіянами. Ішов постійний процес зміни назв населених пунктів, вулиць із історичних національних у історичні комуністичні. Ті традиції та звичаї народів, які не задовольняли радянську владу, насильно заборонялися та переслідувалися законом. Ксенофобія у радянському суспільстві підтримувалася владою. Представники тих національностей, які було репресовано під час та після війни, постійно сприймалися через призму зрадників та ворогів народу. Антисемітизм набув нової сили. Ліквідація церков усіх конфесій призвела до втрати зв'язків представників національностей зі своєю історичною спадщиною.

Одним із важливих засобів «інтернаціоналізації» суспільства, на думку радянського керівництва, стало формування робітничих колективів із представників різних національностей. Велику роль у зміцненні «братерської співпраці народів» СРСР займало соціалістичне змагання. Ще одним дієвим фактором подальшої інтернаціоналізації складу населення Донбасу, як і всієї держави, були змішані (міжнаціональні) шлюби, кількість яких неухильно зростала. Значення подібних шлюбних зв'язків, за переконанням радянської влади, полягало в тому, що вони

фіксували підвищений рівень спілкування соціалістичних націй, активно сприяли стиранню національних розбіжностей навіть в такій традиційно-самобутній сфері, як родинно-побутова.

Міста регіону постійно брали участь у проведенні різного роду фестивалів, декад, днів літератури та мистецтва народів СРСР в Україні. Важливе місце в радянській пропаганді посідала візуалізація національної політики за рахунок плакатів, марок, сувенірної продукції тощо.

Відсутність національних шкіл призводила до понівечення національних культур та деформації національної свідомості інших національностей окрім російської. Така ситуація була наслідком не тільки репресій та депортацій народів, а й постійного тиску через ЗМІ та публічних виступів щодо провідної ролі російського робітничого класу майже у всіх сферах життя.

Одним із результатів радянської національної політики стало утворення «донбаського регіоналізму». Донбас принаймні періоду лібералізації за часів М. С. Хрущова можна охарактеризувати як провінційний і русифікований регіон. Радянська влада власноруч створювала міф про особливу роль Донбасу як місця зосередження пролетаріату – «Всесоюзну кочегарку». Донбас жив між двох центрів – Москвою і Києвом, між двох культур – українською та російською, і не давав привілей жодній, виховуючи у своєму населенні регіональну відособленість, користуючись географічним положенням та багатонаціональним складом.

Ті дії, які проводила влада на підтримку національних меншин були фікцією для відписки у виконанні плану. Громадські культурні заходи з національною складовою перетворилися на формалізацію. Все це супроводжувалося активною кампанією в радянських засобах масової інформації, спрямованою на виправдання державної політики та формування нової спільності – радянського народу, – на принципах проросійського інтернаціоналізму.

ВИСНОВКИ

– Дана робота є однією з перших спроб комплексного дослідження національної політики органів радянської влади протягом 1943-1985 рр. Хоча певним аспектам теми присвячено ряд праць американських, японських та вчених діаспори. Історіографічний огляд показав, що ця проблема лише нещодавно стала об'єктом вивчення; проте більш глибоко радянськими та вітчизняними науковцями, у меншій мірі зарубіжними. Джерельна база дослідження, яка представлена комплексом архівних матеріалів, збірників документів і матеріалів, статистичними довідниками, періодичними виданнями та мемуарною літературою є достатньо репрезентативною для висвітлення досліджуваної теми.

– У процесі вивчення здобутків попередників та аналізу джерельної бази ми використовували як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування), так і спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, історико-типологічний) методи наукового дослідження. Орієнтація на принципи історизму, науковості та об'єктивності сприяло виконанню поставлених завдань у повному обсязі.

– Усі резолюції та рішення з'їздів КПРС, конференцій та пленумів ЦК КПРС дублювалися на республіканському рівні, і далі – на місцях. Із цих документів видно, що з перших післявоєнних років і до закінчення доби «застою» національна політика радянської влади не позбулася своєї тенденційності та догматичності. У рішеннях та постановах – повсюдні комуністичні штампи ленінської національної політики, які повторювалися протягом цих десятиліть.

Протягом історії СРСР його нормативно-правова база була покладена в основу розробки законодавства республік. Програма КПРС, прийнята на XXII з'їзді КПРС (17-31 жовтня 1961 р.), є визначальним документом партійних органів, оскільки задавала політико-ідеологічні настрої. Конституція СРСР 1977 р. (Конституція УРСР була прийнята наступного року), Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» 1958 р. (аналогічний Закон був затверджений і Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р.), Постанова Ради міністрів Української РСР «Про заходи з дальшого удосконаленню вивчення і

викладання російської мови в Українській РСР» (2 листопада 1978 р.), – законодавчі і нормативні документи органів радянської влади дають змогу побачити кон'юнктурність у законодавчому процесі. Документи поточного діловодства відображають повсякденну роботу центральних та місцевих органів виконавчої влади. На приклад, доповідна записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР (23 січня 1960 р.) «Про заходи з поліпшення викладання російської мови у школах Української РСР».

–Хоча у даний період не відбувалося суттєвих змін у курсі національної політики, поява цих ключових документів була етапами втілення національної політики радянської влади. Із кожним наступним документом на практиці урізалися права титульних народів союзних республік, зменшувалася сфера вживання рідної мови.

Проаналізувавши ці документи, можна зробити висновок, що основною метою їх розробки було створення нової людини – представника «радянського народу», який, по-перше, не мав національних ознак, а, по-друге, вважав російську мову рідною. Це підтверджується партійно-радянською пресою. Україномовних газет в Донбасі було не тільки кількісно менше, але і їх наклади значно поступалися російськомовним; іншими мовами не видавалося. Російськомовних газет видавалося в сім разів більше ніж україномовних, тоді як за статистикою у 1959 р. російською мовою розмовляли 52%, українською – 47%, а у 1979 р. російською – 65%, українською – 34% населення Донбасу. Тематика преси була тенденційною та кон'юнктурною.

У період 1943-1985 рр. політикою були просякнуті усі сфери життя. А отже, національна політика мала своє відображення у плакатах, які оточували радянську людину всюди: на стінах підприємства, де вона працювала, у державних установах, у місцях проведення дозвілля (спортивні майданчики, клуби, палаци культури, кіно та театри), у навчальних закладах, зупинках громадського транспорту, в громадському транспорті, на відпочинку. Поряд із рекомендаціями, вказівками та закликами видавалися також і агітаційні плакати з основними твердженнями національної політики влади, які проголошували «велич російського народу», «братерство

народів», «інтернаціоналізм», «радянський патріотизм», створення «радянського народу». Подібні посили мали місце і на поштових марках, нагрудних значках, медалях, листівках, та навіть коробках з під сірників тощо.

Хоча термін «радянський народ» (основоположна догма радянської національної політики) використовуватися для позначення населення СРСР вже в 1920-і рр., до початку 1960-х рр. поняття не несло навантаження ідеологічного кліше. Це сталося в 1961 р. М. С. Хрущов на XXII з'їзді КПРС оголосив: «В СССР сложилась новая историческая общность людей различных национальностей, имеющих общие характерные черты, – советский народ...».

Подальша еволюція терміну та підходу до національної політики відбулися з Постановою XXIV з'їзду КПРС (1971 р.), коли «радянський народ» був проголошений результатом міцної соціально-політичної та ідейної єдності всіх класів і верств, націй і народностей, які населяли територію СРСР. Це показує яким чином заідеологізовані офіційні документи та пропаганда реально впливали на пересічного громадянина.

Схематично можна виділити три періоди еволюції терміну «радянський народ», – як визначальної складової концепції національної політики. Перший період (1943-1961 рр.) – продовження ленінсько-сталінської національної політики, що було зумовлено післявоєнним часом, коли народам, які опинилися під радянською владою необхідно було надати певні привілеї для зменшення післявоєнної депресії та заспокоєння національних еліт. Поряд з цим твердження про «великий російський народ» як об'єднуючу силу народів СРСР почало активно впроваджуватися у повсякденне життя. Цьому періоду характерний поверхневий розвиток національних культур. Другий період (1961-1971 рр.) – впровадження терміну «радянський народ», який почав набувати ознак ідеологізованої громадянської ідентичності. Разом з цим почалися обмежувальні заходи, які торкалися національних культур, системи освіти, мови. Відновлюється русифікація. Третій (1971-1985 рр.) – період тотальної русифікації. Термін «радянський народ» перетворюється на антинаціональну ідентичність.

– Як показало дослідження періоду 1943-1985 рр., кількість населення Донбасу загалом та окремих національностей мала тенденцію на збільшення. У той же час питома вага кожної національності зменшувалася, а росіян Донбасу – збільшувалася. Розподіл представників основних національностей в суспільних групах був наступним: першими за кількістю були українці, другими – росіяни, третіми – білоруси, четверте місце поділяли євреї та татари, значну кількість склали греки та німці. Представництво основних національностей в партійних організаціях регіону загалом було пропорційним національному складу Донбасу.

Особливістю реалізації національної політики в Донбасі було те, що регіон був суцільно індустріальним. Він був центром всесоюзного міжреспубліканського, а отже міжнаціонального, співробітництва. Основним засобом впровадження концепції «дружби народів» були трудові колективи підприємств: шахтарі, металурги, машинобудівники, залізничники, які були пов'язані змаганням зі своїми колегами з інших республік. Змагання розгорталося як між потужними промисловими центрами, комплексами, районами, так і між колективами окремих підприємств однієї галузі чи підприємств-суміжників, а також між окремими робочими-новаторами різних підприємств. Із жовтня 1971 р. Донбас став місцем проведення Загальносоюзних зустрічей робочих династій. Тоді ж на Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча виникла нова форма змагання металургів – боротьба за почесне право брати участь у «Плавках дружби». Із цього можна зробити висновок, що певною мірою Донбас був майданчиком для впровадження нової національної політики.

Усе вищезазначене мало свій відбиток у світогляді пересічних громадян. Ставлення населення Донбасу до національної політики органів радянської влади є неоднозначним. Анкетування показало, що деякі опитані зустрічалися з проявами національної дискримінації (етнічної ксенофобії, нетерпимості, упередженого ставлення, націоналізму, шовінізму тощо) з боку населення чи держави. Поряд із русифікацією та денаціоналізацією існували національні культурні заходи: фестивалі, ярмарки, гуртки, декади тощо, у яких кожен із опитуваних брав участь. Одночасно з розвитком національних культур, а отже, і мов, як їх складової, завжди існував курс на «зближення націй», який, у першу чергу, асоціювався зі впровадженням у

щоденне використання російської мови, як мови міжнародного спілкування в Радянському Союзі. У Донбасі цей процес втілювався більш інтенсивно через велику кількість представників різних національностей.

– Можна стверджувати, що наслідки здійснення національної політики радянської влади для кожного з етносів, які проживали в Донбасі, були різними, та мали свої особливості у втіленні. Те, що робила держава для підтримання національних культур було незначним, неінтенсивним, мало місцевий характер. З іншого боку заходи зі створення «радянського народу», русифікації та денаціоналізації мали загальнореспубліканський рівень, на їхню реалізацію виділялося значно більше коштів для бюджетів усіх рівнів, ефірного часу на радіо, місця на шпальтах газет, в кінематографі тощо.

Можна виділити і тенденційні закономірності для всіх етнічних груп. Провідною була русифікація усього населення регіону. Відсутність шкіл з національною мовою навчання унеможлилювала знайомство з рідною культурою та історичною спадщиною. Єдиним місцем, де люди могли розмовляти рідною мовою, була родина. Та через характерну політичну ситуацію в країні у цілому, та Донбасі зокрема, під час проведення переписів батьки (навіть у тому випадку, якщо жодний з них не був росіянином) записували своїх дітей росіянами. Ішов постійний процес зміни топонімічних назв з історичних національних на історичні комуністичні, що є етноцидом за визначенням ООН. Ті традиції та звичаї народів, які не задовольняли радянську владу, насильно заборонялися та переслідувалися законом. Ксенофобія у радянському суспільстві неофіційно підтримувалася владою. Національності, представники яких було репресовано під час та після війни, постійно сприймалися через призму зрадників та ворогів народу. Антисемітизм набув нової сили. Ліквідація церков усіх конфесій, окрім РПЦ, призвела до втрати зв'язків національних меншин зі своєю історичною спадщиною. Усе це супроводжувалося активною кампанією в радянських засобах масової інформації, спрямованою на виправдання державної політики та формування нової спільності – «радянського народу».

Насамперед, саме сформована загальноосвітня система заклала основу для масштабної денаціоналізації молоді Донбасу. Школа, що слугувала інтересам

держави, позбавляла учнів та студентів можливості усвідомлення себе частиною окремої української нації, заважала виховуватися в душі українського патріотизму, а не радянського комунізму. Це також стосується і представників інших національностей Донбасу. У період 1943-1985 рр. радянська влада послідовно здійснювала процес створення єдиного «радянського народу» на теренах СРСР шляхом русифікації не тільки усіх ступенів освіти, але й усіх сфер життєдіяльності людей, що мало значні результати. Добровільність вибору мови навчання при командно-адміністративних методах управління країною збільшувала ефект за ширмою демократії. Оскільки СРСР прагнув уніфікувати систему міжреспубліканського спілкування через впровадження російської мови, процес русифікації на території Української РСР здійснювався більш інтенсивно, ніж у інших союзних республіках, і мав свої особливі риси. У Донбасі постійно йшов процес збільшення російськомовних шкіл та зменшення україномовних. Протягом 1960-х рр. відбулося різке зменшення україномовних шкіл та істотне збільшення кількості учнів, які навчалися російською. Це було пов'язано з новою хвилею створення «радянського народу». Російська мова домінувала не тільки під час навчання, але й роботи, дозвілля та навіть у побуті тих сімей, які колись були україномовними у вигляді «суржику».

Результати цієї політики торкнулися більшою мірою міста, ніж села через те, що у селах здебільшого компактно проживали представники певних етносів, а до міст стягувалися робітники з усіх куточків СРСР. Через те, що у містах проживали представники різних національностей політика уніфікації через русифікацію давала відчутних результатів. Оскільки Донбас традиційно був урбанізованим регіоном, результати національної політики органів державної влади у містах є репрезентативним прикладом реалізації національної політики в Донецькій та Луганській обл.

–Вищевказані висновки дозволяють сформулювати наступні практичні та наукові рекомендації. По-перше, законодавчим, виконавчим органам України (Донецької та Луганської обл. зокрема) врахувати досвід радянських державних практик у національній сфері з метою розробки найбільш ефективних національних

політик у сучасних умовах. По-друге, продовжити вивчення історії реалізації національної політики радянською владою протягом 1943-1985 рр., оскільки проведене автором дослідження є лише одним з перших кроків у вітчизняній історіографії на шляху всебічного вивчення зазначеної проблеми. По-третє, результати дослідження доцільно використати при підготовці узагальнюючих праць, підручників і навчальних посібників з історії Донбасу й України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 413 Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському
Центральному Виконавчому Комітеті (ЦК НМ), м. Харків

оп. 1

1.1 Спр. 1 Декрети, постанови, протоколи засідань ВУ ЦВК, РНК УСРР та листування з ВУ РПС, Наркомздоровя УСРР, Наркомпраці УСРР про українізацію шкіл і громадських установ, забезпечення самостійності національних меншостей на Україні. 1 серпня 1923 р. – 10 квітня 1928 р., 158 арк.

1.2 Спр. 591 Доповідні записки та листування з Наркомосом УСРР, обласними комісіями національних меншостей, міськрадами про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншостей. 20 січня – 25 грудня 1932 р., 59 арк.

Ф. Р-582 Материалы публикации итогов переписи населения 1979г. и
аналитические записи по УССР 1981 г.

оп. 1

1.3 Спр. 179 Телеграфные сведения Донецкого губстатбюро о состоянии посевов по уездам губернии в 1922г. 26 апреля – 18 декабря 1922 г., 243 с.

1.4 Спр. 183 : Телеграфные сведения Кременчугского губстатбюро о состоянии посевов по уездам губернии в 1922 г. 11 апреля – 2 ноября 1922 г., 67 с.

оп. 20

1.5 Спр. 1422 Таблица 29с «Распределение населения отдельных национальностей по возрасту, родному языку и второму языку народов СССР», том 1 на 1.01.1979 г. УССР, Винницкая, Ворошиловградская области, абсолютные данные., 225 с.

1.6 Спр. 1423 Таблица 29с «Распределение населения отдельных национальностей по возрасту, родному языку и второму языку народов СССР», том 1 на 1.01.1979 г. УССР, Донецкая область, абсолютные данные., 126 с.

Ф. 3833 Красвий провід (Керівництво) Організації українських націоналістів на Західно-українських землях (1929-1947 рр.)

оп. 1

1.7 Спр. 113 Інформації та повідомлення з територій східних областей України. квітень 1943 – 18 листопада 1943., 88 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 1. Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України.

1.8 Спр. 814 Стенограмма отчетного доклада секретаря ЦК КП/б/У тов. Хрущева Н. С. XVI съезду КП/б/У /правлений экз./ – 25.I-1949 г. – 170 арк.

1.9 Спр. 1120 Стенограмма пленума ЦК КП Украины /1-й экз., на укр. языке/ 2.IV.1953г. – 4.VI.1953 г. – 354 с.

оп. 6. Особливий сектор (протокольна частина) – Протоколи засідань Політбюро ЦК Компартії України. – 1919-1955 рр.

1.10 Спр. 939 Протокол № 98 заседания Политбюро ЦК КП/б/У /1-й экз./ – 9.08.1946 г. – 9.08.1946 г. – 53 с.

1.11 Спр. 1073 Протокол № 98 заседания Политбюро ЦК КП/б/У /1-й экз./ – 22.08.1947 г. – 29.08.1947 г. – 54 с.

оп. 16. Протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них. «Окрема папка». – 1923-1987 рр.

1.12 Спр. 163 Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У про допущення працівниками Станіславського облуправління МДБ хибних методів у оперативно-слідчий роботі; грубі порушення радянської законності в роботі Закарпатського обласного управління МДБ; факти порушення порядку ведення шифрувальної роботи в обкомах партії; з кадрових питань тощо («Окрема

папка» до протоколів засідань Ст: №98 п.8; №102 п.84; №112 п. 75; № 115 п.9; №117 п.34; №124 п. 16; №126 п.12-з;№132 п.31;№135 пп.17,18;№137 п.1; №140 пп.1-3,2-3,11-3,5) та матеріали до них. – 09.01.1951-11.12.1951. – 53+1 с.

1.13 Спр. 166 Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У про добір кандидатів у вищі військово-морські і авіаційні училища; порушення соціалістичної законності працівниками міліції, органів прокуратури; навчання у вищих учбових закладах м. Києва членів товариства об'єднаних українців Канади тощо («Окрема папка» до протоколів засідань Ст: №94 п.7; №1 п.4;№4 п.13-з; №13 п. 4-з;№29 п.6-з) та матеріали до них. – 08.03.1954-10.09.1954. – 41+1 с.

оп. 17

1.14 Спр. 37.

оп. 23. Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина) частина. 1941-1946. Ч.1

1.15 Спр. 790 Письмо на имя товарища Сталина, докладные записки, справки и переписка по вопросу эвакуации украинского населения из Польши и польских граждан с территории УССР в Польшу. – 26.08.1944-28.08.1944. – 236 с.

1.16 Спр. 793 Докладные записки, справки и переписка с обкомами КП/б/У о расселении украинских семейств, прибывших из Польши. – 19.08.1944-6.01.1945. – 42 с. – № связки 34.

1.17 Спр. 831 Переписка ЦК ВКП/б/ об откомандировании и посылки на работу партийных и советских кадров. – 21.01.1944-15.09.1944. – 68 с.

1.18 Спр. 876 Справки, докладные записки, информации о состоянии, восстановлении и работе школ и издании украинских учебников.- 5.02.1944-27.12.1944. – 155 с.

1.19 Спр. 1363 Специальное сообщение НКГК УССР об антисемитских проявлениях на Украине. – 13.09.1944-28.12.1944. – 40с.

1.20 Спр. 2513 Письмо в Политбюро ЦК КП/б/У редактора очерков по категории украинской литературе. – 1946-1946. – 12с.

- 1.21 Спр. 2613 Справки, переписка о переселении граждан украинской и чехословадской национальности. – 7.04.1946.-26.11.1946. – 11 с.
- 1.22 Спр. 2689 Списки членов и кандидатов ЦК КП/б/У. – 1946. – 10 с. – № связки 147.
- 1.23 Спр. 3883 Докладная записка Ровенского Обкома КП/б/У, выписка из докладных записок НКВД УССР, спецсообщения транспортного отдела НКГБ Южно-Донецкой ж.д. и др. о ходе выполнения решения ЦК КП/б/У о ликвидации оуновского бандитизма в областях: об арестах агентов немецкого гестапа. – 25.03.1945-09.11.1945. – 71 с.
- 1.24 Ч. 2 Спр. 4501 Докладные записки, справки, информации секретарей обкомов КП/б/У, начальника Управления по делам литературы и издательства при Совете Министров УССР секретарям ЦК КП/б/У и в Управление пропаганды и агитации ЦК КП/б/У о ходе выполнения постановлений ЦК КП/б/У «О состоянии библиотек и мерах по улучшению их работы» и «О контроле за торговлей букинистической литературой». – 24.06.1947-12.12.1947. – 75 с. – № связки 27.
- 1.25 Спр. 4990 Стенограмма выступления тов.Н.С. Хрущева перед избирателями Октябрьского избирательного округа города Киева. /2экз./. – 5 февр.1947. – 98 с.
- 1.26 Спр. 4506 Переписка отдела печати ЦК КП/б/У с обкомами КП/б/У, Управления по делам литературы и издательства при Совете Министров УССР с издательствами об издании газет, журналов, политической, научной, технической и художественной литературы. – 2.01.1947-29.07.1945. – 320 с. – № связки 28.
- оп. 24. Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1950-1953. Ч.1**
- 1.27 Спр. 7 Печать. Работа издательств, газет, журналов, художественных, научных и технических изданий. Главлит. – 5.01.-29.12.1950. – 445с.
- 1.28 Спр. 8 Вопросы истории партии, истории народов ССР и Отечественной войны. 25.02.-30.11.1950. – 23 с.

- 1.29 Спр. 14 Вопросы литературы и искусства. – 10.01.-25.12.1950. – 148 с.
- 1.30 Ч II Спр. 3504 Копии исходящих писем ЦК КПСС и СМ СССР, Министерства обороны СССР, справки отделов ЦК КП Украины, постановления бюро обкомов КП Украины и мероприятия по подготовке к проведению 300-летия воссоединения Украины с Россией. – 9.02.-14.12.1954. – 187 с.
- 1.31 Спр. 3506 Копии исходящих писем ЦК КПСС, телеграмм о составе делегаций Юбилейные торжества в г. Киеве в связи с празднованием 300-летия Украины с Россией. Состав делегации от Украинской ССР на Юбилейную Сессию Верховного Совета РСФСР. Тексты приветствия от украинского народа Верховному Совету РСФСР и великому русскому народу. 6.03.-22.05.1954. – 200 с.
- 1.32 Спр. 3532 Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины. Отчеты, сообщения и информации Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР и Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по Украинской ССР – о церквях, молитвенных домах, о религиозных праздниках, о реагировании духовенства на мероприятия Правительства и о соблюдении законодательства в отношении церкви. – 6.01-29.12.1954. – 224 с.
- 1.33 Спр. 3697 Стенограмма выступления секретаря ЦК КП Украины тов. А.И. Кириченко на Юбилейной сессии Верховного Совета Украинской ССР о 300-летию воссоединения Украины с Россией. – 22.05.1954. – 69 с.
- 1.34 Спр. 3733 Копии исходящих писем ЦК КПСС и СМ СССР по проверке писем об антисемитизме на Украине и недостатках в снабжении населения г. Макеевки. Список командируемых на Всесоюзное совещание строителей. Предложения административного отдела ЦК КП Украины об организации просмотра кинокартины «Поражающие свойства атомного оружия». Докладная записка т. Кальченко Н.Т. о ряде вопросов, поставленных им на приеме у председателя Совета Министров СССР и другие вопросы. – 22.01.-31.12.1954. – 67 с.

- 1.35 Спр. 4034 Копии исходящих писем ЦК КПСС, проект постановления ЦК КП Украины, докладные записки, справки отдела пропаганды и агитации, обкомов партии и других организаций – по вопросам печати. 6.01-31.12.1955. – 469 с.
- 1.36 Спр. 4038 Докладные записки, справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины и Совета по делам русской православной церкви и религиозных культов – о церквях, сектантских религиозных общинах, о соблюдении законодательства в отношении их. – 11.01.-29.10.1955. – 320 с.
- 1.37 Спр. 4947 Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Комитета по радиовещанию и телевидению при СМ УССР – об антисоветских проявлениях в борьбе с ними. 25.12.58-31.12.59. – 108 с.
- 1.38 Спр. 5024 Справки отделов ЦК КП Украины, постановления, письма обкомов КП Украины, Главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР – о деятельности органов цензуры УССР за 1958 год, вопросы печати. – 26.01.59.-22.12.59. – 136 с.
- 1.39 Спр. 5133 Справки административного отдела ЦК КП Украины, докладные записки, письма Прокуратуры УССР, МЮ УССР, обкомов КП Украины – о нарушении соцзаконности и другим вопросам. – 4.01.-21.12.59. – 169 с.
- 1.40 Спр. 5292 Справки Секретаря ЦК КП Украины т. Скабы А.Д., отделов ЦК КП Украины, постановления, письма обкомов КП Украины, Главлита УССР и других организаций – об издании сборника статей и очерков Омельчука, о плане производства и распределении бумаги для печати и другим вопросам. – 9.I.-18.XII. – 108 с.
- 1.41 Спр. 5752 Справка секретаря ЦК КП Украины т. Скабы А.Д., письмо КГБ при СМ УССР – о радиопередаче на Украину радиостанции «Свобода», справка тт.Шевеля Г.Г. и Пересащенко И.А. – освещение некоторых вопросов идейной жизни нашей Родины в эмигрантской буржуазно-националистической пресс. – 7.08.1963-6.01.1964. – 24 с.
- 1.42 Спр. 6001 Письмо КЦ КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановления обкомов КП Украины, письма

УОКСа, Госкомитета СМ УССР по радио и телевидению, Союза писателей УССР – об объединении редакций областных газет «Закарпатська правда» и «Радянська Буковина», о многотиражных газет Днепропетровской области, об увеличении тиража «За металл» Коммунарского металлургического завода, о создании газеты «Ленінським шляхом» в организации п/я №24 г. Киев, в тресте «Горловскхимстрой», о работе издательства «Крым», о преобразовании «Блокнота агитатора» в журнал «Агитатор України», о работе редакции журнала «Жовтень», о повести И.Дубинского «Циклон», о писателе П.Я. Зарудном и другим вопросам. – 19.І. – 23.ХІІ.1965 г. – 113 с.

1.43 Спр. 6313 Письмо ЦК КПСС, копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки секретаря ЦК КП Украины т. Комяхова, проект постановления ЦК УП Украины и СМ УССР, информации, письма обкомов КП Украины, Госплана УССР и других организаций – об ущербе нанесённом посевам с/хозяйственных культур ливневыми дождями с градом, о выделении колхозам и совхозам семян сельскохозяйственных культур для ликвидации стихийного бедствия, о принятых мерах по улучшению организации сверхплановой продажи зерна государству в связи с докладной запиской сельхозотдела ЦК КПСС, о выполнении плана продажи сахарной свеклы государству и другим вопросам. О привлечении воинских частей, военных округов в строительстве рисовых систем, о выделении автомобильных батальонов КВО для уборки урожая. 25.І.-1.ХІІ.1965 г. – 114 с. + конверт с фотографиями.

оп. 25 Документи загального відділу ЦК компартії України (секретна частина) ч.1. 1968-1979.

1.44 Спр. 20 Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, письма, информации обкомов партии, Госплана УССР и других организаций о состоянии и развитии телевидения и радиовещания, мероприятия по улучшению идейно-политической и воспитательной работы среди творческой интеллигенции, об оценке романа О. Гончара, о внучке

- писателя М. Коцюбинского и другим вопросам. 31.I.1968 г. – 3.III.1969 г. – 202 с.
- 1.45 Спр. 41 Письмо Закарпатского ОК КП Украины о фестивале «Ленінська Дружба народів», письма обкомов партии УОКСа о присвоении шахте «Горловская-Глубокая» им. Ю. А. Гагарина, о наличии наименований улиц, площадей и скверов именами польских общественно-политических деятелей в УССР и украинские названия улиц в польских городах. 1.V-11.XII.1968 г. – 67 с.
- 1.46 Спр. 42 Справки отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины, письма, информации обкомов партии, Уполномоченного Совета по УССР о некоторых высказываниях иностранных представителей духовенства, находящихся в СССР на праздновании 50-летия восстановления патриаршества в русской православной церкви, о ходе выполнения постановления Секретариата ЦК Компартии Украины «Об усилении работы партийных организаций по разоблачению враждебной деятельности секты иеговистов» и другим вопросам. 1.II.1968 г. – 7.II.1969 г. – 184 с.
- 1.47 Спр. 159 Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, письма Министерства культуры УССР, Госкомитета по прессе и других организаций, материалы буржуазно-националистической прессы. 8.III.1968 г. – 10.I.1969 г. – 60 с. + конверт с 7 открытками.
- 1.48 Спр. 186 Информационная справка отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины о так называемом «европейском» вопросе в Украинской ССР. 28.04.1969. – 96 с.
- 1.49 Спр. 367 Исходящее письмо в ЦК КПСС, справка отдела науки ЦК Крмпартии Украины, письма КГБ при СМ УССР, ЦСУ УССР – о работе Киевского Госуниверситета о правилах приема в вузы, о программах русской и украинской литературы в средней школе и другим вопросам. 29.01.1970-25.09.1970. – 42 с.
- 1.50 Спр. 513 Справки отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины о книге «Легенда має адресу»; о статье И. Дзюбы «Уважність до життя»;

- ладная записка отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины и Закарпатского обкома партии о работе партийной организации издательства «Карпаты»; записки отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины о статье В. Е. Маланчука, опубликованной в журнале «Вопросы истории КПСС» № 8 и статье в журнале «Коммунист Украины» – «Український буржуазний націоналізм – зняряддя антикомунізму», подготовленной Ю. Рымаренко и В. Чередниченко и другим вопросам. 27.I.1971 г. – 17.XII.1971 г. – 28 с.
- 1.51 Спр. 1505 Письма-благодарности секретарям Московского горкома КПСС и ЦК Компартии Армении за большое внимание, оказанное во время проведения Дней Советской Украины на ВДНХ СССР и Декады украинской советской литературы в Армении; справки отдела культуры ЦК Компартии Украины по вопросам литературы и искусства. – 05.01.1977-18.10.1977. – 24 с.
- 1.52 Ч II Спр. 1880 Письма в ЦК КПСС об итогах Всесоюзного коммунистического субботника в Украинской ССР; о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией; записки отделов ЦК о праздновании 40-летия воссоединения западноукраинских земель с Советской Украиной, о рассмотрении предложений Севастопольского горкома и горисполкома о праздновании 200-летия города в 1983 году и по другим вопросам. 01.02. – 11.09.1979 г. – 76 с.
- 1.53 Спр. 2052 Записки секретаря ЦК, отделов ЦК о работе Киевской киностудии им. А.П.Довженко; о пленуме Союза писателей, подготовке к IX Международному съезду славистов, о подготовке однотомного издания «Історія Української РСР» и по другим вопросам. 19.03.1975-15.12.1980. – 40 с.
- 1.54 Спр. 2224 Предложение института истории партии ЦК Компартии Украины и Главного архивного управления при СМ УССР, справки отделов ЦК о нецелесообразности издания документального сборника «Сионизм – враг социального прогресса». Справки отдела науки и учебных заведений ЦК

Компартии Украины, информации Донецкого, Херсонского обкомов партии и др. организаций по вопросам деятельности высших и средних учебных заведений, совершенствования подготовки и повышения квалификации рабочих на производстве. 13.04.1981 г. – 11.03.1982 г. – 42 с.

оп. 32. Загальний відділ ЦК Компартії України (III сектор)

1.55 Т1 Спр.418 Информации обкомов партии об итогах 1971-1972 учебного года в системе партийного просвещения (Кировоградская – Черниговская обл.). 2.VI-20.VI.1972 г. – 249 с.

1.56 Т III Спр. 2658 Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК КП України, партійних органів, КДБ і МВС УРСР про роботу партійних організацій у зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань, проведення установчих з'їздів і конференцій Народного Руху України за перебудову, Українського товариства «Меморіал», про несанкціоновані мітинги і збори у окремих містах республіки, протидію іноземним дипломатам і журналістам у спробах збирання негативної інформації про життя в УРСР, антирадянську діяльність емігрантських центрів та інші питання ідеологічної і масово-політичної роботи. 03.02. – 20.12.1989 р. – 233 арк.

Ф. 7 Центральний комітет ЛКСМ України «Молодь за демократичний соціалізм». 1919-1991 рр.

оп. 5. Документи загального відділу ЦК ЛКСМУ, протоколи з'їздів, пленумів, засідань бюро і секретаріату ЦК ЛКСМУ

1.57 Спр. 427 Докладные записки, сообщения, информации, справки, письма особого сектора ЦК ЛКСМУ, Министерства Госбезопасности, Внутренних дел, органов юстиции о прохождении спецпроверки комсомольских работников и о фактах проявления национализма, хулиганства и преступности среди комсомольцев и молодежи. 19.I.1949 г. – 17.XII.1949 г. – 326 с.

Ф. 39 Інститут політичних досліджень ЦК КПУ. 1895-1991 рр.

оп. 4. Документы о видных деятелях партии и государства

1.58 Спр. 237 Шумский Александр Яковлевич.

Державний архів Донецької області

Ф. Р-2794 Виконавчий комітет Донецької обласної ради народних депутатів (облвиконком)

оп. 1

1.59 Спр. 197 Протокол №23 заседания исполкома Сталинского областного совета депутатов трудящихся и материалы к нему. 15 августа-15 августа 1945 г., 98 л.

1.60 Спр. 332 Постановление Совета Министров Союза ССР с №-3703-4866. 4 октября-28 декабря 1943 г., 550 л.

оп. 2

1.61 Спр. 200 Переписка с Верховными Советами СССР и УССР по укрупнению сельских Советов. 1955 г., 70 л.

1.62 Спр. 266 Постановления Совета Министров УССР с №1301 по №1436. 1956 г., 358 л.

1.63 Спр. 1060 Указы и постановления Президиума Верховного Совета УССР. 1963 г., 283 л.

Ф. Р-2852 Відділ народної освіти виконкому Донецької обласної ради народних депутатів

оп. 1

1.64 Спр. 119 Годовой отчёт облОНО о работе школ и отделов народного образования. Январь-декабрь 1944 г., 108 л.

1.65 Спр. 121 Годовой отчёт о работе школ 1945-1946 гг. 1945-1956 гг., 237 л.

1.66 Спр. 122 Годовой отчёт облоно о работе школ. 1946-1947 гг., 272 л.

1.67 Спр. 126 Годовой отчёт облоно о работе школ. 1947-1948 гг., 300 л.

1.68 Спр. 128 Годовой отчёт о работе школ. 1948-1949 гг., 248 л.

1.69 Спр. 130 Годовой отчёт о работе школ. 1949-1950 гг., 202 л.

1.70 Спр. 141 Годовой отчёт о работе школ. 1950-1951 гг., 60 л.

- 1.71 Спр. 147 Отчёт о работе школ и органов народного образования. 1951-1952 гг., 277 л.
- 1.72 Спр. 150 Отчёт о работе школ и органов народного образования. 1952-1952 гг., 234 л.
- 1.73 Спр. 165 Отчёт о работе школ и органов народного образования. 1953-1954 гг., 196 л.
- 1.74 Спр. 177 Отчёт о работе школ области. 1954-1955 гг., 273 л.
- 1.75 Спр. 198 Отчёт о работе школ области. 1956-1957 гг., 151 л.
- 1.76 Спр. 220 Годовые и перспективные планы развития сети вечерних (сменных) и заочных школ и контингентов учащихся (по городам и районам области) Том 1. 1956-1957 гг., 176 л.
- 1.77 Спр. 237 Годовой отчёт о работе школ и отделов народного образования. 1959-1960 гг., 195 л.
- 1.78 Спр. 252 Годовой отчёт о работе школ и отделов народного образования. 1960-1961 гг., 210 л.
- 1.79 Спр. 264 Годовой отчёт о работе школ и отделов народного образования. 1961-1962 гг., 192 л.
- оп. 1 доп.**
- 1.80 Спр. 200 Сводные материалы о развитии народного образования в Донецкой области на начало 1972-1973 учебного года (сеть, контингент учащихся, дислокация школ и др.). Том 1. 1972 г., 293 л.
- 1.81 Спр. 208 Сводные материалы о развитии народного образования в Донецкой области на начало 1973-1974 учебного года (дислокация школ, контингент учащихся, сеть и др.). Том 1. 1973 г., 314 л.
- 1.82 Спр. 217 Сводные материалы о развитии народного образования в Донецкой области на начало 1974-1975 учебного года (дислокация школ, контингент учащихся, сеть и др.). Том 1. 1974 г., 339 л.
- 1.83 Спр. 230 Сводные материалы о развитии народного образования в Донецкой области на начало 1975-1976 учебного года (дислокация школ, контингент учащихся, сеть и др.). Том 1. 1975 г., 308 л.

оп. 2

- 1.84 Спр. 1334 Сводные статистические отчёты облоно и горрайоно о начальных, восьмилетних и средних школах за 1976-1977 учебный год (ф. №75, ОШ-2). 1977 г., 115 л.
- 1.85 Спр. 1441 Сводные статистические отчёты облоно и горрайоно численности учащихся, принятых в 9-й классы на начало 1977-1978 учебного года (приложение к ф. ОШ-1). 1977 г., 43 л.
- 1.86 Спр. 1653 Документы о развитии народного образования в Донецкой области на начало 1980-1981 учебного года (дислокация школ, сеть, контингенты учащихся и др.), том 1. 1980 г., 221 л.
- 1.87 Спр. 1797 Сводные статистические отчёты облоно и горрайоно по начальным, восьмилетним и средним школам начало 1982-1983 учебного года (ф. №76-рик, ОШ-1 миграция). 1982 г., 128 л.

Ф. Р-4249 Сталинское областное управление народно-хозяйственного учёта. 1939 г.**оп. 1 доп.**

- 1.88 Спр. 622 Годовые отчёты облстатуправления, городов и районов области о движении жилищного фонда, 1962 г., 72 л.
- 1.89 Спр. 2322 Статистический сборник ЦСУ СССР о распределении населения по национальности и языку по итогам Всесоюзной переписи населения в целом по СССР в разрезе республик и областей. Том-4, часть-1, книга-1. 1970 г., 224 л.
- 1.90 Спр. 2323 Статистический сборник ЦСУ СССР о распределении населения по национальности и языку по итогам Всесоюзной переписи населения в целом по СССР в разрезе республик и областей. Том-4, часть-1, книга-2. 1970 г., 214 л.
- 1.91 Спр. 2337 Статистический сборник ЦСУ СССР о распределении населения по общественным группам, занятиям и возрасту в целом по области и городу Донецку (таб. 18в, 22в), 1970 г., 138 л.

оп. 3

1.92 Спр. 3382 Отчёт по трудовой деятельности и капитальному строительству Горловского жилищно-строительного управления №1 треста «Артёмжилстрой», 1950 г., 22 л.

оп. 6

1.93 Спр. 2048 Годовые семейные бюджеты рабочих промышленности строительных материалов: цементный завод г. Краматорска. Том 1. 1972 г., 140 л.

1.94 Спр. 2049 Годовые семейные бюджеты рабочих промышленности строительных материалов: цементный завод г. Краматорска. Том 2. 1972 г., 154 л.

1.95 Спр. 2107 Сводные годовые отчёты облстатуправления о высших учебных заведений об итогах учебной работы на подготовительном отделении в 1971-1972 учебном году (ф. №2-ПУ), 1972 г., 11 л.

Ф. 326 Донецкий обком КП Украины

оп. 1

1.96 Спр. 1897 Стенограмма совещания в обкоме КП(б)У с с участием бригады работников ЦК ВКП(б) по вопросу агитационно-массовой работы. 22.09.1941 – 22.09.1941, 23 л.

оп. 2

1.97 Спр. 420 Стенограммы, доклады, справки, отчёты обкома партии о подборе, расстановке и изучении кадров в области за период с сентября 1943 года по декабрь 1944 года. 29.03.1944 – декабрь 1944, 197 л.

оп. 15

1.98 Спр. 407 Статистические отчеты (Форма № 2) о составе областной парторганизации на 1 января 1967 г. 21.12.1966 – 01.01.1967 г., 209 л.

1.99 Спр. 624 Статистические отчеты о составе областной парторганизации на 1 января 1968 г. 21.12.1967 – 01.01.1968 г., 238 л.

1.100 Спр. 855 Статистические отчеты (Форма № 2) о составе партийной организации обкома, горкомов, горрайкомов, райкомов КП Украины на 1 января 1969 г. (т.1) 20.12.1968 – 14.01.1969г., 123 л.

- 1.101 Спр. 1121 Статистические отчеты о составе областной партийной организации на 1 января 1970 г. (Форма № 2) т.1. 15.12.1969 – 20.01.1970 г., 128 л.
оп. 28
- 1.102 Спр.266 Протокол №17 заседания исполкома Донецкого областного совета депутатов трудящихся и материалы к нему. 24 июля – 24 июля 1983 г., 103 л.
оп. 91
- 1.103 Спр. 164 Статистические отчеты о составе Донецкой областной парторганизации на 1 января 1971 г. (Форма № 2). 01.01.1971 – 01.01.1971 г., 267 л.
- 1.104 Спр. 171 Статистические отчеты о составе Донецкой областной парторганизации на 1 января 1972 г. (Форма № 2). 01.01.1972 – 01.01.1972 г., 275 л.
оп. 97
- 1.105 Спр. 174 Статистический отчет о составе Горловской, Донецкой, Ждановской, Макеевской городской парторганизации по состоянию на 1 января 1974 г. (форма № 2) книга №1. 12.12.1973 – 04.01.1974 г., 158 л.
оп. 98
- 1.106 Спр. 227 Статистический отчет о составе Горловской, Донецкой, Ждановской, Макеевской городской парторганизации по состоянию на 1 января 1975 г. (форма № 2) I том. 18.12.1974 – 06.01.1975 г., 198 л.
оп. 100
- 1.107 Спр. 353 Статистический отчет о составе Горловской, Донецкой, Ждановской, Макеевской городской парторганизации по состоянию на 1 января 1976 г. (форма 2) I том. 12.12.1975 – 31.12.1975 г., 191 л.
- 1.108 Спр. 809 Статистический отчет о составе Горловской, Донецкой, Ждановской, Макеевской городской парторганизации по состоянию на 1 января 1977 г. (форма 2) I том. 10.12.1976 – 05. 01.1977г., 197 л.

Державний архів Луганської області**Ф. П-5 Луганський міський комітет Комуністичної партії України, місто
Луганськ****оп. 1**

- 1.109 Спр. 186 Протоколи №46-60 засідань бюро Ворошиловградського горкома КПУ. 19.01 – 16.12.1934 г., 188 л.
- 1.110 Спр. 187 Протоколи засідань, виписки из протоколів закритих засідань бюро Ворошиловградського горкома КПУ. 24.05 – 20.12.1934 г., 188 л.

Ф. П-179 Ворошиловградський обком компартії України**оп. 3**

- 1.111 Спр. 134 Форма №7. Статистическіє отчеты обкома, горкомов КП(б)У о составе членов и кандидатов партии по партийному стажу, образованию, возрасту, национальности и пребыванию в других партиях на 1 января 1944 г. 1943 г. 42 л.
- 1.112 Спр. 234 Форма №7. Статистическіє отчеты обкома, горкомов КП(б)У о составе членов и кандидатов партии по партийному стажу, образованию, возрасту, национальности и пребыванию в других партиях на 1 января 1945 г. 52.12.1944 – 08.01.1945 г. 49 л.
- 1.113 Спр. 499 Статистическіє отчеты о состоянии Ворошиловградской областной, городских, районных партийных организаций за I квартал 1955 г. 13.12. – 28.12.1955 г., 98 л.

оп. 30

- 1.114 Спр. 185 Статистическіє отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1974 г. 01.01.1973 – 31.12.1973 г., 133 л.

оп. 34

- 1.115 Спр. 189 Статистическіє отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1975 г. 01.01.1974 – 31.12.1974 г., 139 л.

оп. 37

1.116 Спр. 154 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1976 г. 01.01.1975 – 31.12.1975 г., 140 л.

оп. 39

1.117 Спр. 210 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1977 г. 01.01.1976 – 31.12.1976 г., 140 л.

1.118 Спр. 412 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1978 г. 01.01.1977 – 31.12.1977 г., 175 л.

оп. 41

1.119 Спр. 198 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1979 г. 01.01.1978 – 31.12.1978 г., 175 л.

оп. 46

1.120 Спр. 260 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1980 г. 01.01.1979 – 31.12.1979 г., 163 л.

оп. 49

1.121 Спр. 239 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1981 г. 01.01.1980 – 31.12.1980 г., 163 л.

оп. 53

1.122 Спр. 259 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1982 г. 01.01.1981 – 31.12.1981 г., 164 л.

оп. 55

1.123 Спр. 211 Статистические отчеты о составе Ворошиловградской областной, городских и районных партийных организаций на 1 января 1983 г. 01.01.1982 – 31.12.1982 г., 165 л.

Ф. Р-1779 Виконавчий комітет Луганської обласної Ради народних депутатів, місто Луганськ

оп. 3

1.124 Спр. 307 Переписка с Советом министров СССР, УССР, Госпланом УССР, Министерствами и ведомствами по основной деятельности облисполкома. 15.01.1988 г. – 29.12.1988 г., 134 л.

оп. 5

1.125 Спр. 5 Решения Ворошиловградского областного Совета трудящихся с №120 по №196. – 3.05.1963 – 15.05.1963 г., 310 л.

1.126 Спр. 6 Решения областного совета депутатов трудящихся. 29.06. – 30.07.1963 г., 264 л.

Ф. Р-2519 Луганське обласне управління статистики Міністерства статистики України, місто Луганськ

оп. 14

1.127 Спр. 71 Систематизированные таблицы об основных итогах Всесоюзной переписи населения 1959 г., Ф. №3, 4 «Распределение населения по национальностям и родному языку по Луганской области» 1959 г., 263 л.

1.128 Спр. 85 Систематизированные таблицы основных итогов (форма 13) – Распределение населения, имеющего занятие по общественным группам, отраслям народного хозяйства и национальности по Луганской области (сводная по области, в разрезе городов и районов). 13.12.1960 – 13.12.1960 г., 120 л.

1.129 Спр. 133 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. «Распределение населения по полу, возрасту, национальности, языку, образованию, состоянию в браке и источникам средств существования» по Ворошиловградской области (Таблица №1 – 10) 1970 г., 24 л.

1.130 Спр. 187 Систематизированные таблицы основных итогов – распределение населения, имеющего занятие по общественным группам, отраслям народного хозяйства и национальности по Луганской области (форма 13). 20.12.1970 – 20.12.1970 г., 131 л.

1.131 Спр. 258 Статистический сборник «Численность, возрастная структура, уровень образования, национальный состав, число семей и источники средств существования населения Ворошиловградской области (по данным Всесоюзной переписи населения на 17 января 1979 г.)» 1979 г. 35 л.

1.132 Спр. 261 Таблицы распределения населения по национальности и возрасту; по состоянию в браке, полу и возрасту; по национальности и родному языку; по национальности и второму языку народов СССР; распределение всего и занятого населения по возрасту, уровню образования и обучения; распределение учащихся по типам учебных заведений и возрасту; распределение населения по источникам средств существования и возрасту по области (Ф. №7-с, 8-с, 9-с, 10-с, 11-с, 12-с, 14-с). 1979 г. 126 л.

Ф. Р-2626 Уповноважений Ради зі справ релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по Луганській області, місто Луганськ

оп. 1

1.133 Спр. 3 Отчёты о работе Уполномоченного Совета и религиозной обстановке в области за 1946 г. (квартальные). 1946 г. 27 л.

1.134 Спр. 5 Отчёты о работе Уполномоченного Совета и религиозной обстановке в области за 1948 г. (квартальные). 1948 г. 48 л.

Ф. Р-2673 Уповноважений Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Луганській області, місто Луганськ

оп. 1

1.135 Спр. 2 Информационные отчёты о работе Уполномоченного Совета за IV квартал и статистические данные о положении в обществах Русской православной церкви в области за 1944 г. 24.08 – 23.12.1944 г. 34 л.

1.136 Спр. 4 Информации и статистические отчёты Уполномоченного Совета за 1945 г. (квартальные). Март – декабрь 1945 г. 67 л.

1.137 Спр. 8 Отчёты и статистические данные о работе Уполномоченного Совета и религиозном движении в области за 1947 г. (квартальные). 17.02 – 31.12.1947 г. 80 л.

1.138 Спр. 12 Отчёты, статистические данные о работе Уполномоченного Совета и религиозных движений в области за 1949 г 3.04 – 31.12.1949 г. 87 л.

2. Документи комуністичної партії, державних органів та визначних державно-партійних діячів

- 2.139 20-й съезд КПСС (14-25 февраля 1956 года) : стенограф. отчет. Том 1 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1956. – 640 с.
- 2.140 20-й съезд КПСС (14-25 февраля 1956 года) : стенограф. отчет. Том 2 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1956. – 411 с.
- 2.141 21-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января-5 февраля 1959 года) : стенограф. отчет. Том 1 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1959. – 592 с.
- 2.142 21-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января – 5 февраля 1959 года) : стенограф. отчет. Том 2 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1959. – 616 с.
- 2.143 22-й съезд КПСС (17-31 октября 1961 года) : стенограф. отчет. Том 1 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1962. – 608 с.
- 2.144 22-й съезд КПСС (17-31 октября 1961 года) : стенограф. отчет. Том 2 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1962. – 608 с.
- 2.145 22-й съезд КПСС (17-31 октября 1961 года) : стенограф. отчет. Том 3 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1962. – 580 с.
- 2.146 Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947) : дослідження, спогади, документи : у 3 т. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Букрек, 2011. – Т. 1 : Дослідження / [Юрій Макар та ін.]. – 2011. – 879 с.
- 2.147 Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : документи, факти, свідчення (1917-1991) / упоряд. Ю. М. Білуха, О. І. Власенко ; Держ. комітет України у справах національностей та міграції. – К. : Музична Україна, 2004. – 463 с.

- 2.148 Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. документів (1941-1998) / упоряд. Ю. Білуха [та ін.] ; Держ. комітет України у справах національностей та міграції. – К. : Абрис, 1999. – 175 с.
- 2.149 Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. документів Автономної Республіки Крим (1989-1999) / упоряд. Ю. Білуха ; Держ. комітет України у справах національностей та міграції. – К. : Абрис, 1999. – 416 с.
- 2.150 Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : збірник документів (1989-2002) / упоряд. Ю. Білуха [та ін.] ; Держ. комітет України у справах національностей та міграції. – К. : Абрис, 2003. – 191 с.
- 2.151 Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: матеріали урядових комісій (1989-2000) / Держ. департамент у справах національностей та міграції ; упоряд. Ю. Білуха [та ін.]. – К. : Абрис, 2001. – 300 с.
- 2.152 Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах / ред. П. С. Сохань [та ін.] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б. и.], 1997 . – Вип. 1 / упоряд. І. О. Кресіна [та ін.]. – 1997. – 167 с.
- 2.153 Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР // Радянська школа. – 1959. – № 1. – С. 3-15.
- 2.154 Захаров Є. Дисидентський рух на Україні (1954–1987) / Є. Захаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1256737855>. – Назва з екрану.
- 2.155 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат. Т.7. – 1986. – 574 с.
- 2.156 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат. Т.8. – 1986. – 542 с.

- 2.157 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат. Т.9. – 1986. – 574 с.
- 2.158 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат. Т. 10. – 1986. – 493 с.
- 2.159 Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 2-х т. : [пер. с укр.] / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К. : Политиздат Украины, 1977. – Т. 2. – 1083 с.
- 2.160 Комуністична партія України : з'їзди і конференції / [В. Ф. Солдатенко, С. С. Діброва, В. П. Замковий та ін. ; за ред. Ф. М. Рудича та ін.], Ін-т політ. досліджень . – К. : Україна, 1991. – 477 с.
- 2.161 Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята на внеочередной 7 сессии Верх. Совета СССР 9 созыва 7 окт. 1977 года. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1977. – 136 с.
- 2.162 Кримські татари. 1944-1994 рр. : Статті. Документи. Свідчення очевидців / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; відп. ред. Ю. З. Данилюк [та ін.]. – К. : Рідний край, 1995. – 363 с.
- 2.163 Кримські татари : шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років). Очима радянських спецслужб : зб. док. та матеріалів / упоряд. О. Г. Бажан [та ін.] ; голова ред. кол. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Голов. редкол. наук.-документ. серії кн. «Реабілітовані історією», Держ. архів Служби безпеки України, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. – К. : [б. и.], 2004. – Ч. 1. – 396 с.
- 2.164 Кримські татари : шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років). Очима радянських

- спецслужб : зб. док. та матеріалів / упоряд. О. Г. Бажан [та ін.] ; голова ред. кол. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Голов. редакц. колегія наук. – документ. серії книг «Реабілітовані історією», Держ. архів Служби безпеки України, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. – К. : [б. в.], 2004. – 362 с.
- 2.165 Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941-1950 : зб. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді міністрів УРСР [та ін.] ; упоряд. А. І. Бичкова [та ін.]; редкол. Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1989. – 576 с.
- 2.166 Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів. – К. : [б. в.], 1994. – 559 с.
- 2.167 Національні процеси в Україні. Історія і сучасність : документи і матеріали : довідник. У 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1997. – 704 с.
- 2.168 Немцы Украины – жертвы сталинских репрессий, 1929-1955 гг. : сб. док. / Ю. А. Дынгес, сост. А. А. Дынгес ; Донецк. нац. культ. о-во немцев «Видергебурт». – Донецк : Апекс, 2002. – 124 с.
- 2.169 Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР : Постанова Ради міністрів Української РСР від 2 листопада 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/518-78-%D0%BF>. – Назва з екрану.
- 2.170 Постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) о журналах «Звезда» и «Ленинград» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lib.ru/RUSSLIT/ZOSHENKO/zvezda.txt>. – Загл. с экрана.
- 2.171 Программа Коммунистической партии Советского Союза / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1974. – 144 с.
- 2.172 Скрипник М. О. Статті і промови з національного питання / М. О. Скрипник ; упор. І. Кошелівець. – Мюнхен : [б. в.], 1974. – 270 с.
- 2.173 Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського

- населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_065 . – Назва з екрану.
- 2.174 Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР Указ Президії Верховної Ради СРСР, від 19 лютого 1954 року // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – 9 марта. – С. 147.
- 2.175 Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах : зб. наук. пр. : у 2-х ч. / ред. П. Кононенко [та ін.] ; Ін-т українознавства Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – Ч. 1. – [Б. м. : б. в.], 1999. – 299 с.
- 2.176 Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах : зб. наук. пр. : у 2-х ч. / ред. П. Кононенко [та ін.] ; Інститут українознавства Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – Ч. 2. – [Б. м. : б. в.], 1999. – С. 303-580.
- 2.177 Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях : Доклад Н. С. Хрущева XX съезду Ком. партии Сов. Союза 25 февраля 1956 г. / Н. С. Хрущев. – Донецк : Донецкий Мемориал, 2006. – 48 с.

3. Статистичні матеріали

- 3.178 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги . – М. : [б. и.], 1992. – 256 с.
- 3.179 История административно-территориального деления Донецкой области 1919-2000 гг. : сб. док. и материалов / сост. Л. Д. Заднепровская, О. А. Попова ; ред. Н. Б. Метальникова ; Гос. архив Дон. обл. – Донецк : Гос. архив Дон. обл., 2001. – 272 с.
- 3.180 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР . – М. : [б. и.], 1963. – 210 с.
- 3.181 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. 4. : Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. – М. : [б. в.], 1973. – 648с.

- 3.182 Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Т. 4. Ч. 2. – Кн. 1-3. – М. : [б. в.], 1989. – 214 с.
- 3.183 Народное образование и культура в СССР : стат. сб. – М. : Финансы и статистика, 1989. – С. 376-377.
- 3.184 Народное хозяйство Украинской ССР : к 60-летию образования СССР : стат. ежегодник / ЦСУ УССР. – К. : Техника, 1982. – 382 с.
- 3.185 Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 р. по Українській РСР : Стат. зб. Додаток до статистичного бюлетеня № 7 (56) ЦСУ УРСР. – К., 1961. – С. 43-58.
- 3.186 Перший Всеукраїнський перепис населення : історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / наук. ред. : І. Ф. Кураса, С. І. Пирожкова ; Держкомстат України ; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. – К. : [б. в.], 2004. – 358 с.

4. Періодичні видання

- 4.187 Большевик : теорет. и полит. журн. / орган ЦК ВКП(б). – М.: Правда, 1924 – . – Ежемесячно. 1948, №1 – 12 ; 1949, № 1–12 ; 1950, № 1–12.
- 4.188 Вопросы истории КПСС . – 1959 . №4
- 4.189 Ворошиловградская правда / орган Ворошиловград. обкома, горкома КП(б)У / КПУ и обласного Совета депутатов трудящихся. – Ворошиловград, 1935 – . – Три раза в неделю. – 1943-1958.
- 4.190 Ворошиловградская правда / орган Ворошиловград. обкома, горкома КП(б)У / КПУ и обласного Совета депутатов трудящихся. – Ворошиловград, 1935 – . – 3 раза в неделю. – 1970-1982.
- 4.191 Герценов Б. Два цвета времени. Как Н. С. Хрущёв хотел сделать оседлыми цыган / Б. Герценов // Первая линия. – 1993. – № 42 (200). – С. 3-5.
- 4.192 Боєчко В. Молдавани в Україні / В. Боєчко // Віче. – 1993. – № 3. – С. 100–111.
- 4.193 Глазовий А. Циганська рапсодія / А. Глазовий // ПіК. – 1999. – № 27. – С. 28-30.

- 4.194 Известия ЦК КПСС : журнал /орган ЦК КПСС. – М., 1989 – .- Ежемесячно. 1989, № 1-12+приложение к тому 12 ; 1990, №1-12 ; 1991 , №1-8.
- 4.195 Ковальчук И. Большая родина для нацменьшинств / И. Ковальчук // Сегодня. – 2011. – 10 января. – С. 10-12.
- 4.196 Комаренко Т. Вірмени в Україні / Т. Комаренко // Українська діаспора. – 1994. – № 6. – С. 155–169.
- 4.197 Комсомолец Донбасса / орган Сталинского/Донецкого обкома и горкома ЛКСМУ. – Сталино/Донецк, 1934 – . – Три раза в неделю. – 1950-1985.
- 4.198 Косів М. Борги перед народом : (3 історії національного питання в УРСР) / М. Косів // Жовтень. – 1989. – № 6. – С. 8-12.
- 4.199 Культура и жизнь : ежемесеч. ил. журн. Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами (ССОД). – М., 1949-1951.
- 4.200 Литературная газета : советское и российское еженедельное литературное и общественно-политическое издание/ орган Правления СП СССР. – М., 1929 – . – Еженедельно. – 1946-1948.
- 4.201 Луганская правда / орган Луган. комитета РСДРП, обкома, горкома КП(б)У / КПУ и обласного Совета депутатов трудящихся. – Луганск, 1917 – . – 3 раза в неделю. – 1958-1970.
- 4.202 Молодогвардеец : обл. общественно-политическая газета / орган Ворошиловградского/Луганського обкома ЛКСМ Украины. – Ворошиловград/Луганск, – . – Еженедельник . – 1967-1985.
- 4.203 Правда /орган ЦК и Петроградского комитета РСДРП(б), орган Центрального Комитета и МК ВКП(б) , орган Центрального Комитета КПСС, орган КПрФ. – М., 1912 – . – Ежедневно. – 1945-1985.
- 4.204 Прапор перемоги : районне громадсько-полит. видання / орган Ворошиловград./Луган. обкома и горкома КП(б)У/КПУ, обласного и городского советов депутатов трудящихся. – Ворошиловград/Луганск, . – Еженедельно. – 1946-1985.

- 4.205 Радянська Донеччина / орган Сталінського/Донецького обкому та міськкому КП(б)У/КПУ, обласної ради депутатів трудящих. – Сталино/Донецк. – 1945-1985.
- 4.206 Радянська Україна [первоначально Коммунист] / орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради УРСР. – Київ, 1918 – Щоденно. – 1951.
- 4.207 Социалистический Донбасс [первоначально Диктатура труда] / орган Сталинского/Донецкого обкома КП(б)У/КПУ, Облисполкома, Облпрофбюро, Сталинского/Донецкого горпарткома, горсовета и ГСПС. – Сталино/Донецк, 1929 – . – Пять раз в неделю. – 1943-1985.

ЛІТЕРАТУРА

5. Статті, збірники наукових робіт, монографії

- 5.208 Агафонова І. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження / І. Агафонова // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 11–13.
- 5.209 Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Беліцер Н. В., Бугаєв С. В., Варивода Я. О., Євтух В. Б., Кравець Т. А. ; Ю. Тищенко (заг. ред.). – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — 312с.
- 5.210 Актуальні проблеми управління територіями : матеріали наук.-практ. конференції 26-27 листопада 1992 р. / ред.-упоряд. О. А. Воронько, М. І. Корнієнко. – К., 1993. – 348 с.
- 5.211 Алфьоров М. А. Демографічний розвиток міст Східної України в 1920-1939 рр. : [також Донец. обл.] / М. А. Алфьоров // Схід. – 2009. – № 8. – С. 40-44.
- 5.212 Алфьоров М. А. Демографічний та економічний розвиток Донбасу в 1950-ті роки ХХ ст. / М. А. Алфьоров // Нові сторінки історії Донбасу : статті. Кн. 13/14 . – Донецьк 2007. – С. 251-260.
- 5.213 Алфьоров М. А. Міграційні та демографічні процеси у Донецькій області 1943-1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 1. – С. 26-29.

- 5.214 Алфьоров М. А. Місце зовнішніх міграцій населення в Донбас у відновленні і формуванні його трудових ресурсів у 1943-1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2005. – № 4. – С. 57-61.
- 5.215 Алфьоров М. А. Порівняльний аналіз міграційних та демографічних процесів у Ворошиловградській (Луганській) і Сталінській областях 1952-1959 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2005. – № 1. – С. 52-55.
- 5.216 Алфьоров М. А. Порівняльний аналіз міграційних та демографічних процесів у Ворошиловградській і Сталінській областях (1943-1951рр.) / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 4. – С. 55-65.
- 5.217 Альтер М. Полтора века спустя в содружестве народов Донеччины. Страницы истории евреев в регионе / М. Альтер // Межэтнические культурные святы в Донбассе : история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 37-44.
- 5.218 Аналіз етнонаціональної структури та міжетнічної взаємодії в українському суспільстві : Звіт про НДР (закл.) / КНУТШ. Фак. соціології та психології; Керівник НДР В. Євтух. – Київ, 2005. – 512 с.
- 5.219 Антонюк О. В. Етнополітика в Україні : історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 44.
- 5.220 Антонюк О. В. Основи етнополітики : навч. посіб. для студ. вузів / О. В. Антонюк ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К. : МАУП, 2005. – 426 с.
- 5.221 Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави : історичні та теоретико-методологічні засади. / О. В. Антонюк. – К. : [б. в.], 1999. – 942 с.
- 5.222 Апресян Г. З. О единстве социалистического содержания и национальной формы в советском искусстве / Г. З. Апресян // Вопросы философии. – 1958. – № 8. – С. 107-116.
- 5.223 Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья : история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) : пособие для студ. вузов и учителей общеобразоват. и национальных воскресных шк. / М. А. Араджиони ; Симферопольский гос. ун-т, Крымское

- отделение Института востоковедения НАН Украины. – Симф. : [б. и.], 1999. – 132 с.
- 5.224 Артамонова И. М. Пресса национальных меньшинств Донбасса / И. М. Артамонова // Курсив – Луганськ : збірник наукових праць. – Луганськ, 2006. – Вип.1. 2006. 196 с. – С. 10-14.
- 5.225 Багликова М. С. К вопросу о репатриации немецких военнопленных (на материалах Донбасса) / М. С. Багликова // Российские немцы. – 2008. – № 1(53). – С. 314–338.
- 5.226 Бажан О. Г., Данилюк, Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
- 5.227 Бажан О. Г. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920-1940-х років // Краєзнавство : науковий журнал / Національна спілка краєзнавців України; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2009. – № 3/4. – С. 85-89
- 5.228 Бажан, О. Г. Каральні заходи НКВС проти етнічних меншин на Одещині в часи «великого терору»: статистичний аспект / О. Бажан // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса, 2011. – Вип. 11. – С. 116-146
- 5.229 Бажан, О. Г. Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР») / О. Бажан // Краєзнавство : науковий журнал / Нац. спілка краєзнавців України ; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2012. – № 3 (80). – С. 26-31
- 5.230 Бажан, О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. / О. Г. Бажан // Український історичний журнал : науковий журнал / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політич. і етнонаціон. досліджень. – Київ, 2008. – № 5. – С. 147-159.
- 5.231 Бажан, О. Г. Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині // Науковий вісник Ужгородського національного університету / Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2007. – Ціна свободи

- й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989-1991 рр. Матеріали міжн. наук.-практ. конференції. – С. 32-38. – (Історія ; Вип. 18)
- 5.232 Бажан, О. Г. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єрейської національності в УРСР (1960-ті - 1980-ті рр.) / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науковий і документальний журнал / Головна редакційна колегія науково-док. серії книг «Реабілітовані історією». – Київ, 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 112-120.
- 5.233 Бажан, О. Г. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги» / О. Г. Бажан // Наукові записки Нац. Ун-ту «Києво-Могилянська Академія» / Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – Київ, 2007. – Т. 65 : Історичні науки. – С. 40-49.
- 5.234 Бажан, О. Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову / О. Г. Бажан // Український історичний журнал : науковий журнал / НАНУ, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонаціон. досліджень. – Київ, 2010. – № 1 (490). – С. 35-41
- 5.235 Бажан, О. Г. Статистика політичних репресій в УРСР у дзеркалі архівних джерел / О. Г. Бажан // Краєзнавство : науковий журнал / Національна спілка краєзнавців України; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2003. – № 1/4. – С. 106-109
- 5.236 Бажан, О. Г. Угорська революція 1956 р. та її наслідки для України / О. Г. Бажан // Науковий вісник Дипломатичної академії України / Дипломатична академія України. – Київ, 2008. – Вип. 14 : Зовнішня політика і дипломатія: історична ретроспектива, традиції, сьогодення. – С. 274-277
- 5.237 Бажан, О. Г. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970-1980-х роках / О. Бажан // Краєзнавство : науковий журнал / Всеукраїнська спілка краєзнавців; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2008. – № 1/4. – С. 45-55

- 5.238 Бакало Іван. Національна політика Леніна / І. Бакало. – Мюнхен : Сучасність, 1974. – 211 с.
- 5.239 Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: [б. в.], 1996. – 448 с.
- 5.240 Баран В. К. Україна : новітня історія (1945-1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів : [б. в.], 2003. – 670 с.
- 5.241 Баран В. К. Україна після Сталіна : Нарис історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Львів : [б. в.], 1992. – 124 с.
- 5.242 Бевз Г. П. Українці / Г. П. Бевз. – К. : Педагогічна преса, 2007. – 101 с. : іл. – Бібліогр.: с. 99-100.
- 5.243 Беліков О. В. Державна політика стосовно циганського населення на українських землях / О. В. Беліков // Этнические сообщества Украины : история, современность, будущее : сб. ст. / під ред. А. А. Дингеса, С. Ю. Кузнецової. – Донецьк : Апекс, 2006. – С. 159 – 226.
- 5.244 Белікова, Н. Міфологічні повір'я та перекази шахтарів Донбасу / Н. Белікова, О. Беліков // Історія релігій в Україні : науковий щорічник / Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Львів, 2012. – Кн. 1. – С. 75-84.
- 5.245 Бібліографія праць співробітників інституту : 1991-2001 рр. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 177 с.
- 5.246 Бойко Ю. Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національного питання / Ю. Бойко. – Париж : Нове слово, 1964. – 132 с.
- 5.247 Болгари Приазов'я. Історія і сучасність: матеріали регіонального круглого столу, 22 грудня 2007 р. / [відп. ред. М. Л. Швецов] ; Донец. нац. ун-т ; Горлів. ін-т інозем. мов ; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, Донец. Центр. – Донецьк : Вебер, 2007. – 105 с.
- 5.248 Болгари / авт.-упоряд. І. О. Андрющенко [та ін.] ; Кримське республіканське товариство болгар ім. П. Хілендарського, Кримське республіканське

- відділення Товариства зв'язків з українцями за межами України («Україна-Світ»). – Сімф. : [б. в.], 2002. – 40с.
- 5.249 Болгари в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажчик (1917-1941) / Книжкова палата України ; уклад. Н. А. Дехтярьова [та ін.] ; заг. ред. М. І. Сенченко. – К. : [б. в.], 2000. – 148 с.
- 5.250 Болгари Приазов'я. Історія та сучасність : матеріали регіон. кругл. столу 22 грудня 2007 р. / Донец. нац. ун-т [та ін.] ; [відп. ред. М. Л. Швецов]. – Донецьк : Вебер, Донецька філія, 2007. – 105 с.
- 5.251 Болтенкова Л. Ф. Інтернаціоналізм в действии / Л. Ф. Болтенкова. – М. : [б. в.], 1988. – 221 с.
- 5.252 Большая Советская Энциклопедия : в 30-ти т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1976. – Т. 24 : Собака – Струна. – 608 с.
- 5.253 Большая Советская Энциклопедия : в 30-ти т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1976. – Т. 25 : Струнино – Тихорецк. – 600 с.
- 5.254 Большая Советская Энциклопедия : в 30-ти т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1978. – Т. 28 : Франкфурт – Чага. – 616 с.
- 5.255 Бородінов В. Д. Етнополітологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Бородінов. – Донецьк : Каштан, 2012. – 480 с.
- 5.256 Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року. / Л. І. Брежнев – К., Політвидав України, 1976. – С. 8.
- 5.257 Брежнев Л. И. Малая земля ; Возрождение ; Целина ; Воспоминания / Л. И. Брежнев . – М. : Известия, 1982 . – 252 с.
- 5.258 Британ В. Т., Висоцький О. Ю. Історія України з давнини до початку ХХІ століття : навч. посіб. / В. Т. Британ, О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : НМетАУ, 2007. – 170 с.
- 5.259 Бритченко С. П. Деякі питання розвитку національних відносин в Україні / С. П. Бритченко. – К. : Тов-во «Знання» УРСР, 1990. – 46 с.

- 5.260 Бугай М. Ф. За повідомленням НКВС були переселені : Про депортацію населення з України у 30-40-і роки / М. Ф. Бугай. – К. : [б. в.], 1992. – С. 35-44.
- 5.261 Бузаров Андрей Игоревич. Осетины Украины / А. И. Бузаров ; Донец. обл. обществ. орг-ция «Аланы – Донбасса» [и др.]. – Луганск : Промпечать, 2010. – 656 с.
- 5.262 Буковинські українці в боротьбі за соборну державність (1920-1930-ті рр.) / І. Дробот ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : [б. в.], 2002. – 67 с.
- 5.263 Бураковський О. Рада націй та міжнаціональні стосунки в Україні / О. Бураковский // Сучасність. – 1991. – Ч.1. – С. 30-91.
- 5.264 Бурковський, І. Національні процеси в СРСР післясталінської епохи / І. Бурковський // Розбудова держави. – 1997. – № 4-5,12; 1998. – №1-2. – С. 16-24
- 5.265 Бутенко А. П. «Национальный коммунизм» – идеологическое оружие буржуазии / А. П. Бутенко // Вопросы философии. – 1958. – № 6. – С. 3-16.
- 5.266 Бут О. М., Попов Г. Д. Особливості етнічного складу населення і проблеми розвитку національних меншин Донецького краю / О. М. Бут, Г. Д. Попов // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство та культура» (Наукові доповіді та повідомлення). – Київ-Харків : Рідний край, 1997. – Ч. 2. – С. 36-38.
- 5.267 Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук ; Київський національний лінгвістичний ун-т. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
- 5.268 Вейда С. В. Периодические издания (газеты) в Луганске и Луганской области в 20 веке / С. В. Вейда // Проблеми сучасності : культура, мистецтво, педагогіка : збірник наукових праць. – Луганськ. – Вип.16(2011). 2011 . 308 с. – С. 296-302.
- 5.269 Винниченко І. Німці в Україні / Винниченко Ігор = Deutsche in der Ukraine / Wynnyschenko Ihor : біо-бібліогр. довід. – К. : Геопринт, 2011. – 351 с.

- 5.270 Винниченко І. І. Україна 1920-1980-х : депортації, заслання і виселення / І. І. Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 125 с.
- 5.271 Вітман, Костянтин Миколайович. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : монографія / К. М. Вітман ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Одеська національна юридична академія. – К. : Логос, 2007. – 336 с.
- 5.272 Война без тыла : репрессии на Украине / А. Н. Мироненко, А. П. Бенько ; отв. за текст Ю. К. Свиначенко, ред. И. В. Самко, АН Украины, Ин-т гос. и права. – К. : Юрлен, 1994 . – 29 с.
- 5.273 Восстановление Донбасса, 1946-1950 / А. Г. Кандаля – К., 1986. – 573с.
- 5.274 Вступ до етнопедagogіки : навч. посібник / В. Б. Євтух, А. А. Марушкевич, Н. М. Дем'яненко, В. В. Чепак. – Київ : Київський університет, 2004. – 88 с.
- 5.275 Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття : колективна монографія / під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 339 с.
- 5.276 Газети України 1941-1945 рр. у фондах Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: каталог / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, уклад. Н.Ф. Самохіна та ін. ; ред.-бібліогр. Н.Ф. Криворучко, О.С. Лук'янчук. – К. : [б. в.], 2009. – 501 с.
- 5.277 Галка К. О. Образ нацистської Німеччини в пресі Донбасу 1933-1939 рр. (на матеріалах газети «Соціалістический Донбасс») / К. О. Галка // Нові сторінки історії Донбасу : статті. Кн. 19 . 2010 . 262 с. — С.9-19.
- 5.278 Гетьманчук М. П. Угорська національна меншина в Україні : правові засади політичної суб'єктності / М. П. Гетьманчук, В. К. Гришук, Н. П. Шипка ; Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2008. – 407 с.
- 5.279 Гончаров В. В. Чисельність єврейського населення Донбасу / В. В. Гончаров ; [гол. ред. З. Г. Лихолобова]. – Донецьк : [б. в.], 2000. – Кн. 8. – С. 239-247.
- 5.280 Греки на українських теренах : нариси з етніч. історії : документи, матеріали, карти / Марія Дмитрієнко [та ін.] ; [редкол. : В. Смолій (голова) та

- ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України. – К. : Либідь, 2000. – 483 с.
- 5.281 Грошев И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / И. Грошев. – М. : Мысль, 1967. – 420 с.
- 5.282 Гуржій О. І. «Український історичний журнал» : півстоліття в науці / О. І. Гуржій, О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 6-18.
- 5.283 Гуркіна Г. О. Традиції та звичаї українців / Г. О. Гуркіна, О. В. Сердюк. – Х. : Торсінг плюс, 2008. – 95 с.
- 5.284 Гуцал, П. Багряний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939-1941 рр.) / П. Гуцал, О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науковий і документальний журнал / Головна редакційна колегія науково-док. серії книг «Реабілітовані історією». – Київ ; Харків, 2009. – № 1 (32). – С. 182-193
- 5.285 Даниленко, В. М. Українці і росіяни в процесі формування «соціалістичної нації» (друга половина ХХ ст.) / В. М. Даниленко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / гол. редкол.: Б. Є. Патон ; НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса . – Київ : Парламентське вид-во, 2009 . – С. 314-329.
- 5.286 Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан ; НАН України ; Ін-т історії України та ін. – К. : Рідний край, 2000. – 653 с.
- 5.287 Дашкевич Я. Р. Вірмени в Україні : дорогами тисячоліть : зб. наук. пр. / Ярослав Дашкевич ; Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – Л. : Логос, 2012. – 1317 с.
- 5.288 Декурно Л. Л. Донеччини : Преса історія та сучасність / Л. Л. Декурно // Літопис Донбасу : краєзнавчий зб. -2002. – № 10. – С. 94-99.
- 5.289 Депортації українців та поляків : кінець 1939- початок 50- х років: (До 50-річчя операції «Вісла») : [матеріали міжнар. наук. конф.] / НАН України,

- Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; упоряд. Ю. Сливка. – Л. : [б. в.], 1998. – 132 с.
- 5.290 Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6-8 жовт. 2005 р., м. Запоріжжя / Держ. ком. України у справах національностей та міграції, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Запоріз. обл. держ. адмін., Запоріз. нац. техн. ун-т ; упоряд. М. В. Дєдков, І. М. Спудка ; заг. ред. М. В. Дєдков. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2005. – 284 с.
- 5.291 Джунусов М. С. Лениннизм и национальный вопрос / М. С. Джунусов. – М. : [б. и.], 1970. – 52 с.
- 5.292 Дзюба І. М. Автографи відродження / І. М. Дзюба. – К., 1986. – 301с.
- 5.293 Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. – Мюнхен, 1968. – С. 235-236.
- 5.294 До історії міжнаціональних процесів на Україні (30-ті роки) // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 99-112.
- 5.295 До історії міжнаціональних процесів на Україні (30-ті роки) // Український історичний журнал. -1991. – № 2. – С. 89-102.
- 5.296 Донецький національний академічний театр опери та балету ім. А.Б. Солов'яненко [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://donbassopera.com/ru/> . – Назва з екрану.
- 5.297 Енциклопедія етнокультурознавства // Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : [б. в.], 2000. – Ч. 1. – 522 с.
- 5.298 Енциклопедія Українознавства / гол. ред. В. Кубійович. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 2. – С. 563-573, 573 -575 (репринтне відтворення видання 1955-1984 років).
- 5.299 Етнічні спільноти України : Довідник / Ін-т етнічних, регіон. та діаспорозн. студій, Ін-тут соціології НАН України; Ред. кол. В. Євтух, В. Трощинський, Л. Аза та ін. – Вип.3. – Київ, 2001. – 252с.

- 5.300 Етнічність : глосарій / Володимир Євтух ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Ін-т етнічних. регіональн. та діаспорознавчих студій. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 170 с.
- 5.301 Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, [та ін.] ; наук. ред. К. М. Тищенко. – К. : Наукова думка, 2004 . – 343 с.
- 5.302 Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії : довідник . – К. : [б. в.], 1993. – 800 с.
- 5.303 Етнонаціональні процеси в Україні : історія та сучасність / за ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 423 с.
- 5.304 Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації / Євтух В.В. – К, 1993. – 110с.
- 5.305 Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ін-тут нац. відносин і політології НАНУ; авт. кол. І. Курас, Л. Нагорна, В. Євтух. – Київ, 1997. – 212 с.
- 5.306 Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / [М. Панчук та ін. ; редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. – 395 с.
- 5.307 Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства : навчальний посібник / ред. В. Б. Євтух. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 348 с.
- 5.308 Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ – ХХІ століттях : матеріали доп. круглого столу, 2 черв. 2011 р. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Іст. ф-т, Студ. наук. т-во, Укр. центр вивч. історії Голокосту, Східноукр. філ. Міжнар. Соломон. ун-ту ; [редкол. : Бондар К. В. та ін.]. – Х. : [б. в.], 2011. – 78 с.

- 5.309 Євреї в Україні : історія, культура, традиції : зб. наук.-публіц. ст. / голов. ред. І. Ф. Курас ; НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К. : [б.в.], 1997. – 256 с.
- 5.310 Євсєєва, Галина Петрівна. Державна мовна політика та українська національна ідея : монографія / Г. П. Євсєєва ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. - Д. : ДРІДУ НАДУ, 2010. – 335 с.
- 5.311 Євтух, В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / В. Євтух // Соціологія : теорія, методи, маркетинг : науково-теоретичний часопис / Ін-т соціології Нац. акад. наук України. – Київ, 2013. – № 1, січень – березень. – С. 3-26
- 5.312 Євтух, В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Б. Євтух. - К. : УАННП "Фенікс", 1997. – 214 с.
- 5.313 Євтух, В. Б. Етнос, нація, прогрес / В. Б. Євтух // Національний прогрес України: сутність, виміри, перспективи. – К., 1993. – 110 с.
- 5.314 Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко ; Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Ін-ту соціології НАН України. – К. : Інтел, 1994. – 182 с.
- 5.315 Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Євтух. – К. : [б. в.], 2000. – 236 с.
- 5.316 Єфіменко, Геннадій Григорійович. Національна політика керівництва ВКП (б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука) / Г. Г. Єфіменко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К. : [б. в.], 2000. – 72 с. – (Історичні зошити)
- 5.317 Журба М. А. Громадські об'єднання в житті німецької національної меншини України (20-30 рр. ХХ ст.) // Вопросы германской истории. Сб. научных трудов. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 13-22.
- 5.318 Журба М. А., Доценко В. О. Товариства із землевлаштування трудящих євреїв. Культурницька діяльність в Україні (20-30 рр. ХХ ст.) // Вісник державної академії керівних кадрів культури й мистецтв. – К., 2001. — № 3. – С. 96-104

- 5.319 Журба М. А. Радянські громадські організації національних меншин УРСР в умовах непу // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 137-143
- 5.320 Заблоцький А. В. Військово-технічна пропаганда у радянській пресі напередодні Великої Вітчизняної війни (на матеріалах газети «Социалистический Донбасс») / А. В. Заблоцький // Нові сторінки історії Донбасу : статті. – 2009. – Кн.17/18. – 403 с. – С. 363-373.
- 5.321 Задніпровський О. І. Хроніка голоду 1946-1947 років у Донбасі / О. І. Задніпровський ; Донец. нац. ун-т, Донец. відділення Наук. Товариства ім. Шевченка, Укр. Культуролог. центр (м. Донецьк). – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – 372 с.
- 5.322 Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів, Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 7.
- 5.323 Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : пос. для студентів історичних спец. ун-ів. / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАЮ, 2007. – С. 14.
- 5.324 Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х-80-х рр.ХХ ст. : Збірник документів та матеріалів / Упор.: О. Г. Бажан, О. М. Ігнатуша, О. С. Тедєїв та ін.; НАН України, ін-т історії України, Всеукр. спілка країзнав. – Київ : Рідний край, 1997. – 473с.
- 5.325 Зварич, Ігор Теодорович. Етнополітика в Україні: регіональний контекст : монографія / І. Т. Зварич ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Дельта, 2009. – 320 с.
- 5.326 Здійснення національної політики КПРС на Україні : критика немарксистських концепцій . – К. : [б. в.], 1989. – 214 с.
- 5.327 Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 годы / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – №4. – С. 24-41.
- 5.328 Зиманас Г. О. Дружба народов СССР и преодоление пережитков буржуазного национализма / Г. О. Зиманас // Вопросы философии. – 1958. – № 1. – С. 26-38.

- 5.329 Зінченко Ю. І. Кримські татари : історичний нарис / Ю. І. Зінченко ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К. : [б. в.], 1998. – 205 с.
- 5.330 Иващенко А. В. История еврейской общины Донецка / А. В. Иващенко. – Донецк : Издатель Заславский А. Ю., 2014. – 160 с.
- 5.331 История рабочих Донбасса : в 2-х т. / ред. Ю. Ю. Кондюфор ; АН УССР; Ин-т истории. – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму: Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 296-310.
- 5.332 История Советского Союза : в 2-х т. / общ. ред. Е. А. Амбарцумова. – М. : Междунар. отношения. Боффа Д., Сталин и Хрущев. 1941-1964 : Т. 2. – 1994. – 632 с.
- 5.333 Ігнатенко І. В. Традиційна обрядова культура українців : навч.-метод. комплекс для студ. іст. ф-ту, спец.- етнологія / І. В. Ігнатенко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Іст. ф-т, Каф. етнології та краєзнав. – К. : Логос, 2012. – 30 с.
- 5.334 Историчне джерелознавство : підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та інші. – К. : Либідь, 2002. – С. 150.
- 5.335 Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. Тронько П.Т. (гол. Гол. редкол.) – Донецька область. – К. : УРЕ, 1970. – 992 с.
- 5.336 Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. Тронько П.Т. (гол. Гол. редкол.) – Луганська область. – К. : УРЕ, 1968. – 940 с.
- 5.337 Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. Тронько П.Т. (гол. Гол. редкол.) – Миколаївська область – К. : УРЕ, 1971. – 771с.
- 5.338 Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. Тронько П.Т. (гол. Гол. редкол.) – Херсонська область. – К. : УРЕ, 1983. – 688 с.
- 5.339 Історія України : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Олег Бажан, Олександр Білоусько, Віталій Власов, Юрій Мицик. – Київ : Дельта, 2006. – 639с.

- 5.340 Каган М. С. К вопросу о национальном своеобразии искусства / М. С. Каган // Вопросы философии. – 1958. – № 1. – С. 113-124.
- 5.341 Кайгер В. Національні репресії часів СРСР та етнічна самосвідомість німців України / В. Кайгер // Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 52-58.
- 5.342 Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : монографія / О. Я. Калакура ; НАН України, Ін-т політ. і етнонаціонал. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
- 5.343 Каммари М. Д. Строительство коммунизма и дальнейшее сближение наций в СССР / М. Д. Каммари // Вопросы философии. – 1961. – № 9. – С. 29-43.
- 5.344 Касперович П. М. Періодична преса про робітничий рух у Донбасі (1980-1990 рр.) / П. М. Касперович // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – №№ 3/4. – С. 143-146.
- 5.345 Кіндратенко А. М. Етнічні війни проти українців / А. М. Кіндратенко ; Міжрегіон. акад. управління персоналом. – К. : МАУП, 2006. – 280 с.
- 5.346 Ковач, Л. Л. Етнопрофесійна структура населення Донбасу за результатами Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Л. Л. Ковач // Соціальна історія : наук. зб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів. – Київ, 2012. – Вип. 8. – С. 73-82.
- 5.347 Ковач, Л. Л. Теоретичні виміри етносоціальних процесів у Донбасі / Л. Л. Ковач // Соціальна історія : наук. зб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів. – Київ, 2011. – Вип. 7. – С. 58-64.
- 5.348 Козерод О. Боротьба з іудаїзмом в радянській Україні у першій половині 20-х років ХХ ст. : збірник / О. Козерод // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ; Національна Академія наук України. – Київ, 2000. – С. 242-250.
- 5.349 Козерод О. В. Евреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. / О. В. Козерод ; НАНУ ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – Харків : СПД Савчина, 2003. – 313 с.

- 5.350 Козерод О. В. Євреї України у розвитку нових напрямів літератури, архітектури та мистецтва в 1920-ті рр. : зб. наук. праць / О. В. Козерод; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. – Вип. 48. – С. 18-25.
- 5.351 Концепція етнополітичних досліджень в Україні / В. Б. Євтух, С. І. Суглобін, М. О. Молчанов. – Київ : МПП «Інтелектуальна взаємодія – ІНТЕЛ», 1992. – 21 с.
- 5.352 Костюк Г. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки : дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К. : [б. в.], 1995. – С. 27-112.
- 5.353 Краєзнавці України. : (сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукраїнська спілка краєзнавства; Редкол. П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Упоряд. Т. Ф. Григор'єва, Г. А. Вербиленко. – Київ. Кам"янець-Подільський. – Т.1. – 2003. – 272 с.
- 5.354 Красножон Н. Русифікація національних меншин України (1944-1953) / Н. Красножон // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – №5. – С.123-125.
- 5.355 Кримські татари : історія і сучасність : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13-14 травня 1994 р.) / ред. І. Курас [та ін.] ; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К. : [б. в.], 1995. – 234 с.
- 5.356 Кубійович В. Національний склад населення радянської України в світлі советських переписів з 17.12.1926 і 15.1.1959 / В. Кубійович. – Париж : [б. в.], 1962. – 16 с.
- 5.357 Кубійович В. Наукові праці / В. Кубійович. – Париж-Львів : [б. в.], 1996. – 800 с.
- 5.358 М. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. Куличенко. – М. : Мысль, 1972. – 564 с.
- 5.359 Куличенко М. И. Многонациональное советское государство / М. И. Куличенко. – М. : [б. и.], 1972. – 431 с.
- 5.360 Куліченко М. І., Маланчук, В. Ю. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні / М. І. Куліченко, В. Ю. Маланчук. – К. : Вид-во політичної літератури, 1971. – 320 с.

- 5.361 Курас, Іван Федорович. Етнополітика: історія і сучасність : ст., виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас ; Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України. – К. : ІПІЕНД, 1999. – 656 с.
- 5.362 Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі : українсько-російське прикордоння, 1870-1900-і роки / Г. Куромія. – К. : [б. в.], 2002. – С. 420-474.
- 5.363 Лаврів П. І. Історія Південно-Східньої України / П. І. Лаврів. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1996. – 205 с.
- 5.364 Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. – 2-ге вид., доп. і перероб. / М. В. Лазарович. – Тернопіль, 1999. – 147 с.
- 5.365 Лазарович, Микола Васильович. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917-1921 років: компаративний аналіз : монографія / Микола Лазарович. – Т. : ТНЕУ, 2013. – 759 с.
- 5.366 Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К. : Знання-Прес, 2003. – С. 529.
- 5.367 Левітас Ф. Л. Євреї України в роки другої світової війни / Ф. Л. Левітас. – К. : Вірій, 1997. – 272 с.
- 5.368 Ленинские принципы национальной политики КПСС и актуальные задачи интернационального воспитания : материалы респ. науч.-практ. конф., состоявшейся 11 апр. 1987 г. в г. Алма-Ате / ЦК Компартии Казахстана, Комис. по нац. и межнац. отношениям ; [под общ. ред. А.А.Устинова]. – Алма – Ата : Казахстан, 1987. – 178 с.
- 5.369 Летопись периодических изданий СССР : в 2-х частях : 1955 – 1960 гг. : орган гос. библиографии СССР. – М. : Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1962. – Газеты: ч. 2. – 1962. – 873 с.
- 5.370 Летопись периодических изданий СССР : 1966 – 1970 гг. : орган гос. библиографии СССР. – М. : Книга. Газеты: ч. 2. – 1975. – 492 с.
- 5.371 Летопись периодических и продолжающихся изданий : 1971 – 1975 : орган гос. библиографии СССР / [відп. ред. І. Я. Левин] . – М. : Книга, 1977 – . Газеты : ч. 2. – 1981. – 488 с.

- 5.372 Лисенко О., Гриневич В. Випробування : перевірка війною / Україна і Росія в історичній ретроспективі / О. Лисенко, В. Гриневич. – Т. 2. Радянський проект для України. – К. : [б. в.], 2004. – С. 123-396.
- 5.373 Литвих Т. В. Національна політика в другій половині 1950-х - середині 1960-х рр. / Т. В. Литвих // Соціальна історія : науковий збірник / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Кафедра історії гуманітарних факультетів. – Київ, 2007. – Вип. 2. – С. 72-79.
- 5.374 Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні / А. В. Лихолат. – К. : [б. в.], 1967. – 304 с.
- 5.375 Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Ін-т історії партії при ЦК КП України – Філіал ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – 85 с. – (Серія «Рішення XXV з'їзду КПРС – у маси!»).
- 5.376 Лихолат А. В. Содружество народов СРСР в борьбе за построение социализма (1917-1957) / А. В. Лихолат. – М. : [б. и.], 1976. – 368 с.
- 5.377 Лобурець В. Е. Изменение национального состава рабочего класса Украинской ССР / В. Е. Лобурець. – Харьков, 1982. – Вып. 27. – С. 23-25.
- 5.378 Лугова О. В. Репресії проти віруючих на Донеччині в 1943-1953 рр. : стат. аспект / О. В. Лугова // Схід. – 2011. – № 4. – С.101-104.
- 5.379 Лугова О. В. Репресії проти євреїв на Донеччині (1947-1953 рр.) / О. В. Лугова // Нові сторінки історії Донбасу : статті. – 2011. – Кн. 20. – С.159-166.
- 5.380 Лук'яненко Л. Г. До історії Української Гельсинської спілки / Л. Г. Лук'яненко. – Київ : Фенікс, 2010. – 318 с.
- 5.381 Лук'яненко Л. Г. Злочинна суть КПРС-КПУ. Нюрнберг-2 / Левко Лук'яненко; МАУП. – Київ : МАУП, 2005. – 124 с.
- 5.382 Лук'яненко Л. Г. Національна ідея і національна воля / Л. Г. Лук'яненко; МАУП. – Київ : МАУП, 2003. – 296 с.
- 5.383 Лутай М. Є. Німці в Україні : історія і сьогодення : монографія / Майя Лутай. – Житомир : Рута, 2010. – 502 с.

- 5.384 Люстигер А. Сталин и евреи : Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев / Арно Люстигер . – М. : Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина: РОССПЭН, 2008. – 349 с.
- 5.385 Лях О. В. Принципи інтернаціонального виховання (60-80-ті роки ХХ ст.) / О. В. Лях // Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перший крок у науку». Т. 2. – Луганськ : Глобус-Прінт, 2012. – С. 104-108.
- 5.386 Магрицька, Ірина Василівна. Донбас – це теж Україна! / Ірина Магрицька. – Київ : Видавничка служба Конгресу Українських Націоналістів, 2012. – 23 с.
- 5.387 Майстренко И. Национальная политика КПСС в её историческом развитии / И. Майстренко. – Muenchen : [б. и.], 1978. – 224 с.
- 5.388 Мала енциклопедія етнодержавотворства (НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.). – К. : Генеза, Довіра, 1996. – 944 с.
- 5.389 Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР / Маланчук В. Е. – М. : [б. и.], 1972. – 294 с.
- 5.390 Малярчук Н. Г. Динаміка національного складу населення Донбасу в 1923-1926 рр.: додат. А.14 / Малярчук Н. Г. // Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.) : монографія. – Донецьк : [б. в.], 2011. – 250 с.
- 5.391 Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.) : монографія / Н. Г. Малярчук. – Донецьк : [б. в.] 2011. – 296 с.
- 5.392 Марченко П. Сталінська держава і перебудова : (Полемічні нотатки з питань національного будівництва) / П. Марченко // Соціалістична культура. – 1989. – № 9. – С.19-21.
- 5.393 Межнациональные отношения : термины и определения. Словарь-справочник. – К. : [б. и.], 1991. – 191 с.
- 5.394 Методи наукових досліджень : навч. пос. / А. І. Грабченко, В. О. Федорович, Я. М. Гаращенко – Х. : НТУ «ХП», 2009. – С. 26-27.
- 5.395 Мицель М. Евреи Украины в 1945-1953 гг. : очерки документальной истории / М. Мицель – К. : Дух і Літера, 2004. – 326 с.

- 5.396 Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті: навчальний посібник / Євтух Володимир Борисович, Трошинський Володимир Павлович, Аза Лариса Олександрівна. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 58 с.
- 5.397 На шляху до об'єднання та утвердження української державності / І. І. Дробот [та ін.]. – К. : [б. в.], 2002. – 264 с.
- 5.398 Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман ; Акад. історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова. – К. : [б. в.], 2003. – 496 с.
- 5.399 Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. : Л. К. Фінберг, В. Ф. Любченко. – 2-ге вид. – К. : Дух і Літера, 2008. – 439 с.
- 5.400 Население и трудовые ресурсы Донбасса. – К. : Наукова думка, 1977. – 170 с.
- 5.401 Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті / В. І. Наулко // Укр. географ. журн. – 1997. – № 2. – С. 17-27.
- 5.402 Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР : статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – 136 с.
- 5.403 Наулко В. І. Национальный состав населения Украинский ССР по материалам переписей населения / В. И. Наулко. – М. : [б. и.], 1964. – 8 с.
- 5.404 Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк / В. Наулко. – К. : Наукова думка, 1975. – 276 с.
- 5.405 Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР : история и современность // Вопросы истории. – 1989. – № 5. – С. 3-98.
- 5.406 Немцы в Украине: статус, этничность, миграционные установки (по результатам социологического исследования) / В. Б. Евтух, С. И. Суглобин, Я. Э. Самборская ; АН Украины. Институт социологии; Центр этносоциологических и этнополитических исследований. – Киев, 1993. – 26 с.
- 5.407 Немцы Украины : пилотный сб./ сост. С. Бобылева ; Обществ. акад. наук российских немцев, Ин-т украинско-немецких исследований Днепропетр.

- нац. ун-та. – М. : [б. и.], 2002. – 209 с. – (Материалы к энциклопедии «Немцы России» ; вып.7).
- 5.408 Ніжинський М. П. Більшовики України в боротьбі за культурну революцію / М. П. Ніжинський // Більшовик України. – 1949. – № 1. – С. 48-62.
- 5.409 «Низкопоклонники» и «космополиты» 1945–1949 : история и современность [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.voskres.ru/idea/vdovin.htm>. – Загл. с экрана.
- 5.410 Ніколаєць, Ю. О. Боротьба з інакомисленням у роки хрущовської «відлиги» у працях українських дослідників / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 4. – С. 130-134.
- 5.411 Ніколаєць, Ю. О. Висвітлення вітчизняними дослідниками участі української інтелігенції в опозиційному русі у роки хрущовської «відлиги» / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – С. 52-56.
- 5.412 Ніколаєць, Ю. О. Висвітлення вітчизняними науковцями ролі працівників вищих навчальних закладів УРСР у суспільно-політичному житті у роки хрущовської «відлиги» / Ю. О. Ніколаєць // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 448-454.
- 5.413 Ніколаєць, Ю. О. Відображення ідеологічного протистояння у працях вітчизняних істориків (50-60-х рр. ХХ ст.) / Ю. О. Ніколаєць // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. Статей. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 393-404.
- 5.414 Ніколаєць, Ю. О. Впровадження комуністичної ідеології в українському селі у другій половині 1940-х-середині 1960-х: Історіографія проблеми / Ю. О. Ніколаєць // Історія України: маловідомі імена, події, факти : (збірник статей) / гол. ред.: П. Т. Тронько . – Київ : НАН України, Ін-т історії України. - Вип.30 . – 2005 . – С.248-262.

- 5.415 Ніколаєць, Ю. О. Демографічні процеси на Донбасі у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Музейний вісник. – 2011. – № 11/2. – С. 192-199.
- 5.416 Ніколаєць, Ю. О. Демографічні процеси на Донбасі у другій половині 40-х – у першій половині 80-х років ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2012. – Спецвипуск. – С. 265-287.
- 5.417 Ніколаєць, Ю. О. Демографічні процеси на Донбасі у другій половині 50-х – на початку 80-х рр.. ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ХХ. Серія: Історія. – Вінниця, 2012. – С. 144-151.
- 5.418 Ніколаєць, Ю. О. Демографічні процеси на Донбасі у другій половині 50-х – першій половині 80-х років ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 28. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 161-168.
- 5.419 Ніколаєць, Ю. О. Демографічні процеси в Донбасі у роки Другої світової війни / Ю. О. Ніколаєць // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія – Міжнародні відносини. – Вип. 11. – Тернопіль: ТНПУ імені В.Гнатюка, 2013. – С. 60-70.
- 5.420 Ніколаєць, Ю. О. Депортації населення України в повоєнний період у працях вітчизняних дослідників / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2008. – № 2. – С. 163-167.
- 5.421 Ніколаєць, Ю. О. Дисидентство в Україні в роки хрущовської відлиги у працях вітчизняних науковців / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2006. – № 87-88. – С. 36-39.
- 5.422 Ніколаєць, Ю. О. Донбас в історичній пам'яті / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2011. – № 2. – С. 196-217.

- 5.423 Ніколаєць, Ю. О. Донбас в історичній пам'яті ХХ століття / Ю. О. Ніколаєць // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія – Міжнародні відносини. – Вип. 6-7. – Тернопіль: ТНПУ імені В.Гнатюка, 2011. – С. 119-125.
- 5.424 Ніколаєць, Ю. О. Етнокультурний простір та міжетнічна інтеграція в Донбасі у другій половині ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 10. – Тернопіль: ТНПУ імені В.Гнатюка, 2012. – С. 388-390.
- 5.425 Ніколаєць, Ю. О. Зміни у складі населення Донбасу у 1941-1945 рр. / Ю. О. Ніколаєць // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – 2013. – № 28. – Т. 2. – С. 567-576.
- 5.426 Ніколаєць, Ю. О. Ідеологізація радянської культури повоєнних років у висвітленні українських вчених / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Вип. 192. – Черкаси, 2010. – С. 18-26.
- 5.427 Ніколаєць, Ю. О. Інтернаціональне виховання радянських громадян у працях вітчизняних вчених середини 1940-х – середини 1960-х років / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 18. – Тернопіль: Вид-во Астон, 2006. – С. 287-293.
- 5.428 Ніколаєць, Ю. О. Комуністичний ідеал особи у працях вітчизняних науковців часів «хрущовської відлиги» / Ю. О. Ніколаєць // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник наукових праць). Випуск 29, частина 2. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 258-269.
- 5.429 Ніколаєць, Ю. О. Культурно-освітня діяльність інтелігенції УРСР у середині 1940-х – середині 1960-х рр. (історіографія) / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. Випуск 66. – Черкаси, 2005. – С. 43-49.
- 5.430 Ніколаєць, Ю. О. Методи ідеологічної роботи партії в роки хрущовської «відлиги» у висвітленні українських вчених / Ю. О. Ніколаєць // Наукові

- записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XII. Серія: Історія. – Вінниця, 2007. – С. 352-357.
- 5.431 Ніколаєць, Ю. О. Методи політичної агітації та пропаганди у висвітленні проблем суспільно-політичного життя УРСР середини 1940-х – середини 1960-х років у працях вітчизняних науковців / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Інституту історії, етнології і права Вінницького державного пед. ун-ту. – Вип. 4. – Вінниця, 2006. – С. 28-29.
- 5.432 Ніколаєць, Ю. О. Міжетнічна взаємодія в Донбасі у другій половині ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2012. – № 5. – С. 4-26.
- 5.433 Ніколаєць, Ю. О. Наукова інтелігенція УРСР у середині 1940-1960-х рр.: історіографія проблеми / Ю. О. Ніколаєць // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 32. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 331-341.
- 5.434 Ніколаєць, Ю. О. Національно-культурна політика в Україні на початку ХХІ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ХVІІІ. Серія: Історія. – Вінниця, 2010. – С. 179-184.
- 5.435 Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки) : монографія / Ю. О. Ніколаєць; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 187 с.
- 5.436 Ніколаєць, Ю. О. Пропаганда соціалістичного способу життя в період хрущовської “відлиги” у працях вітчизняних науковців / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 17. – С. 213-219.
- 5.437 Ніколаєць, Ю. О. Процес десталінізації в роки хрущовської «відлиги» у працях вітчизняних вчених / Ю. О. Ніколаєць // Література та культура Полісся. – 2007. – Вип. 37. – С. 212-222.

- 5.438 Ніколаєць, Ю. О. Релігійна політика в УРСР другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ ст. у дослідженнях вітчизняних учених / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 1. – С. 104-109.
- 5.439 Ніколаєць, Ю. О. Рішення ХХ з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців / Ю. О. Ніколаєць // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 145-163.
- 5.440 Ніколаєць, Ю. О. Святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією як прояв національної політики в СРСР / Ю. О. Ніколаєць // Наука, релігія, суспільство. – 2010. – № 4. – С. 16-19.
- 5.441 Ніколаєць, Ю. О. Суспільно-політичні рухи трудящих УРСР середини 40-х – середини 60-х років ХХ ст. у працях вітчизняних науковців / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – № 2. – С. 221-226.
- 5.442 Ніколаєць, Ю. О. Участь робітників Української РСР у соцзмаганні під час «хрущовської відлиги» у висвітленні вітчизняних дослідників / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 2. – С. 182-189.
- 5.443 Ніколаєць, Ю. О. Формування поселенської структури населення Донбасу / Ю. О. Ніколаєць // Матеріали круглого столу «Міжкультурний діалог в поліетнічній Донецькій області: здобутки та перспективи. – Маріуполь: Новий світ, 2013. – С. 62-73.
- 5.444 Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі / В. М. Нікольський ; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. – К. : [б. в.], 2001. – 178 с.
- 5.445 Нікольський В. М. Політичні репресії 1937 р. на сторінках обласної газети «Социалистический Донбасс»: хроніка подій / В.М. Нікольський // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 1/2. – С.135-141.
- 5.446 Нікольський В. М. Репресії проти православного духовенства на Донеччині у 1920-1949 рр. у кількісних вимірах / В. М. Нікольський // Реабілітовані історією : Донецька область. Кн. 9. 2012. 622 с. – С.181-190.

- 5.447 Німці в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажчик 1917-1941 рр. / уклад. Н. А. Дехтярьова [та ін.] ; Книжкова палата України. – К. : [б. в.], 1998. – 178 с. – (Етноси України).
- 5.448 Німці Півдня України : Історія і сучасність : монографія / М. М. Шитюк [та ін.]. – Миколаїв : [б. в.], 2009. – 424 с.
- 5.449 Новохатько Л. М. Німці і німецька культура в Україні / Л. М. Новохатько [та ін.]. – вид. 2-е, переробл. і доп. – К. : Україна-Арт ; К. : Гуманітарний дім, 2003. – 175 с.
- 5.450 Олійник З. Реалізація національної політики РСДРП(б) в Україні 1917-1918 рр. / Олійник З. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка / Київський університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 1999. – С. 58-62. – (Історія ; Вип. 48).
- 5.451 Оніщенко І. Г. Основи етнодержавознавства : навч. посіб. для студ. вузів / Ірина Г. Оніщенко ; Європ. ун-т. – К. : Вид-во Європ.ун-ту, 2003. – 167 с.
- 5.452 Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2010. – 487 с.
- 5.453 Орлянський В. С. Євреї в Україні в 20-30-ті роки ХХ сторіччя : соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя : [б. в.], 2000. – 240 с.
- 5.454 Осмысливая по-новому : материалы «круглого стола» по проблемам национальной политики // Агитатор. – 1989. – № 7. – С. 35-38.
- 5.455 Основи наукових досліджень : навч. пос. / В. С. Марцин, Н. Г. Міценко, О. А. Даниленко та ін. – Л. : Ромус-Поліграф, 2002. – 128 с.
- 5.456 Отін Є. С. Здійснення ленінської національної політики на Донбасі / Є. С. Отін. – Донецьк : [б. в.], 1990. – 187 с.
- 5.457 Павлухіна В. Ф. Окремі аспекти історичного краєзнавства на Донеччині в 20-90-ті роки ХХ століття / В. Ф. Павлухіна // Новые страницы в истории Донбасса / глав. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецк : [б. в.], 1997. – С. 164-171.
- 5.458 Панібудьласка В. Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, 1959–1965 рр. / В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1967. – 220 с.

- 5.459 Панібудьласка В. Ф. Інтернаціоналістська єдність радянської молоді / В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1978. – 103 с.
- 5.460 Панібудьласка В. Ф. Ленінська національна політика у дії / В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1987. – 87 с.
- 5.461 Панібудьласка В. Ф. Національні проблеми : уроки минулого і сучасність / В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1989. – 45 с.
- 5.462 Панібудьласка В. Ф. Сила великої дружби / В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1982. – 128 с.
- 5.463 Панчук Г. М. Зміни в чисельності населення Донецької області за 1959-1989 рр. // Новые страницы в истории Донбасса/ глав. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецк : [б. в.], 1997. – Кн.5. – С. 171-177.
- 5.464 Панчук Г. М. Національні меншини України у ХХ столітті : політико-правовий аспект / Г. М. Панчук ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К., 2000. – 357 с.
- 5.465 Папенко Н. Політико-правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців на Україні в 20-30-ті роки ХХ століття / Н. Папенко // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2009. – С. 47-51. – (Історія ; Вип. 96).
- 5.466 Папуш И. А. Греки Приазовья в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг / И. А. Папуш. – Мариуполь : Предприятие «Газета «Приазовский рабочий», 2000. – 56 с.
- 5.467 Пахоменко С. Партійно-державна національна політика та її вплив на етнічний розвиток греків УРСР (середина 1950-х - перша половина 1980-х рр.) / С. Пахоменко // Схід : аналітично-інформаційний журнал / Ін-т ек. промислов. НАНУ; Ін-т філософ. ім. Г. С. Сковороди НАНУ; Укр. культурологічн. центр; Запоріж. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – № 6. – С. 66-70.
- 5.468 Пижик А. М. Національна політика більшовиків в Україні (1923-1933): сучасна історіографія проблеми / А. М. Пижик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний

- університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002. – До 10-річчя проголошення Незалежності України. – С. 23-24. – (Історія ; Вип. 63/64)
- 5.469 Пизюр Є. Посталінська національна політика Москви і висновки для Заходу / Є. Пизюр. – [Б. м.] : Вид-во «Укр. вістей», 1953. – 60 с.
- 5.470 Пірен, Марія Іванівна. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. І. Пірен ; Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини "Україна". – К. : Університет "Україна", 2007. – 408 с.
- 5.471 Політична історія України. XX ст. : у 6-ти т. / голов. ред. І. Ф. Курас ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Генеза, 2002 . Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / В. І. Кучер [и др.]. – [Б. м. : б. в.], 2003. – 581 с.
- 5.472 Політична історія України. XX ст. : у 6-ти т. / голов. ред. І. Ф. Курас ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Генеза, 2002 . – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода [та ін.]. – , 2003. – 694 с.
- 5.473 Пошуки шляхів до визволення України / І. І. Дробот, В. І. Кучер ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Школяр, 1999. – 280 с.
- 5.474 Прокоп М. Україна і українська політика Москви / М. Прокоп. – Мюнхен : Просвіта, 1956. Ч.1 : Період підготовки до Другої світової війни. – 176 с.
- 5.475 Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції : матеріали круглого столу, 19 груд. 2013 р., м. Київ / Ін-т історії України НАН України, Голов. редкол. наук.-док. серії кн. "Реабілітовані історією", Від. по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ ; [упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур ; редкол.: В. А. Смолій та ін.]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. – 469 с.
- 5.476 Рапопорт Я. Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www2.eunet.lv/library/koi/MEMUARY/1953/rapoport.txt_Piece40.02. – Загл. с экрана.

- 5.477 Рафальський О. О. Історіографічні проблеми політико-правового становища національних меншин в Україні (1945-1953 рр.) / О. О. Рафальський // Наукові записки з історії України : Вип.7. – К., 1998. – С. 48-62.
- 5.478 Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті : історіограф. нарис. – К. : Поліс, 2000. – 447 с.
- 5.479 Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Донецька область. . Науково-документальні нариси. – Донецьк : Вид-во КП «Реґіон», 2004. – 648 с., з іл.
- 5.480 Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Луганська область / головна редколегія (голова В. Ф. Солдатенко, головний ред. В. М. Литвин, заступники голови В. А. Смолій, С. А. Кокін та ін.); обласна редколегія тому (голова Ю. А. Хунов, заступники голови М. О. Борзенко, А. Ю. Медведенко та ін.). – Кн. 4. – Луганськ : [б. в.], 2013. – 640 с., з іл.
- 5.481 Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Луганська область: у 3-х кн. / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.) ; редколегія тому (голова В. В. Просін, заступники голови В. М. Голенко, В. В. Михайличенко та ін.). – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – 728 с.
- 5.482 Реєстр розсекречених архівних фондів України : міжархівний довідник / Держ. комітет архівів України, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства ; [упоряд. С. Зворський ; уклад. : О. Бажан, С. Геращенко, А. Іщук та ін. ; редкол.: Г. Боряк (гол.), С. Зворський, Н. Маковська та ін.]. – Київ. – (Архівні зібрання України : Спеціальні довідники / редкол. : Г. Боряк, Л. Гурбова, М. Делеган та ін.). – Т. 1, кн. 1 : Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. – 2009. – 244 с.
- 5.483 Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х р. і сучасна практика міжконфесійних відносин : [монографія] / [П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський ; відп. ред. В. М. Даниленко] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К, 2010. – 210 с.

- 5.484 Розсоха Л. О. Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі / Л. О. Розсоха ; Полтавська обласна держ. адміністрація, Миргородська міська рада, Миргородський краєзнавчий музей. – Миргород : Миргород, 2005. – 488 с.
- 5.485 Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття) / В. О. Романцов. – 2-е вид. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 200 с.
- 5.486 Рышков В. А., Сагань Ю. П., Корж Г. П. Над копрами – звёзды комсомольские. Эстафета комсомольского шефства. / В. А. Рышков, Ю. П. Сагань, Г. П. Корж. – К. : Молодь, 1985. – 138 с.
- 5.487 Рубльов О. С. «Український історичний журнал» : історія офіційна й залаштункова (1957-1988 рр.) / О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 18-55.
- 5.488 Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні : середина 1950-х-початок 1990-х років : ист. література / А. М. Русначенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченко, Ін-т українознавства. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
- 5.489 Сайт Комсомольцев и коммунистов МГУ им. В.М. Ломоносова [Электронный ресурс] Режим доступу: <http://leftinmsu.narod.ru/> . – Загл. с екрана.
- 5.490 Сворак, Степан Дмитрович. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.) / С. Д. Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
- 5.491 Семёнов П. Г. Программа КПСС о развитии советских национально-государственных отношений / П. Г. Семенов // Советское государство и право. – 1961. – № 12. – С. 15-25.
- 5.492 Серета К. М. Преса Луганщини 1917-1924 років / К. М. Серета // Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів : зб. наук. праць. – 2006. – С. 186-192.
- 5.493 Скляр В. М. Зміни чисельності та етнічного складу населення Донбасу: Донецької та Луганської областей (за матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 років) / В. М. Скляр // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць /

- Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – № 18. – С. 94-100.
- 5.494 Скарніна О. Ю. Регіональна преса: оглядовий аспект / О. Ю. Скарніна // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка : зб. наук. праць. – 2008. – № 3. – С. 92-95.
- 5.495 Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) / М. Скрипник // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 118-124 ; № 11. – С. 99-108 ; № 12. – С. 129-135.
- 5.496 Советская многонациональная школа в условиях развитого социализма . – М. : Педагогика, 1984. – С. 121-122.
- 5.497 Сталін І. В. Твори. / І. В. Сталін. – Інститут Маркса-Енгельса при ЦК ВКП(б). Укр. філіал. – К. : Політ. літ. – Т.11. – 1928 – березень 1929. – 380 с.
- 5.498 Сталин И. В. Сочинения / И. В. Сталин – М : Государственное издательство политической литературы, 1953, т. 13. – С. 28.
- 5.499 Сталин И. В., Жданов А. А. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о судах чести в министерствах СССР и центральных ведомствах 28 марта 1947 года // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 18. – Тверь: Союз, 2006. – С. 441.
- 5.500 Сталінські репресії на Донбасі / Абрамян Є. // Південно-Східна Україна : зі стародавності у XXI сторіччя Матеріали та тези доповідей. 2007. – С. 68-69.
- 5.501 Станчев М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ : стат. сб. / Михаил Станчев ; Гос. агенство по делам болгар за рубежом Республики Болгарии, Центр болгаристики и балкан. исслед. им. М. Дринова Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина . – София : Академ. изд-во им. проф. М. Дринова, 2009. – Т. 1 : 1711-2006. – 2009. – 619 с.
- 5.502 Стасюк О. О. Геноцид українців : деформація народної культури / О. О. Стасюк ; Міжнар. благодійний фонд «Україна 3000». – К. : Стилос, 2008. – 223 с. – Бібліогр.: С. 182-220.
- 5.503 Тадевосян Э. В. Дальнейшее сближение социалистических наций в СССР / Э. В. Тадевосян // Вопросы философии. – 1963. – № 6. – С. 3-12.

- 5.504 Терентьева Н. О. Греки в Україні : історія та сучасність : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Н. О. Терентьева, К. В. Балабанов. – К. : Маріупол. держ. гуманіст. ун-т, 2008. – Ч. 1. – [Б. м. : б. в.], 2008. – 350 с.
- 5.505 Тєвікова О. І. Русифікаторська політика радянської влади в галузі освіти в роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи / О. І. Тєвікова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2008. – Вип. 13. – С. 84-89.
- 5.506 Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920-1930-ті роки) / І. І. Дробот ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : ФАДА, ЛТД, 2002. – 343 с.
- 5.507 Трощинський В. П. Гуманістична спрямованість етнонаціональної політики держави / В. П. Трощинський // В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, С. А. Чукут // Гуманітарна політика в Україні : навч. посіб. – К, 2001. – С. 154-187.
- 5.508 Украина и Болгария – две родины этнических болгар. Развитие и укрепление украино-болгарских отношений : материалы регион. круглого стола, 29 окт. 2011 г., [Донецк] / Донец. нац. ун-т [и др.] ; [Беликова Н. Ю. и др. ; ред. Колегія : Добров П. В. и др.]. – Донецк : Ноулидж, Донецкое отделение, 2011. – 179 с.
- 5.509 Украинский национализм и Донбасс : ист. ретроспектива : сб. материалов / [редкол. : Житинский И. Ю. и др.]. – Донецк : Астро, 2010. – 350 с. : ил. – Бібліогр.: С. 343-345.
- 5.510 Украинский Советский Энциклопедический Словарь. В 3-х т. Т. 1 / ред. А. В. Кудрицкий. – К. : Глав. Ред. УСЭ, 1988. – С. 693.
- 5.511 Україна і український народ у Другій світовій війні : дискусії / Укр. ін-т нац. пам'яті. – К. : Вид-во Олени Теліги, 2009. – Вип. 2 : Україна у період стратегічного наступу німецьких військ (червень 1941 – листопад 1942 рр.). Українські землі та становище українців в умовах німецького окупаційного режиму (червень 1941 – жовтень 1944 рр.). Національно-визвольний рух на

- окупованих територіях України (1941-1944 рр.) / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – 2009. – 84 с.
- 5.512 Україна і український народ у Другій світовій війні : дискусії / Укр. ін-т нац. пам'яті. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – Вип. 4 : Звільнення України від нацистських загарбників (до 65-ї річниці). Українці на фронтах Другої світової війни та у Русі Опору країн Європи: проблеми історичної та національної пам'яті. Формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин і доля України / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К. : Лисенко М. М., 2010. – 95 с.
- 5.513 Україна : Політична історія. ХХ-початок ХХІ століття / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; співголов. ред. кол. В. Смолій, Ю. Левенець. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
- 5.514 Україна, українці, українознавство ХХ ст. в джерелах і документах : міжнар. конф., 22-23 жовтня 1998р. : програма / Ін-т українознавства Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К. : [б. в.], [1998]. – 19 с.
- 5.515 Україна: хроніка 20 століття : Роки 1946-1960: Довідкове видання / О. В. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара, Н. П. Барановська, О. Д. Бойко; НАНУ. Ін-т історії України; Гол. ред.: В.А.Смолій. – Київ : Інститут іст. іст. – Ч.1 : 1946-1952. – 2005. – 286 с.
- 5.516 Україна: хроніка 20 століття : Роки 1946-1960: Довідкове видання / О. В. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара, Н. П. Барановська, О. Д. Бойко; НАНУ. Ін-т історії України; Гол. ред.: В. А. Смолій. – Київ : Інститут іст. іст. Ч.2 : 1953-1960. – 2005. – с. 285-613.
- 5.517 Україна: хроніка 20 століття. : Роки 1961-1975: Довідкове видання / О. В. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара, Н. П. Барановська, О. Д. Бойко; НАНУ. Ін-т історії України; Гол. ред.: В. А. Смолій. – Київ : Інститут іст. іст. – ISBN 966-02-3881-9 Ч.2 : 1966-1975. – 2005. – с. 291-613.
- 5.518 Україна: хроніка 20 століття. Роки 1961-1975 : Довідкове видання / О. В. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара, Н. П. Барановська, О. Д. Бойко; НАНУ.

- Ін-т історії України; Гол. ред.: В. А. Смолій. – Київ : Інститут іст. іст. – ISBN 966-02-3880-0 Ч.1 : 1961-1965. – 2005. – 294 с.
- 5.519 Україна: хроніка 20 століття. Роки 1976-1985 : Довідкове видання / НАНУ; Ін-т історії України; Редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.; Авт.: О. В. Андросук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара, Н. П. Барановська та ін.; Ред. рада: В. М. Литвин, Л. В. Губерський, І. М. Дзюба та ін. – Київ, 2006. – 460 с.
- 5.520 «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2003. – 392 с.
- 5.521 Український народ у другій світовій війні : навч. посіб. / І. І. Дробот [та ін.] ; Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – К. : Школяр, 1998. – 238 с.
- 5.522 Українці в Молдові, молдовани в Україні : етносоціальні процеси : матеріали міжнар. наук. конф., Кишинів, 9 жовтня 2008 / АН Молдови, Інститут філософії, соціології та політичних наук, Посольство України в Республіці Молдова, Товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка в Молдові. – [Кишинів] : [б.в.], 2008. – 307 с.
- 5.523 Українці : історико- етнографічна монографія: у 2-х кн. / Л. Артюх [та ін.] ; ред. А. Пономарьов ; Міжнар. наукове братство укр. антропологів, етнографів і демографів, Полтавська обласна держ. адміністрація. – Опішне : Українське Народознавство , 1999 . – Кн. 1 . – 527 с.
- 5.524 Українці : історико-етнографічна монографія : у 2-х кн. / Л. Артюх [та ін.] ; ред. А. Пономарьов ; Міжнар. наукове братство укр. антропологів, етнографів і демографів, Полтавська обласна держ. адміністрація. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. Кн. 2 . – 541 с.

- 5.525 Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. Борьба с космополитизмом [Электронный ресурс] / А. В. Фатеев. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/fateev4.htm>. – Загл. с экрана.
- 5.526 Фаст Г. Как я был красным [Электронный ресурс] / Г. Фаст // Дружба Народов. – 2001. – №11. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/druzhba/2001/11/fast-pr.html>. – Загл. с экрана.
- 5.527 Философские проблемы теории и практики национальных отношений при социализме / Материалы «круглого стола» // Вопросы философии. – 1988. – № 9. – С. 28-91.
- 5.528 Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917-1991 / Дж. Хоскинг. – М. : [б. и.], 1995. – 512 с.
- 5.529 Хрущев Н. С. Воспоминания : избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – М. : ВАГРИУС, 1997 . – 509 с.
- 5.530 Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. пос. / Г. С. Цехмістрова – Київ : Видавничий Дім «Слово», 2003. – 240 с.
- 5.531 Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі : Довідник / С. Чорний. – К. : НВП «Картографія», 2001. – 88 с.
- 5.532 Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897-1990 рр. / С. Чорний. – К. : [б. в.], 2002. – 182 с.
- 5.533 Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») / В. Чорновіл. – Львів : [б. в.], 1991. – С. 144-153.
- 5.534 Шарапов Я. Ш. Национальные секции РКП(б) / Я. Ш. Шарапов. – Казань : [б. и.], 1967. – С. 37-51.
- 5.535 Швець, М. О. Особливості малих міст Донбасу / М. О. Швець // Географія та економіка в сучасній школі : науково-методичний журнал. – Київ, 2012. – № 10 (128). – С. 33-41.
- 5.536 Шебяков, Л. Всесоюзная кочегарка – Донбасс. / Л. Шебяков. – Пенза, 1945. – 15с.
- 5.537 Шевченко А. Етнічні аспекти міграційних процесів в Україні / А. Шевченко // Етнонаціональні процеси в Україні : історія та сучасність ; за ред.

- Всеволода Наулка. – К. : Головна спеціалізована ред.. літератури мовами нац. меншин України, 2001. – С. 121-157.
- 5.538 Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи / В. В. Щербицкий. – Москва, 1978. – 624с.
- 5.539 Щербицкий В. В. Советская Украина / В. В. Щербицкий. – М., 1982. – 176с.
- 5.540 Шестопал М. М. Євреї на Україні : іст. довідка / М. М. Шестопал. – К. : Оріяни, 2003. – 218 с.
- 5.541 Шлепаков, А. Н. Буржуазные концепции национальных отношений в развитых капиталистических странах / А. Н. Шлепаков, В. Б. Евтух, О. В. Шамшур. – Київ : Наукова думка, 1988. – 180с.
- 5.542 Якубова Л. Д. VI Міжнародна наукова конференція «Історія сталінізму: Радянські нації та національна політика в 1920–1950-х рр.» / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал : науковий журнал / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Ін-т політ. етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2013. – № 6 (513), листопад - грудень. – С. 210-218.
- 5.543 Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х-30-ті рр. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С.121-132.
- 5.544 Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40-80-х роках ХХ століття / М. Ярмоленко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : [зб. наук. пр.] / Інститут політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України ; редкол: Ю. А. Левенець (голов. ред.) та ін. – К., 2013. - 2013, 3(65) : Травень - червень. – С. 365-377.
- 5.545 Яруцкий Л. Д. Греки-Герои Советского Союза / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь : Газета «Приазовский рабочий», 2001. – 52 с.
- 5.546 Ясницький Г. І. Дружба народів СРСР – джерело процвітання радянської України / Г. І. Ясницький. – К. : [б. в.], 1953. – 102 с.
- 5.547 Armstrong J. A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong . – 3-rd. ed . – Englewood : Ukrainian academic press, 1990 . – 271 p.

- 5.548 Jelen C., Unger L. Le Grand retour. / Christian Jelen, Leopold Unger - Paris, 1977. – P. 39-49.
- 5.549 Markish E. Le long retour. / Ester Markish – Paris, 1974. – P. 178-193.
- 5.550 Stati, Vasile Moldovenii din Ucraina / Vasile Stati = Молдовани України / Василе Стати : studiu istoriko-geografik și etnodemografic. – Odesa : AMU, 2008. – 488 с.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

- 6.551 Абдуллін А. А. Діяльність міліції Донбасу (1956-1964 рр.) : досвід, проблеми, уроки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Абдуллін Абузар Ахнафович. – Донецьк, 2004. – 215 с.
- 6.552 Алмаші І. М. Реалізація прав національних меншин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / І. М. Алмаші / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького . – К., 2006. – 20 с.
- 6.553 Алмаші М. М. Захист прав національних меншин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / М. М. Алмаші / Національна академія внутрішніх справ України . – К., 2004. – 19 с.
- 6.554 Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939-1959 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Алфьоров Микола Анатолійович. – Донецьк, 2007. – 248 с.
- 6.555 Асланов С. А. Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / С. А. Асланов / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України . – К., 2010. – 20 с.
- 6.556 Бабін Б. В. Конституційно-правовий статус корінних народів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / Б. В. Бабін / ОНЮА . – О., 2005. – 19 с.

- 6.557 Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х- 80-ті рр. ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бажан Олег Григорович. – К., 1996. – 193 с.
- 6.558 Байкеніч Д. В. Переселення українців із Польщі до східних областей УРСР у другій половині 1940-х років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Д. В. Байкеніч / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка» . – Луганськ, 2013. – 20 с.
- 6.559 Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. К. Баран / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича . – Львів, 1997. – 45 с.
- 6.560 Беліков О. В. Циганське населення України (XVI – ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Беліков / Донец. нац. ун-т . – Донецьк, 2003. – 20 с.
- 6.561 Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / О. М. Биков / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького . – К., 2001. – 16 с.
- 6.562 Бойко Т. І. Етнонаціональний чинник становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Т. І. Бойко / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка . – Львів, 2008. – 18 с.
- 6.563 Болбат Т. В. Национальный вопрос в деятельности общественных объединений Донбасса : (вторая половина 80-х – начало 90-х годов) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Болбат Татьяна Васильевна. – Донецк, 1993. – 317 л.
- 6.564 Васильчук В. М. Німці України : суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Васильчук Володимир Миколайович. – К., 2006. – 500 с.

- 6.565 Вишиванюк О. Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. Г. Вишиванюк / Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника . – Івано-Франк, 2006. – 20 с.
- 6.566 Волошин Ю. О. Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / Ю. О. Волошин / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького . – К., 2001. – 20 с.
- 6.567 Городецький О. В. Національна політика Радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921-1929 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Городецький Олександр Володимирович ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007. – 185 с.
- 6.568 Гриневич В. А. Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942 – октябрь 1944 гг.) : дис. ... канд. ист. Наук : 07.00.02 / Гриневич Владислав Анатолійович. – К., 1994. – 232 с.
- 6.569 Дингес Ю. О. Відродження етнічної ідентичності німців України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 / Дингес Юлія Олександрівна. – Донецьк, 2006. – 271 с.
- 6.570 Дробот І. І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920-30-ті рр.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дробот Іван Іванович ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 473 с.
- 6.571 Євсєєва Г. П. Державна мовна політика в контексті української національної ідеї: теоретико-методологічні засади : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / Євсєєва Галина Петрівна ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. – Д., 2012. – 493 с.
- 6.572 Єфименко Г. Г. Національно- культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932-1938) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Єфименко Геннадій Григорович ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 229 с.

- 6.573 Зубченко С. П. Національна політика радянської влади в період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. П. Зубченко / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 20 с.
- 6.574 Каретніков І. Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953-1964 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Каретніков / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 20 с.
- 6.575 Киценко Д. М. Міжнародно-правовий статус корінних народів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 «Міжнародне право» / Д. М. Киценко / КНУТШ – К., 2003. – 18 с.
- 6.576 Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кіцак Володимир Миронович. – Т., 2002. – 241 с.
- 6.577 Колісник Ю. В. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992-1999 рр.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 «Журналістика» / Ю. В. Колісник / КНУТШ – К., 2001. – 19 с.
- 6.578 Кондратюк Г. М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20-30 роках ХХ століття : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кондратюк Григорій Миколайович . – К., 2005. – 222 с.
- 6.579 Кононов І. Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз) : дис... д-ра соціол. Наук : 22.00.04 / Кононов Ілля Федорович . – Луганськ, 2005. – 496 с.
- 6.580 Корчагіна О. В. Преса Ворошиловградської області 1938-1956 рр.: історико-типологічні та структурно-функціональні аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Корчагіна / Класичний прив. ун-т . – Запоріжжя, 2011. – 16 с.
- 6.581 Кривицкая С. Л. Печать Донбасса и формирование нового человека (1971-1975 гг.) : автореф... канд. ист. наук : 07.00.10 «Документознаводство,

- архівознавство» / С. Л. Кривицкая / МГУ ім. М.В.Ломоносова. Ф-тет журналист. – М., 1978. – 26 л.
- 6.582 Кунець І. С. Переселення українців з Польщі до УРСР після Другої світової війни : політико-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / І. С. Кунець / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича . – Чернівці, 2013. – 20 с.
- 6.583 Леонова А. О. Оптимізація механізмів державного регулювання етнокультурних процесів в Україні : автореф. дис. ... д-ра з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми державного управління» / А. О. Леонова / Нац. акад. держ. управління при Президентові України . – К., 2004. – 36 с.
- 6.584 Луцишин Г. І. Національні меншини у політичному житті України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Г. І. Луцишин / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2002. – 20 с.
- 6.585 Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Малярчук Наталя Григорівна. – Донецьк, 2006. – 310 с.
- 6.586 Моїсеєнко Є. В. Проблеми етнології у науковій періодиці України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 «Етнологія» / Є. В. Моїсеєнко / КНУТШ . – Київ, 2009. – 19 с.
- 6.587 Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років : українська історіографія : дис. ... доктора історичних наук : 07.00.06 / Ніколаєць Юрій Олексійович. – Київ, 2008. – 481 с.
- 6.588 Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) : іст.-стат. дослідження : автореф. дис. ... док. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. М. Нікольський / Донец. нац. ун-т . – Донецьк, 2003. – 38 с.
- 6.589 Обидьонова О. В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Обидьонова Ольга Вікторівна. – Донецьк, 2000. – 243 с.

- 6.590 Олійник З. В. Національна політика більшовиків в Україні 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / З. В. Олійник / КУ ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2002. – 19 с.
- 6.591 Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959- 1989 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Панчук Галина Миколаївна. – Донецьк, 2000. – 185 с.
- 6.592 Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941-1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Подольський Анатолій Юхимович. – К., 1996. – 171 с.
- 6.593 Пономарьова І. С. Греки Приазов'я : етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.05 / Пономарьова Ірина Семенівна. – К., 2007. – 431 с.
- 6.594 Попова І. М. Механізми реалізації державної етнонаціональної політики щодо національних меншин України: регіональний аспект : автореф. дис. ... канд. з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми державного управління» / І. М. Попова / Наці. акад. держ. управління при Президентові України . – К., 2007. – 20 с.
- 6.595 Принь О. В. Становлення і розвиток державної системи охорони культурної спадщини у Донбасі (1945-1991 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 26.00.05 / Принь Олександр Віталійович. – К., 2009. – 245 с.
- 6.596 Пронь Т. М. Міграційні та етнічні процеси на півдні України за доби радянської державності : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Пронь / Донец. нац. ун-т . – Донецьк, 2005. – 20 с.
- 6.597 Рафальський О. О. Національні меншини України в ХХ столітті : історіографія : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук. : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. О. Рафальський / КУ ім. Т. Шевченка . – К., 2001. – 45 с.
- 6.598 Рушковська К. Й. Статус національних меншин : вітчизн. та міжнар. досвід : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / К. Й. Рушковська / ОНЮА . – О., 2000. – 24 с.

- 6.599 Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) : автореф. дис. ... док. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. І. Рябошапко / Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого . – Х., 2002. – 28 с.
- 6.600 Савчук О. А. Депортації українців з Холмщини і Підляшшя в 1944-1947 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Савчук Олег Анатолійович. – Луцьк, 2010. – 249 с.
- 6.601 Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Саржан Анатолій Опанасович. – Донецьк, 2004. – 608 с.
- 6.602 Сергієнко Г. С. Творча інтелігенція Донбасу в період контрольованого лібералізму (середина 50-х – середина 60-х рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сергієнко Ганна Сергіївна. – Луганськ, 2009. – 183 с.
- 6.603 Скляр В. М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959-1989 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12. / Скляр Володимир Миколайович. – К., 2001. – 181 с.
- 6.604 Спиридонова Л. К. Етнокультурні особливості образу світу українців : дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.01 / Спиридонова Лідія Костянтинівна. – О., 2009. – 202 с.
- 6.605 Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Стуканова Юлія Ростиславівна. – Донецьк, 2010. – 376 с.
- 6.606 Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Стяжкина Елена Викторовна. – Донецк, 1996. – 207 л.
- 6.607 Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сучкова Олена Юріївна. – Донецьк, 2005. – 327 с.
- 6.608 Темникова К. Я. Помощь русского народа украинскому народу в восстановлении промышленности Донбасса (1943-1950 гг.) : дис... канд. ист. наук : / Темникова К. Я. – К., 1953. – 289 л.

- 6.609 Торба А. В. Культурное строительство в Донбассе в условиях развитого социалистического общества 1959-1970 гг. (На матер. Ворошиловгр. и Донецкой обл.). : автореф... канд. ист. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / А. В. Торба / АН УССР. Ин-т истории . – К., 1973. – 38 л.
- 6.610 Фельдман О. Б. Ксенофобія та досвід її трансформації у сучасних інтеркультурних контекстах : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / О. Б. Фельдман / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди . – Х., 2009. – 19 с.
- 6.611 Чаплик М. М. Росіяни в Україні (1989-2001 рр.) : історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чаплик Микола Миколайович. – Донецьк, 2007. – 282 с.
- 6.612 Чеботок Н. В. Державна етнонаціональна політика в Україні у 1917-1921 рр. : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Чеботок Наталя Вікторівна. – К., 2005. – 182 с.
- 6.613 Шевченко М. І. Особливості традиційної побутової культури українців (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. культурології : 26.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій» / М. І. Шевченко / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв . – К., 2011. – 20 с.
- 6.614 Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шевчук Жанна Анатоліївна. – К., 2001. – 178 с.
- 6.615 Шипік Н. Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943-1955 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шипік Наталія Феофанівна. – Донецьк, 2005. – 240 с.
- 6.616 Шумлянський С. В. Мовна політика у двомовному суспільстві (на прикладі України) : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. В. Шумлянський / Ін-т політ. та етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Анкета (російською мовою)

Анкета

Вопросы, отмеченные *, необязательны для заполнения

1. Фамилия* _____
2. Имя* _____
3. Отчество* _____
4. Год рождения _____
5. Национальность _____
6. Национальность в советском паспорте* _____
7. Места проживания на протяжении 1943-1982 гг. _____

8. В каких обрядах в национальных традициях Вы принимали участие на протяжении 1943-1982 гг.?

помолвка рождение ребёнка похороны другое _____

свадьба крещение поминки не принимал(а) участия

9. В каких национальных культурных мероприятиях Вы принимали участие на протяжении 1943-1982 гг.?

фестивали кружки другое _____

ярмарки декады не принимал(а) участия

10. О представителях каких национальностей Вы знаете анекдоты периода 1943-1982 гг.?

евреев грузин эстонцев белорусов

чукчей греков украинцев других _____

11. Встречались ли Вы с проявлениями национальной дискриминации (этнической ксенофобии, нетерпимости, предвзятого отношения, национализма, шовинизма, др.) со стороны населения или государства в течение 1943-1982 гг.? Если встречались, с какими конкретно?

12. На каком языке общались Ваши родители в семейном кругу?

русском украинском национальном другом _____

13. На каком языке Вы получали образование на протяжении 1943-82 гг.?

Среднее образование

русском украинском национальном другом _____

Среднее специальное образование

русском украинском национальном другом _____

Высшее образование

русском украинском национальном другом _____

14. На каком языке Вы общались на работе в течение 1943-1982 гг.?

русском украинском национальном другом _____

15. По Вашему мнению, какие национальности могли чувствовать себя некомфортно в советском обществе и Донбассе в частности? Почему?

16. По вашему мнению, был ли решён национальный вопрос в Советском Союзе на момент 1982 г.?

да нет

Почему Вы так считаете?*

Дата заполнения анкеты _____ 2014 г.

Додаток А.2

Анкета (російською мовою)

Анкета

Питання, які відмічені *, необов'язкові для заповнення

1. Прізвище* _____
2. Ім'я* _____
3. По батькові* _____
4. Рік народження _____
5. Національність _____
6. Національність у радянському паспорті* _____
7. Місця проживання протягом 1943-1982 рр. _____

8. В яких обрядах у національних традиціях Ви брали участь протягом 1943-1982 рр.?

заручини народження дитини похорон інше _____

весілля хрещення поминання не брав(ла) участі

9. В яких національних культурних заходах Ви брали участь протягом 1943-1982 рр.?

фестивалі гуртки інше _____

ярмарки декади не брав(ла) участі

10. Про представників яких національностей Ви знаєте анекдоти періоду 1943-1982 рр.?

євреїв грузин естонців білорусів

чукчів греків українців інші _____

11. Чи зустрічалися Ви з проявами національної дискримінації (етнічної ксенофобії, нетерпимості, упередженого ставлення, націоналізму, шовінізму, ін.) з боку населення чи держави протягом 1943-1982 рр.? Якщо зустрічалися, з якими конкретно?

12. Якою мовою спілкувалися Ваші батьки у сімейному колі?

російська українська національна інша _____

13. Якою мовою Ви здобували освіту протягом 1943-1982 рр.?

Середня освіта

російська українська національна інша _____

Середня спеціальна освіта

російська українська національна інша _____

Вища освіта

російська українська національна інша _____

14. Якою мовою Ви спілкувалися на роботі протягом 1943-1982 рр.?

російська українська національна інша _____

15. На Вашу думку, які національності могли відчувати себе некомфортно в радянському суспільстві та Донбасі зокрема? Чому?

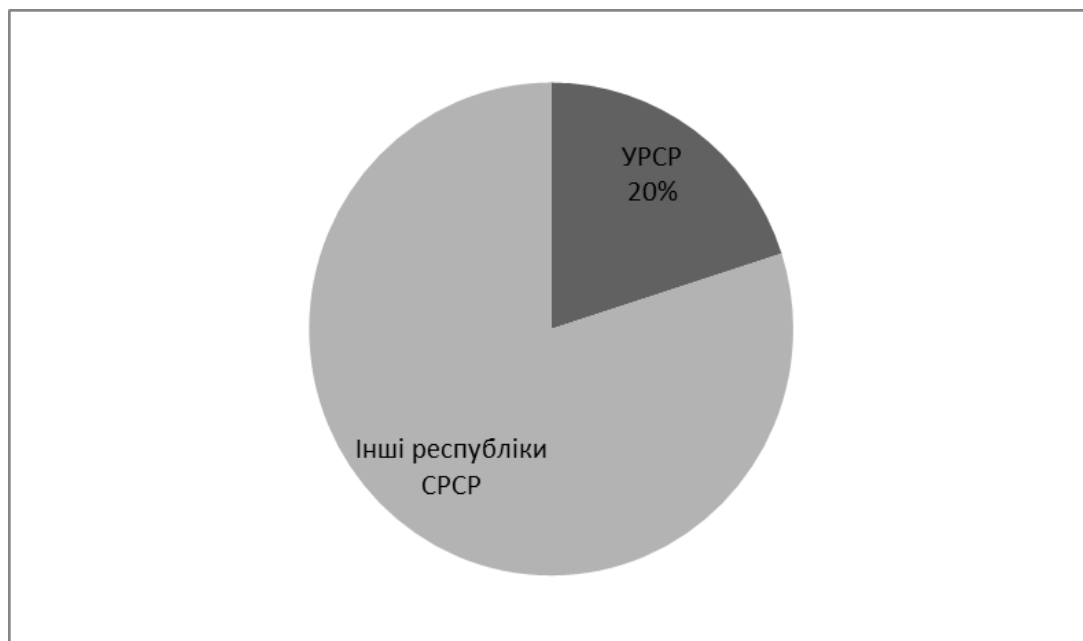
16. На вашу думку, чи було вирішене національне питання у Радянському Союзі на момент 1982 р.?

так ні

Чому Ви так вважаєте?*

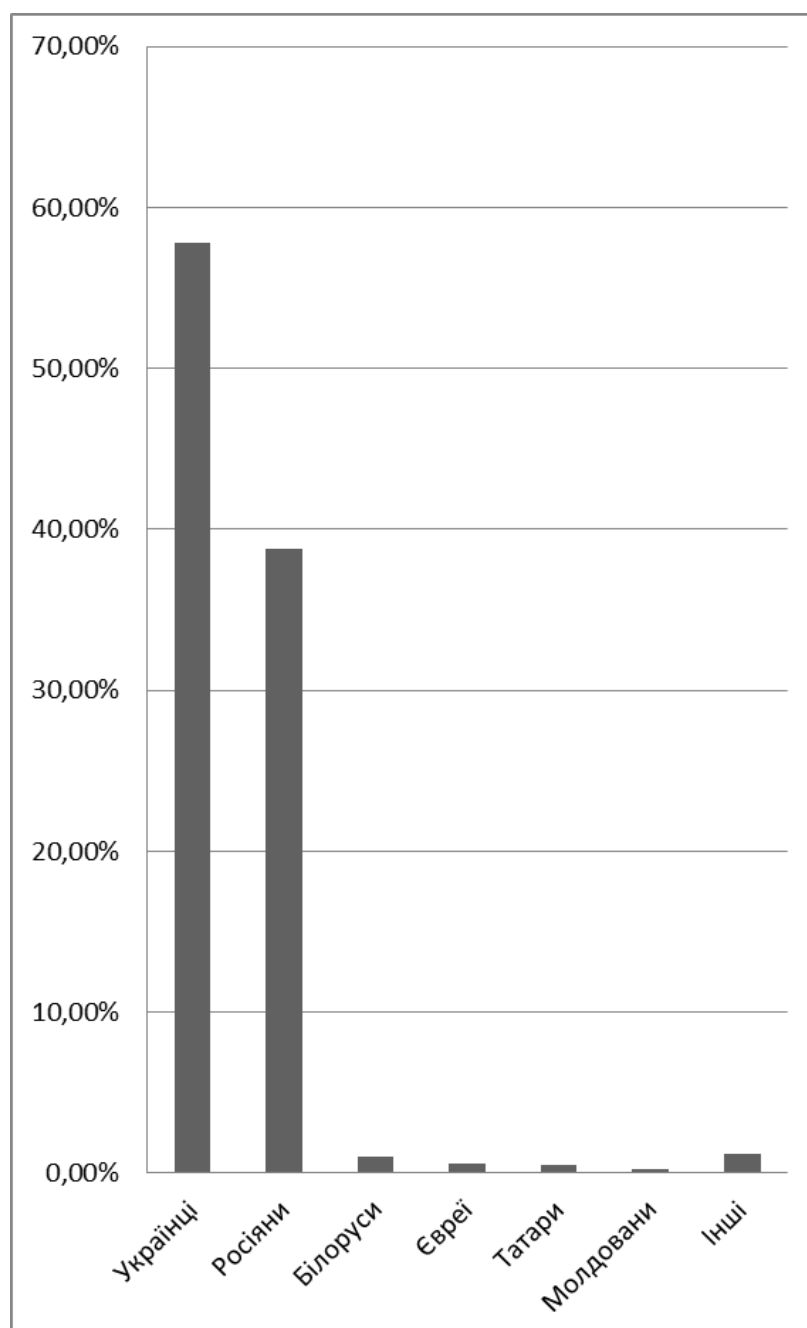
Дата заповнення анкети _____ 2014 р.

Додаток Б.1
Населення СРСР у 1959 р.¹

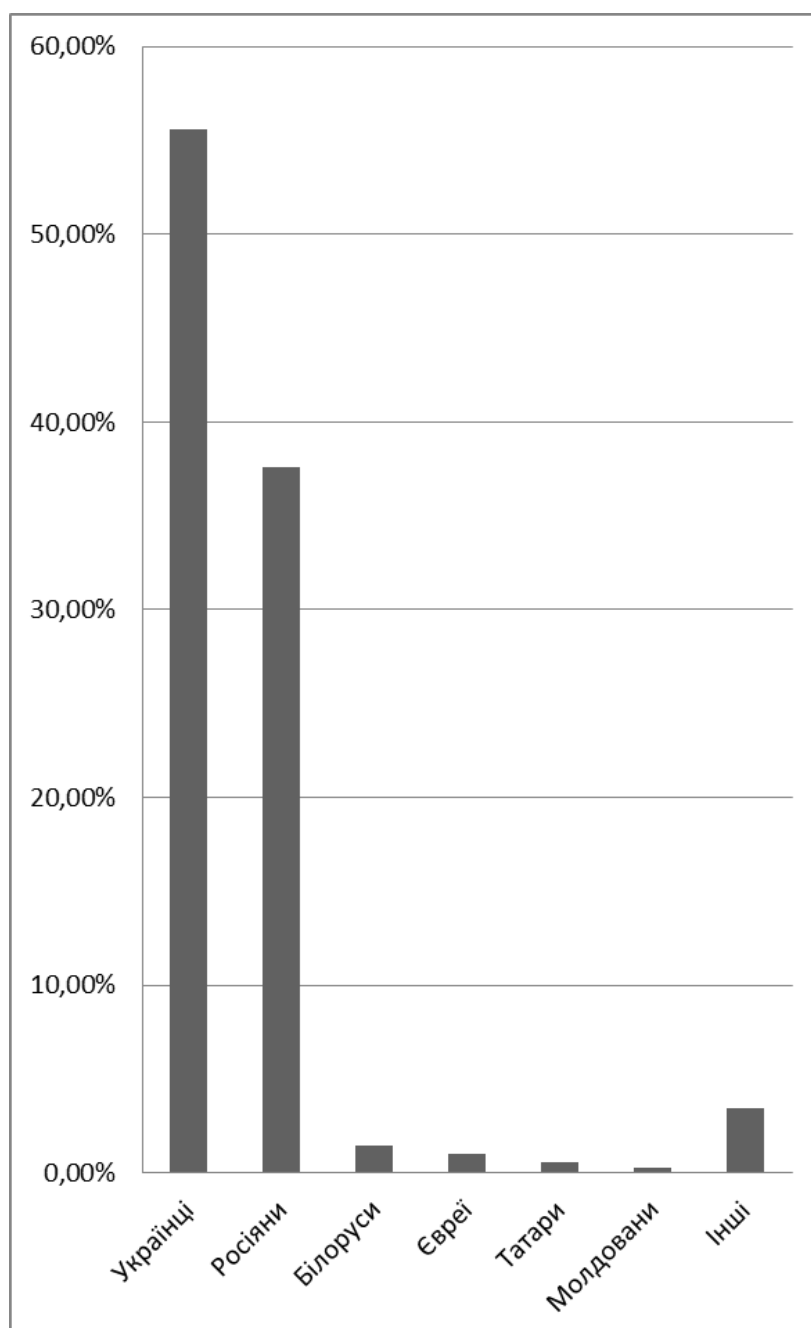
¹ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 3, спр. 3382, арк. 67

Додаток Б.2
Населення Луганської обл. 1959 р.²

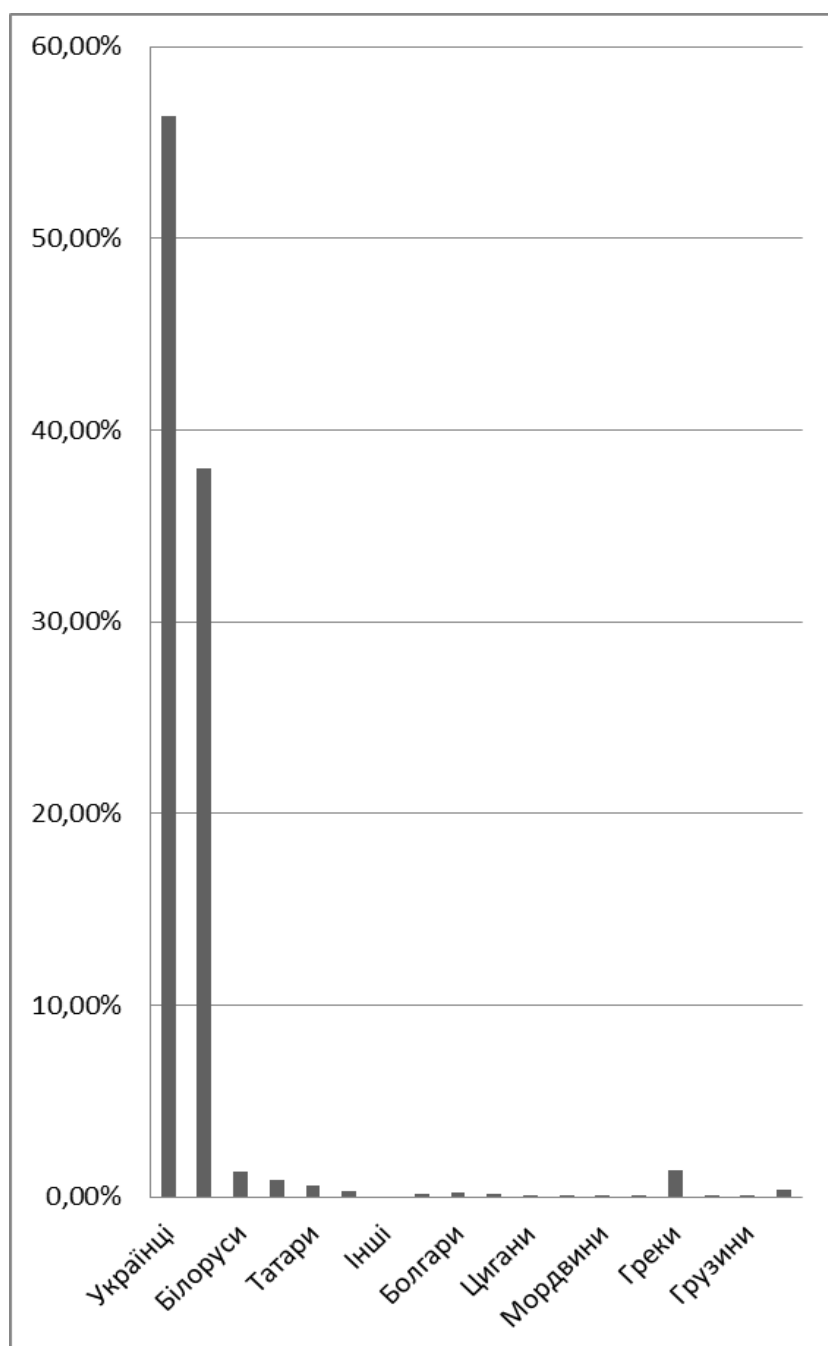
² Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 71, арк. 256

Додаток Б.3
Населення Сталінської обл. 1959 р.³

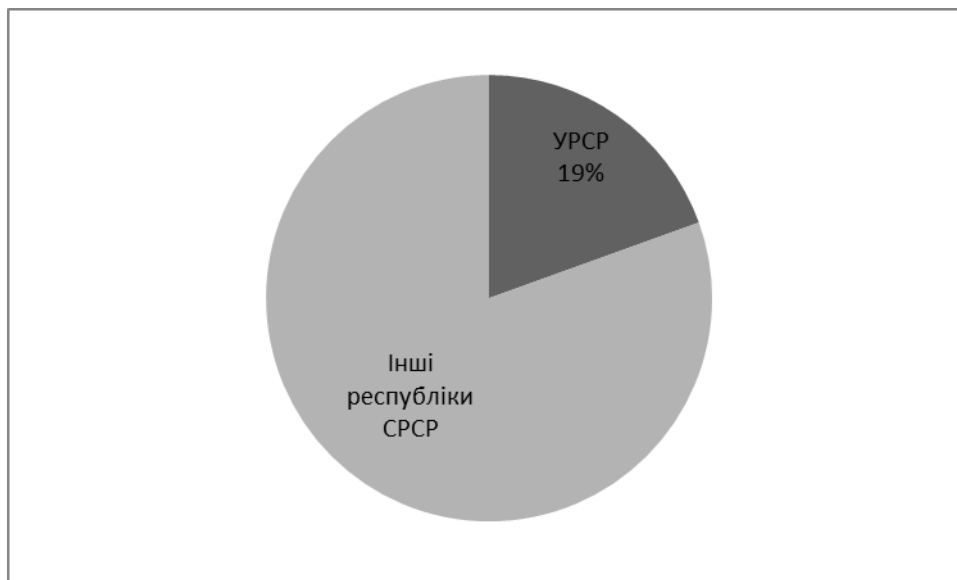
³ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 622, арк. 2

Додаток Б.4
Населення Донбасу 1959 р.⁴

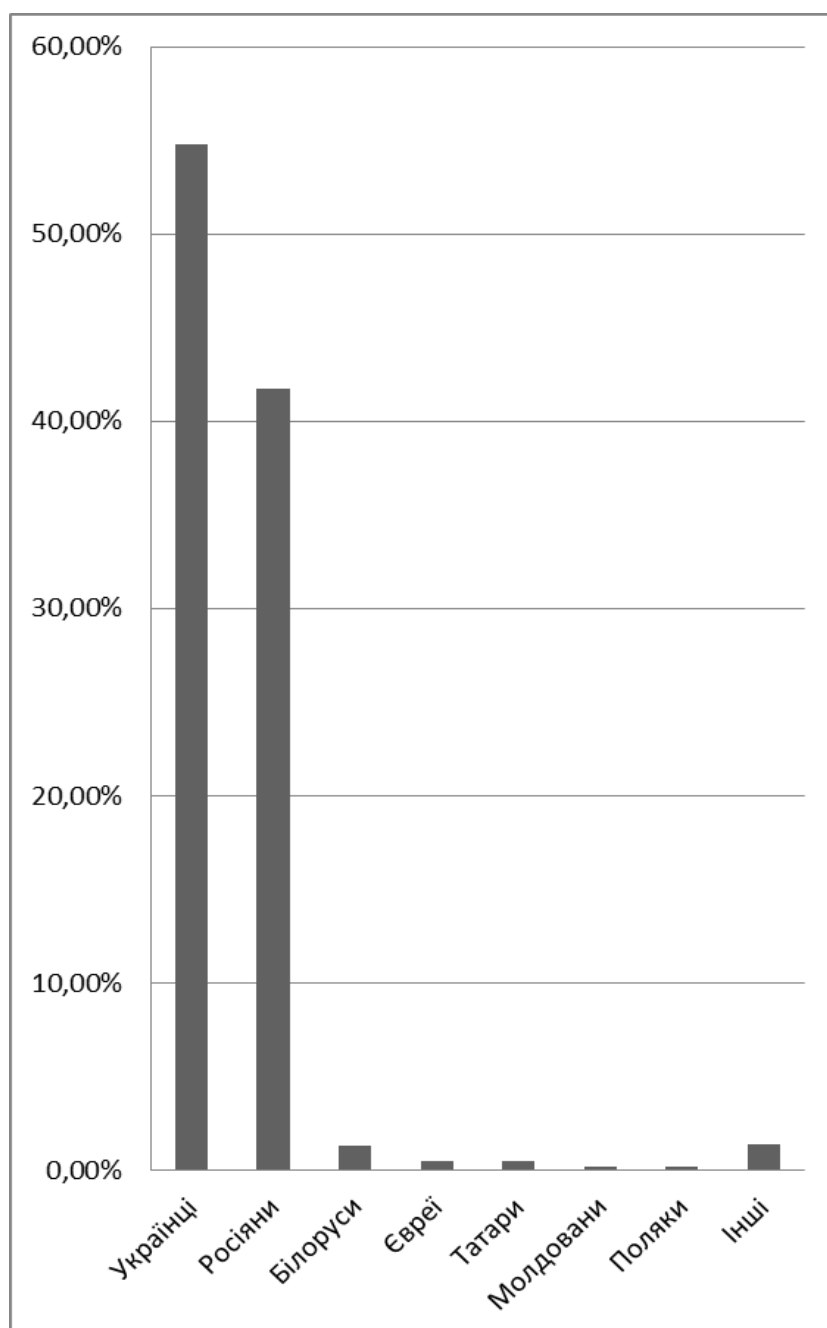
⁴ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 71, арк. 256; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 622, арк. 2

Додаток Б.5
Населення СРСР у 1970 р.⁵

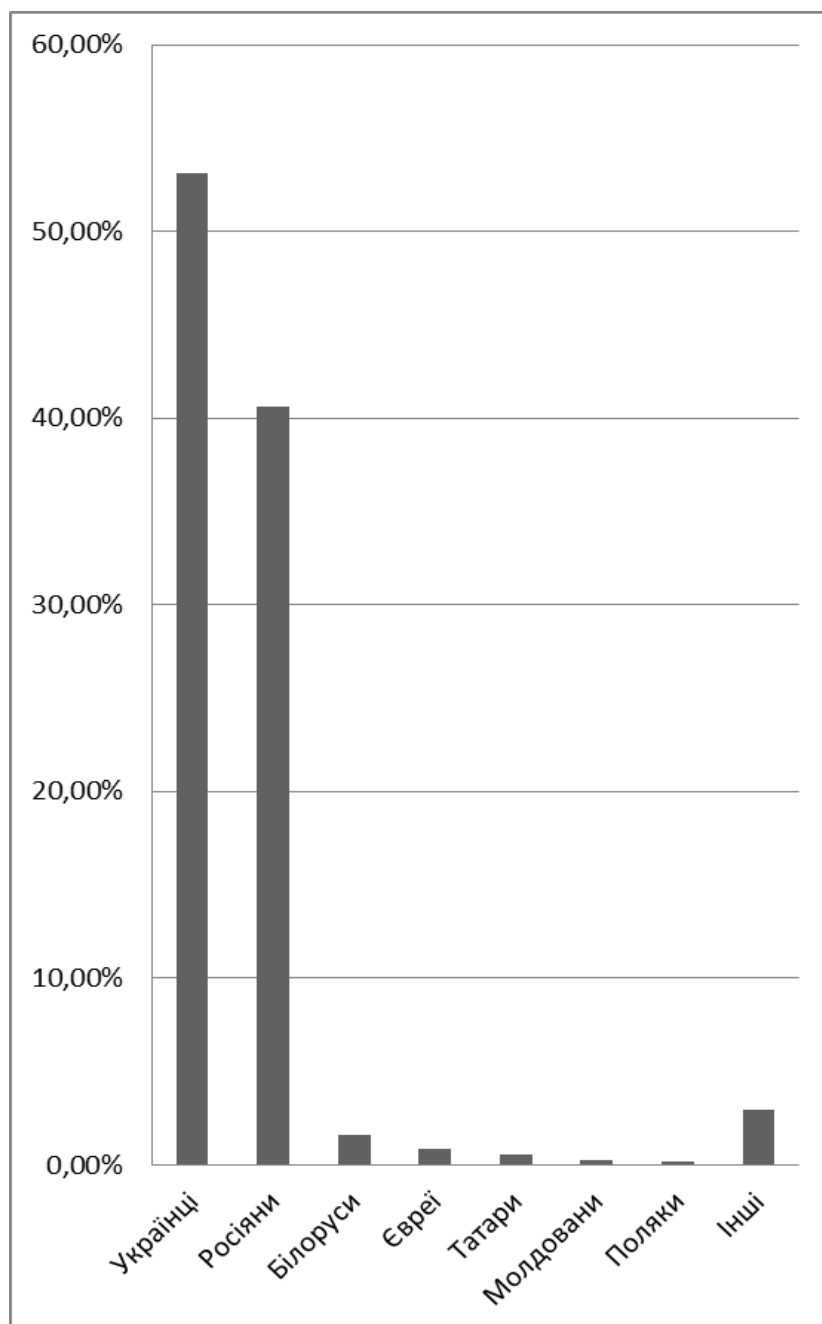
⁵ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2322, арк. 6-7; Там само, спр. 2323, арк. 3

Додаток Б.6
Населення Луганської обл. 1970 р.⁶

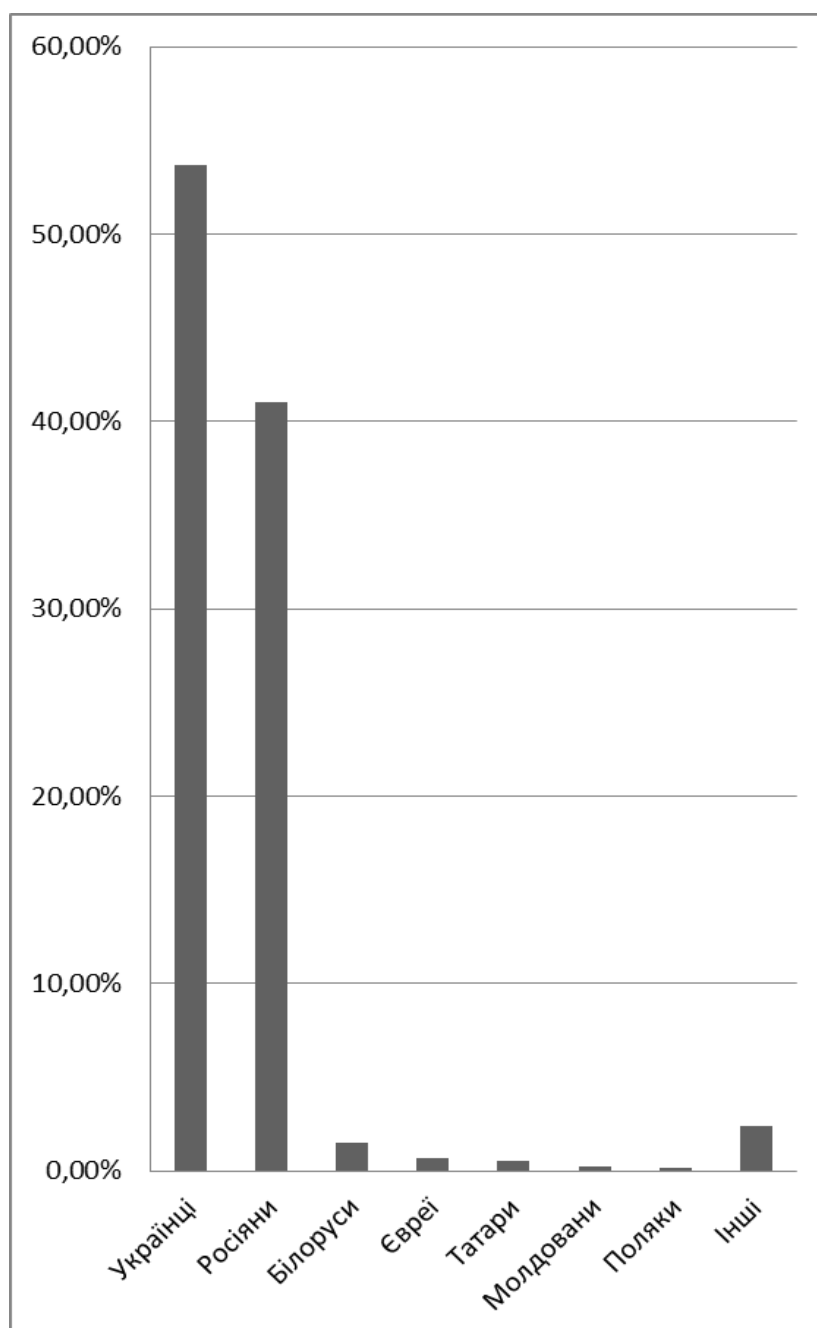
⁶ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 133, арк. 16

Додаток Б.7
Населення Донецької обл. 1970 р.⁷

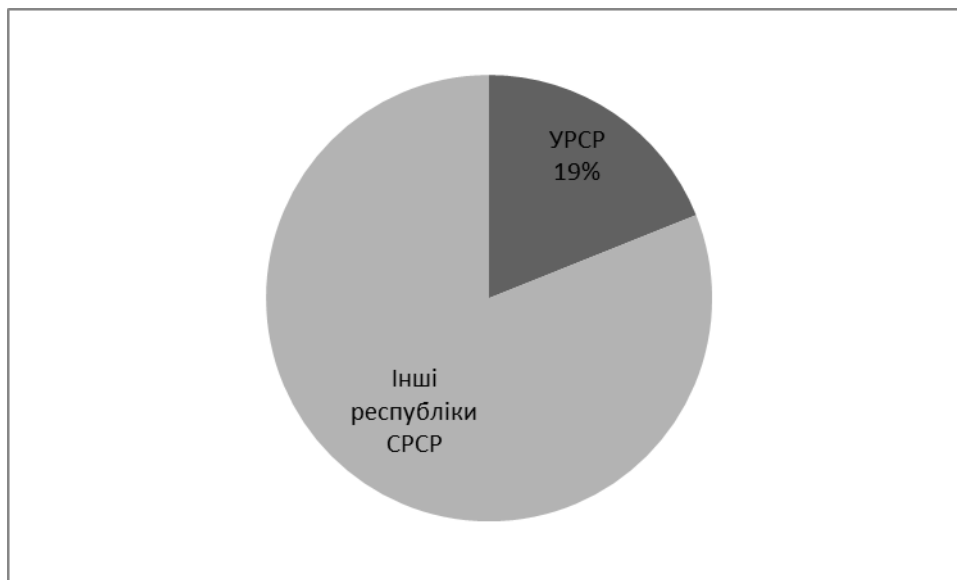
⁷ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2323, арк. 15

Додаток Б.8
Населення Донбасу 1970 р.⁸

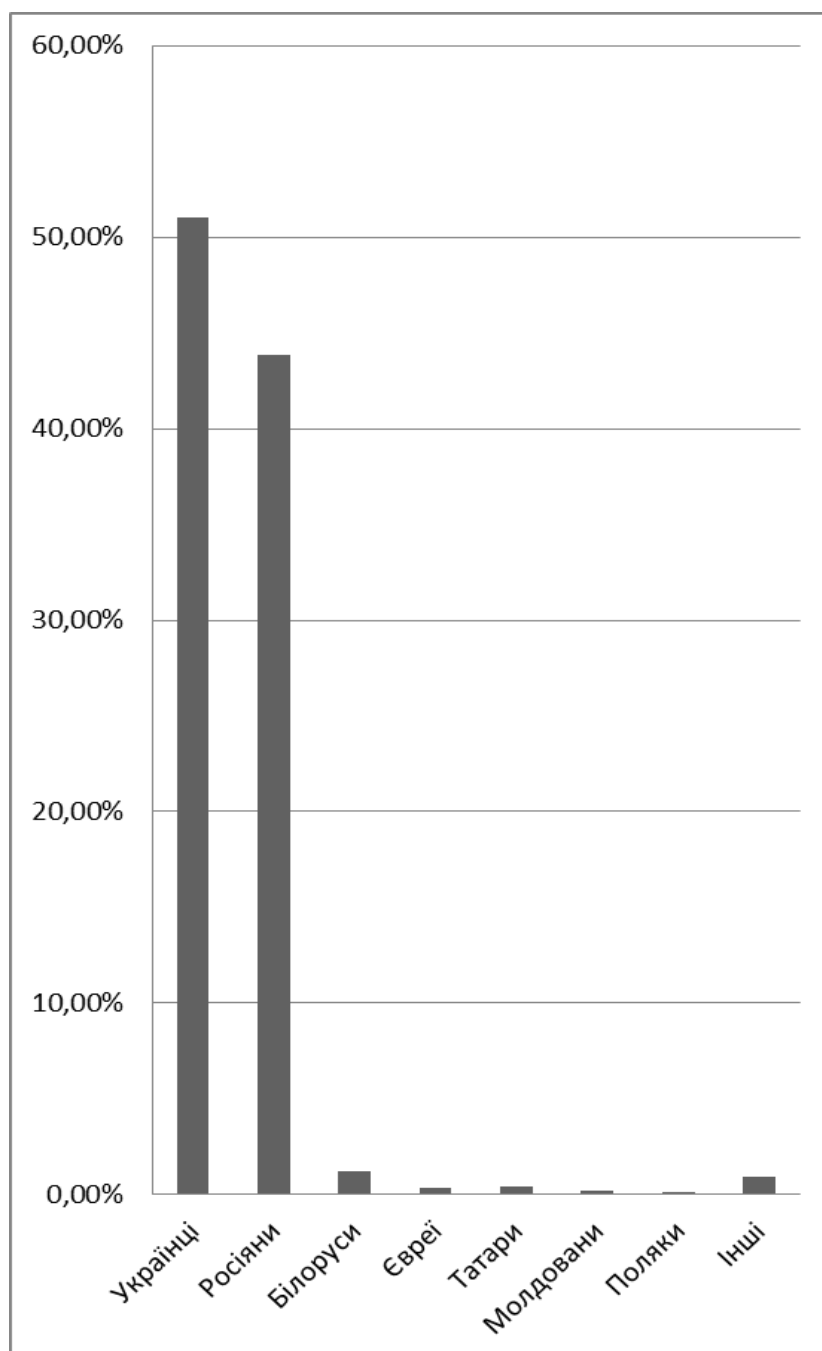
⁸ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 133, арк. 16; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2323, арк. 15

Додаток Б.9
Населення СРСР у 1979 р.⁹

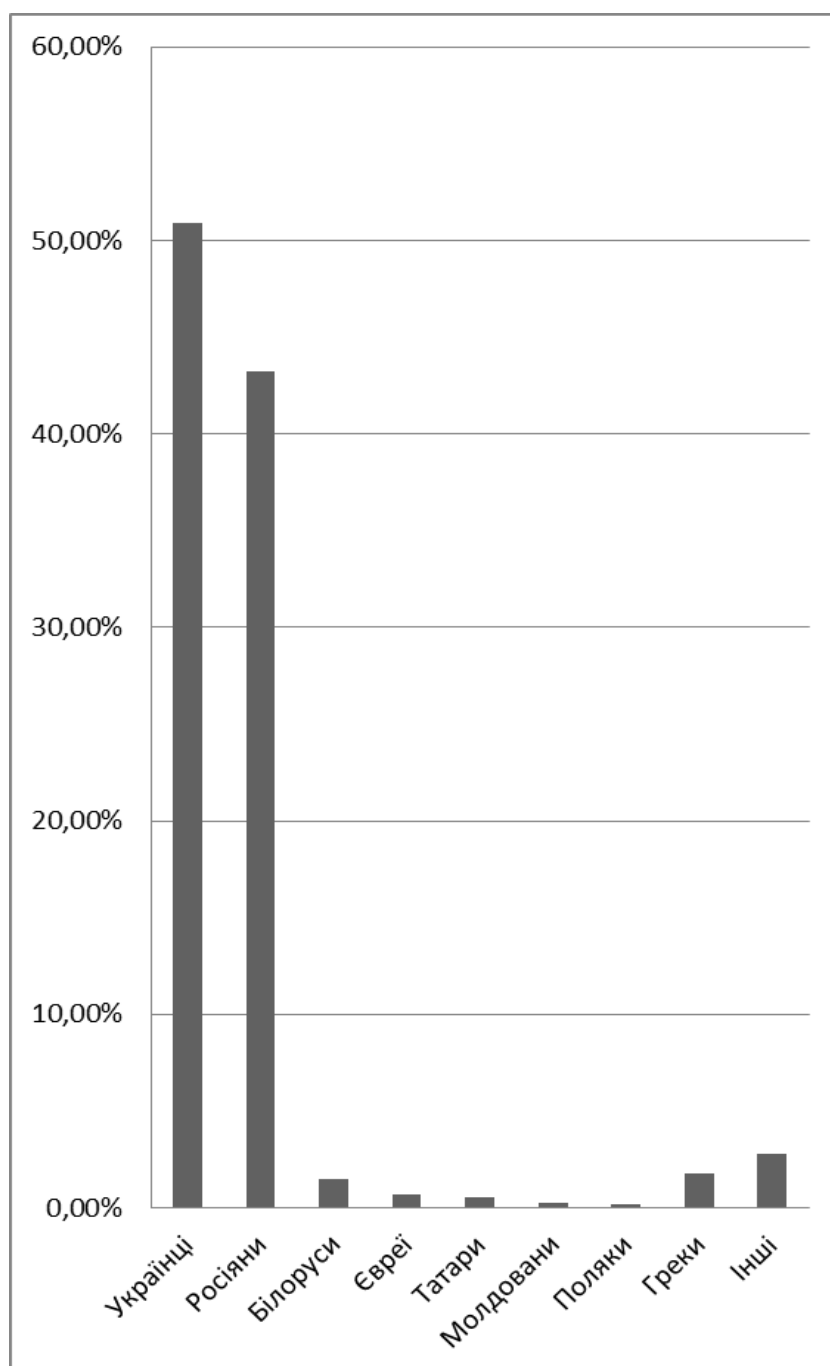
⁹ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 7, спр. 2048, арк. 4-9; Там само, спр. 2049, арк. 2

Додаток Б.10

Населення Ворошиловградської обл. 1979 р.¹⁰

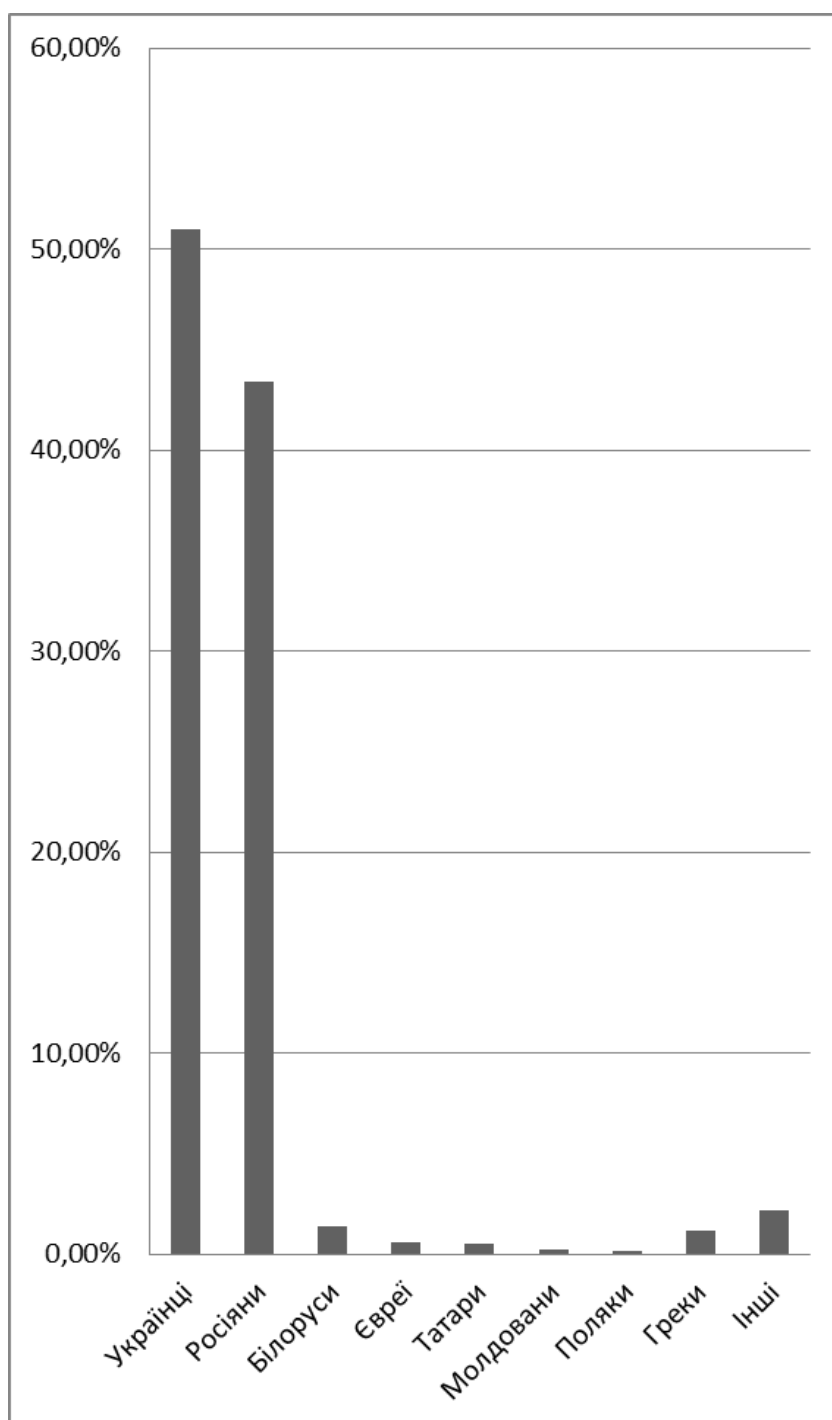
¹⁰ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 261, арк. 16-18

Додаток Б.11
Населення Донецької обл. 1979 р.¹¹

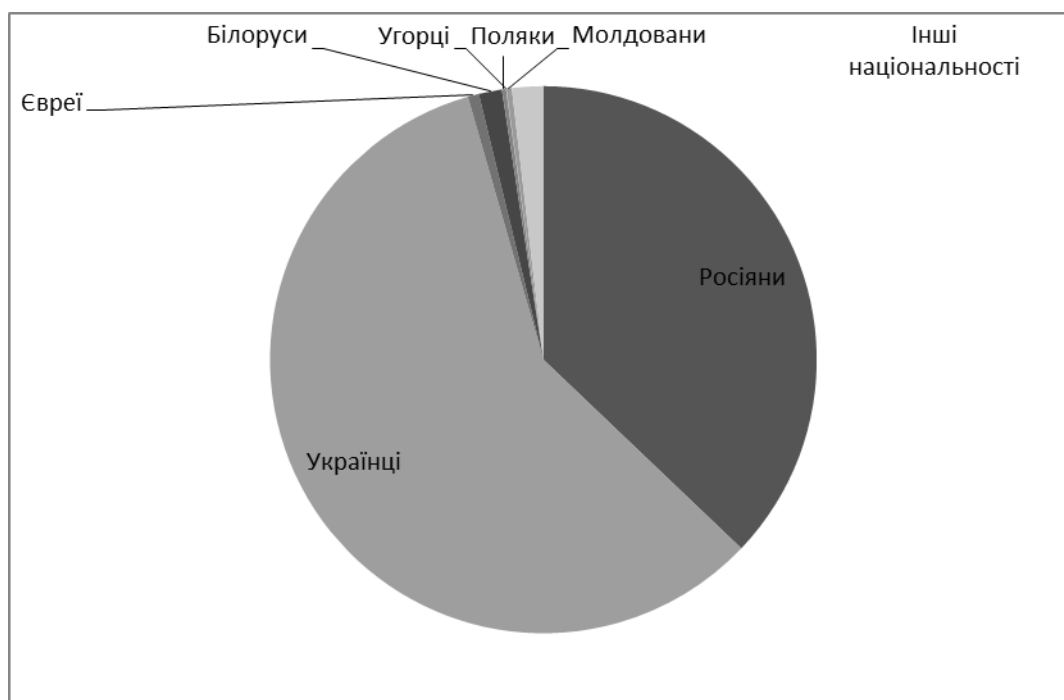
¹¹ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 7, спр. 2107, арк. 16-19

Додаток Б.12
Населення Донбасу 1979 р.¹²

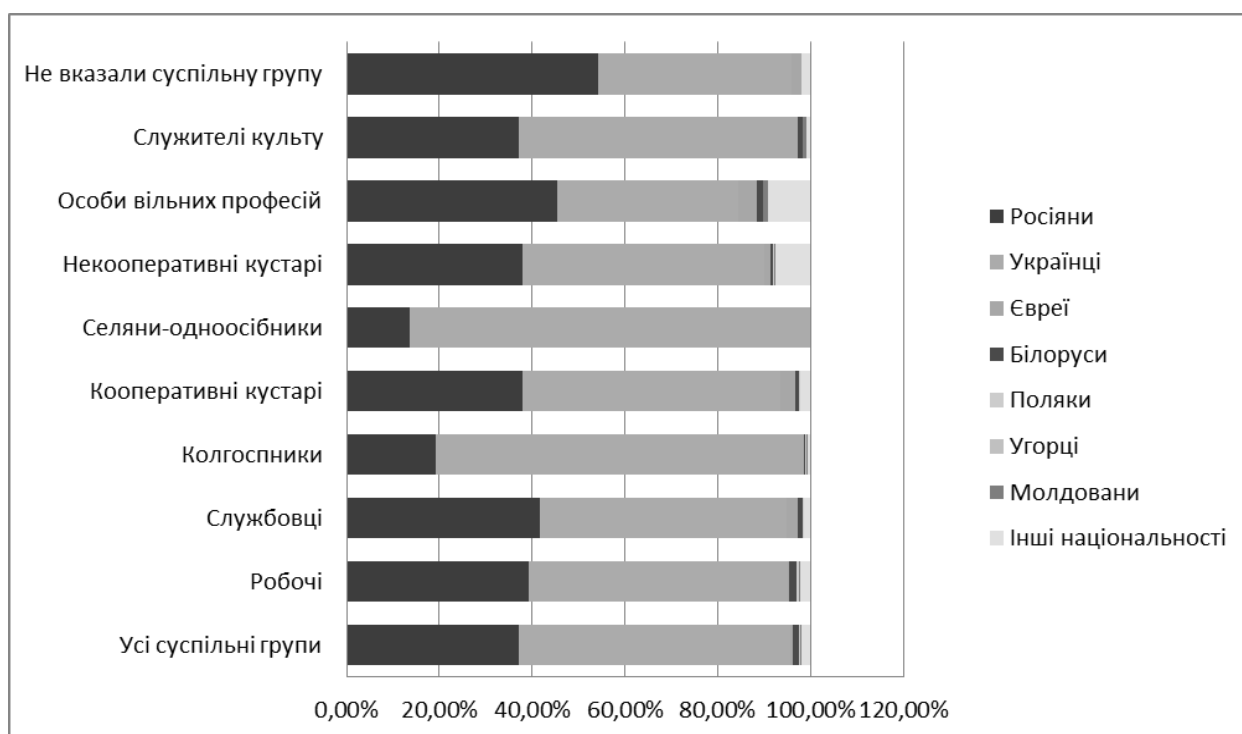

¹² Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 261, арк. 16-18; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 7, спр. 2107, арк. 16-19

Додаток В.1

Населення, яке мало заняття в Луганській обл. 1959 р.¹³

Додаток В.2

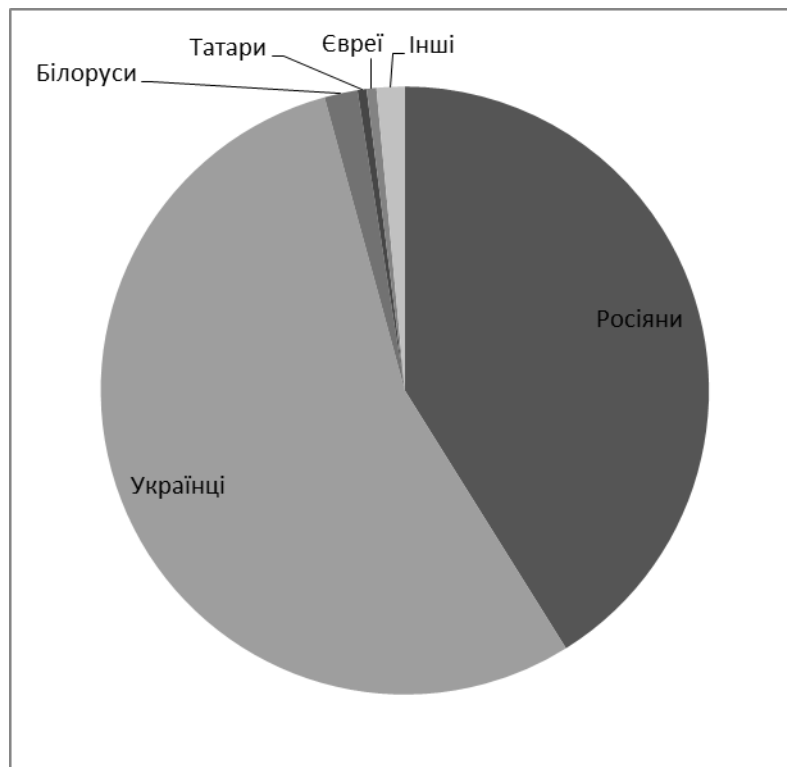
Зайнятість населення Ворошиловградської обл. 1959 р.¹⁴

Додаток В.3

¹³ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, стр. 85, арк. 1-5

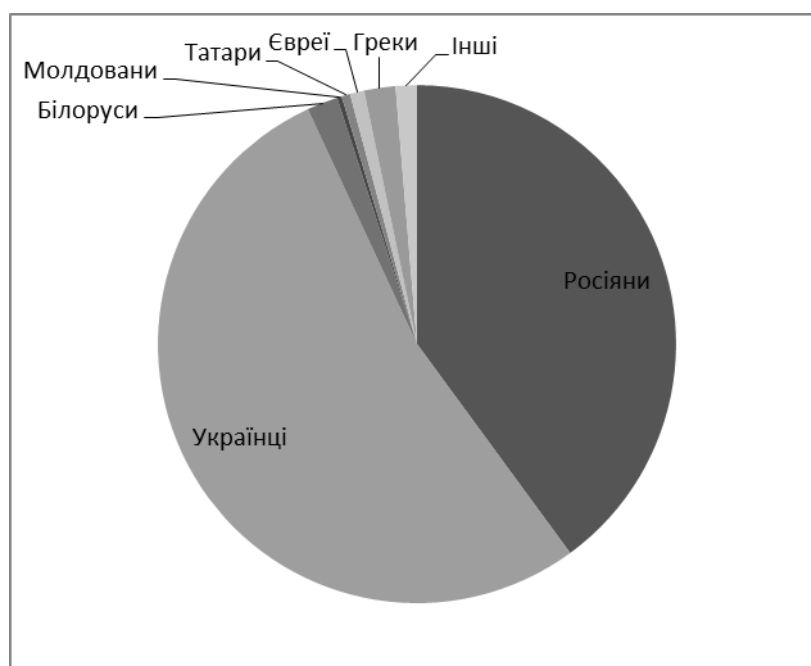
¹⁴ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, стр. 85, арк. 1-5

Населення, яке мало заняття в Луганській обл. 1970 р.¹⁵

Додаток В.4

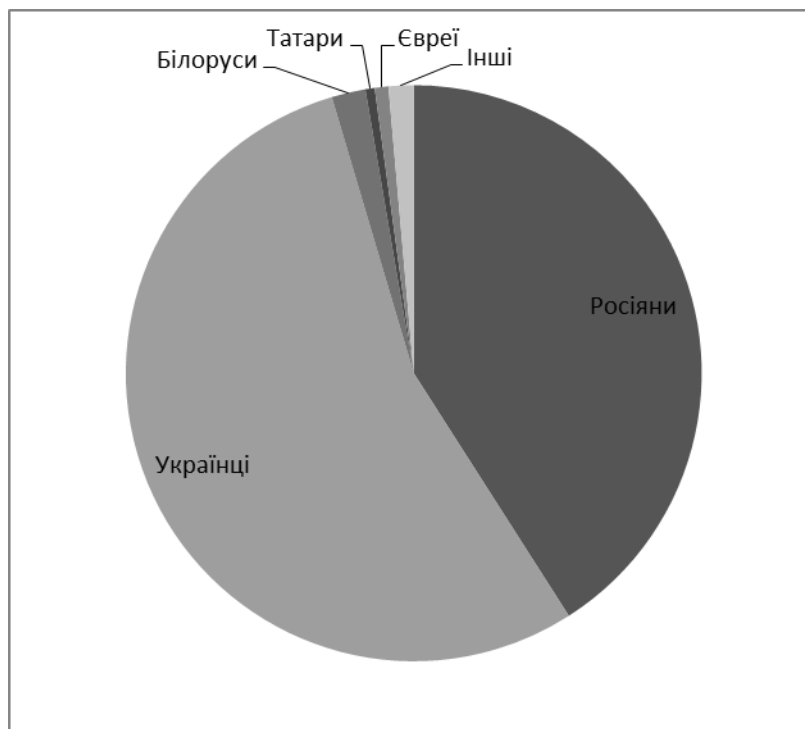
Населення, яке мало заняття в Донецькій обл. 1970 р.¹⁶

Додаток В.5

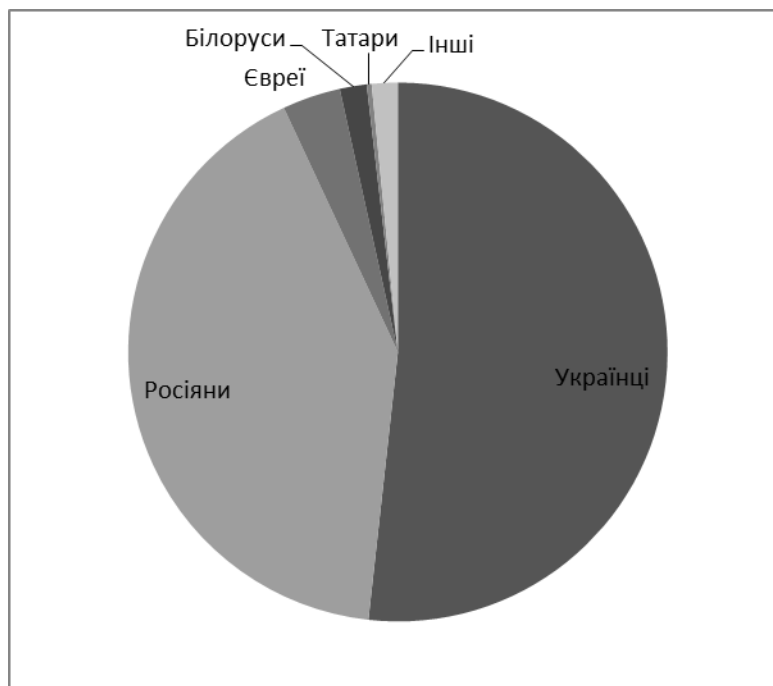
¹⁵ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 187, арк. 1-8

¹⁶ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16

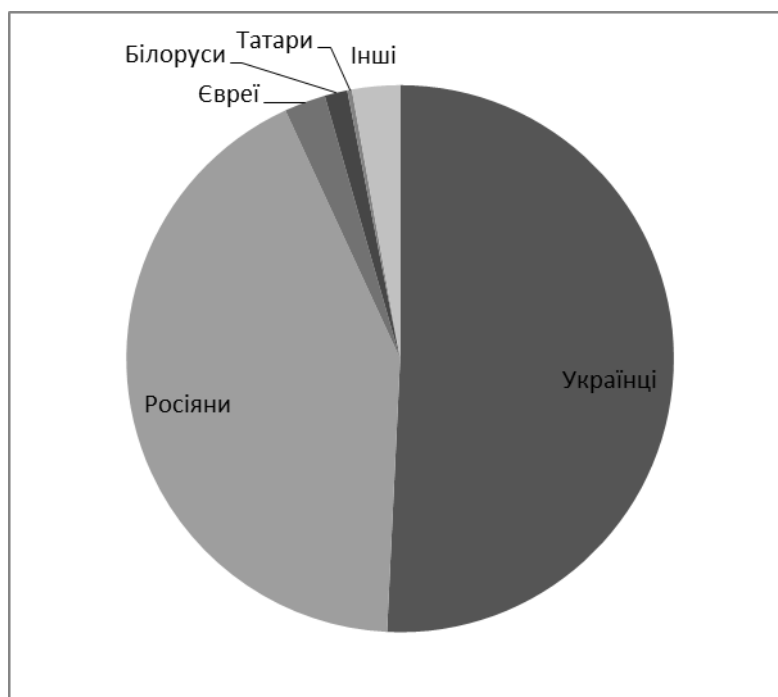
Населення, яке мало заняття в Донбасі 1970 р.¹⁷

¹⁷ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 187, арк. 1-8; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16

Додаток В.6

Керівні працівники Донбасу 1970 р.¹⁸

Додаток В.7

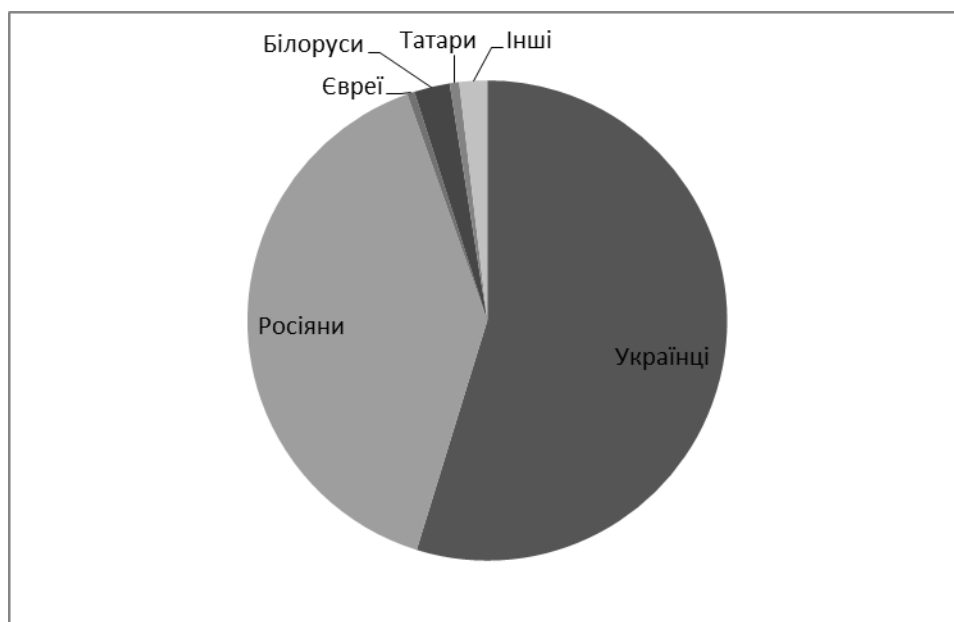
Інтелігенція Донбасу 1970 р.¹⁹

¹⁸ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16

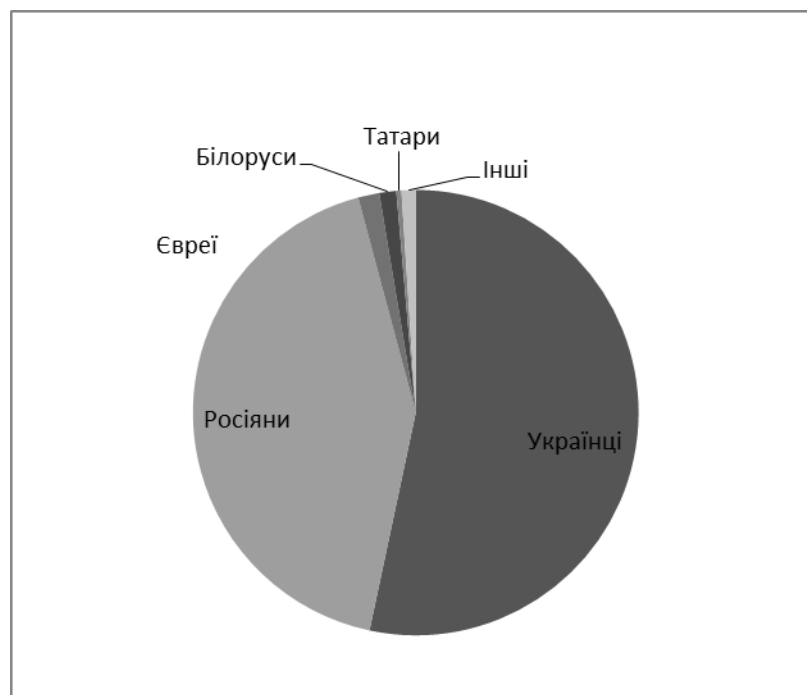
¹⁹ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 187, арк. 1-8.; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16.

Додаток В.8

Працівники охорони соціалістичної власності та громадського порядку Донбасу

1970 р.²⁰

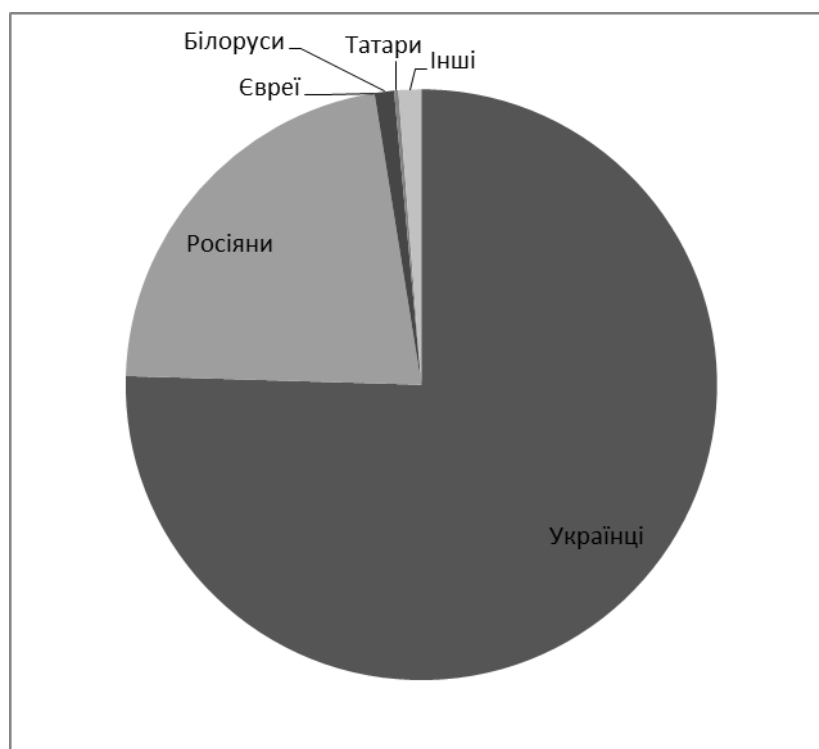
Додаток В.9

Службовці Донбасу 1970 р.²¹

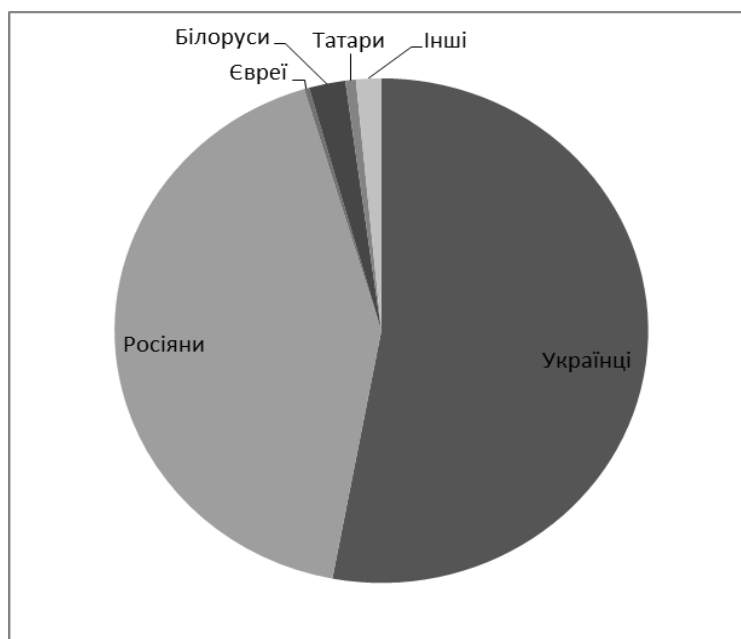
²⁰ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 187, арк. 1-8.; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16.

²¹ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 187, арк. 1-8.; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16.

Додаток В.10

Селяни Донбасу 1970 р.²²

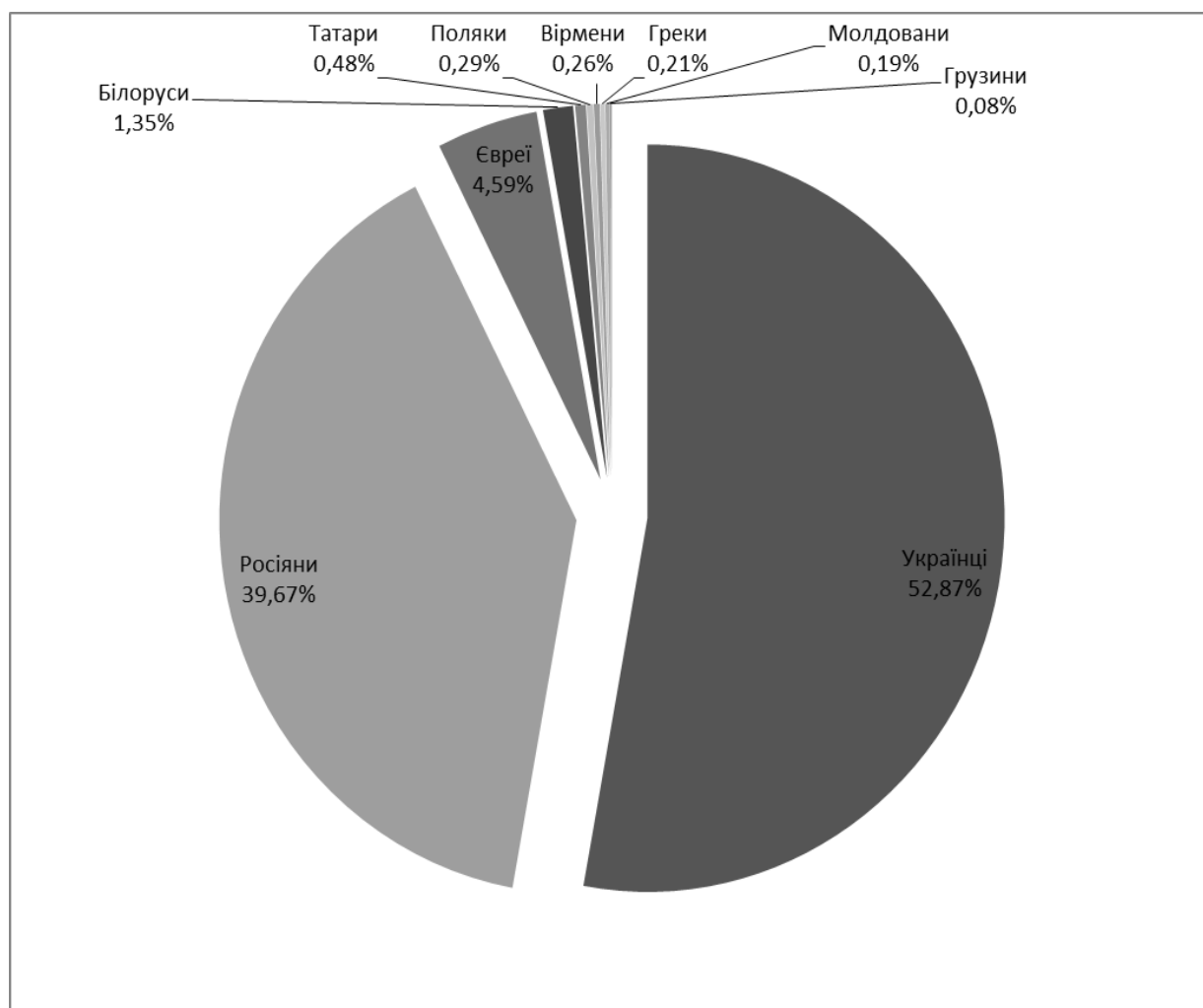
Додаток В.11

Робочі Донбасу 1970 р.²³

²² Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 187, арк. 1-8.; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16.

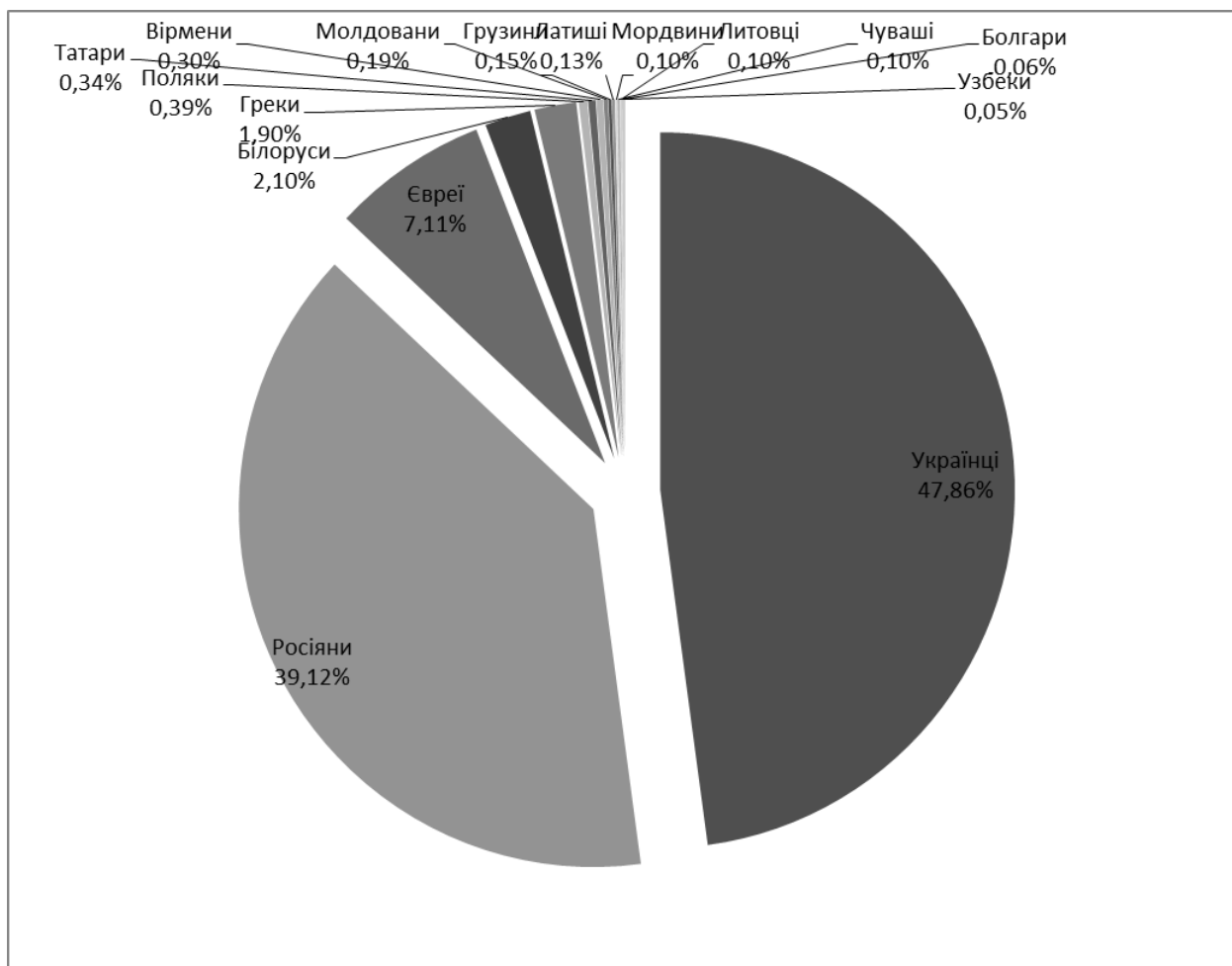
²³ Таблицю складено автором за даними: Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 187, арк. 1-8.; Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2337, арк. 1-16.

Додаток В.12

Національний склад Луганської обласної парторганізації у 1944 р.²⁴

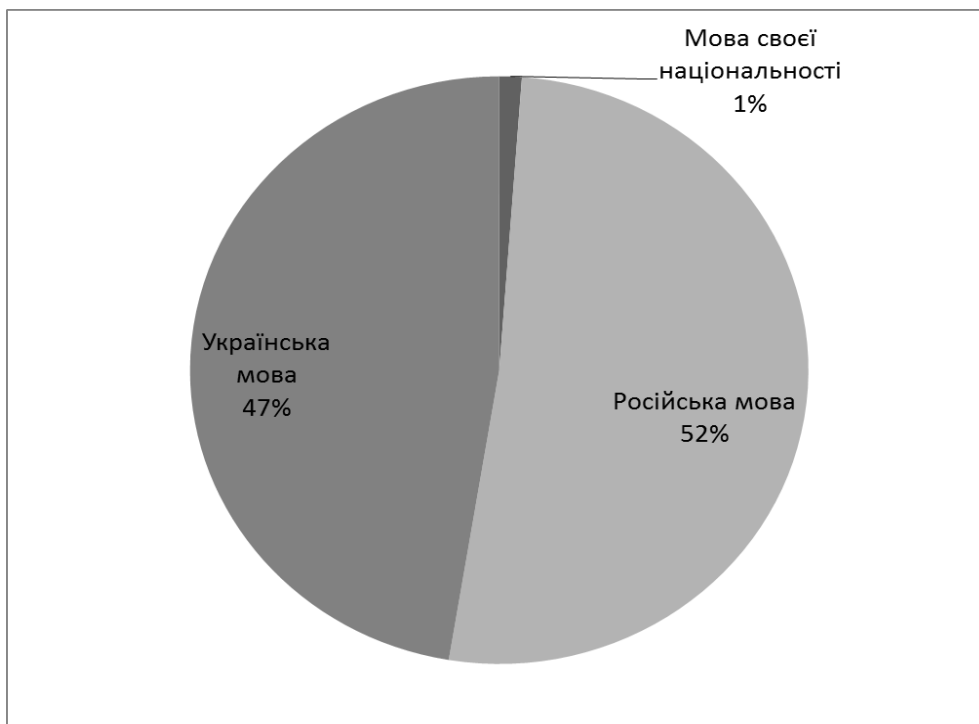
²⁴ Діаграму складено автором на основі: Державний архів Луганської області. – Ф. П-179, оп. 3, – спр. 134, арк. 2; оп. 5, – спр. 499, арк. 1.

Додаток В.13

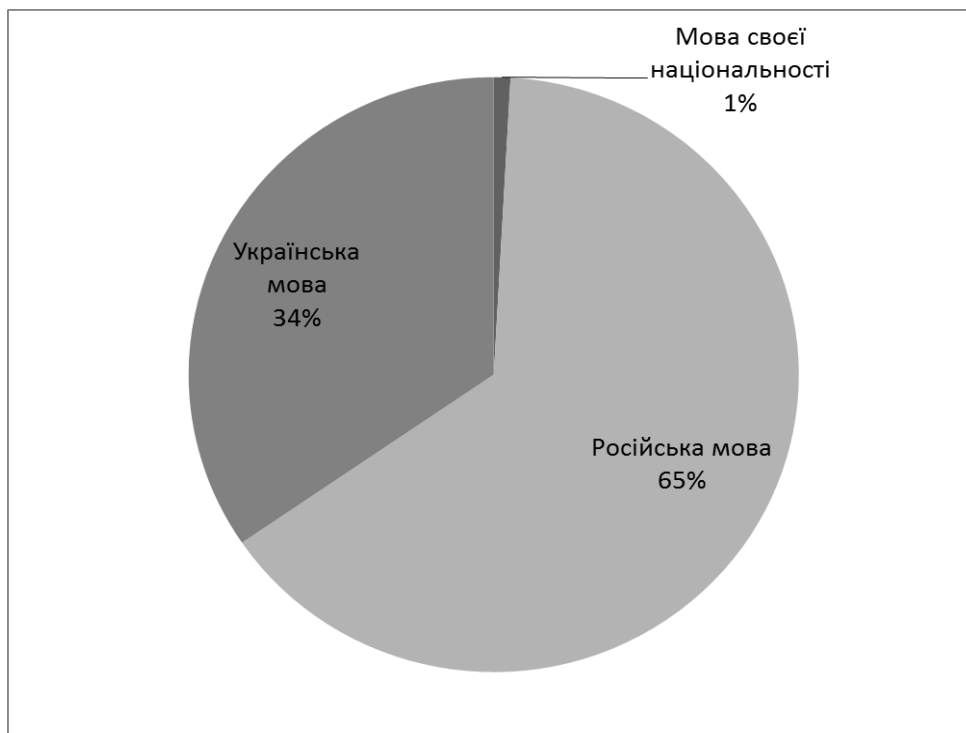
Національний склад Сталінської обласної парторганізації у 1944 р.²⁵

²⁵ Діаграму складено автором на основі: Державний архів Донецької області. – Ф. 326, оп. 2, – спр. 420, С. 72; Державний архів Донецької області. – Ф. 326, оп. 2, – спр. 420, Арк. 108.

Додаток Д.1

Рідні мови для населення Донбасу 1959 Р.²⁶

Додаток Д.2

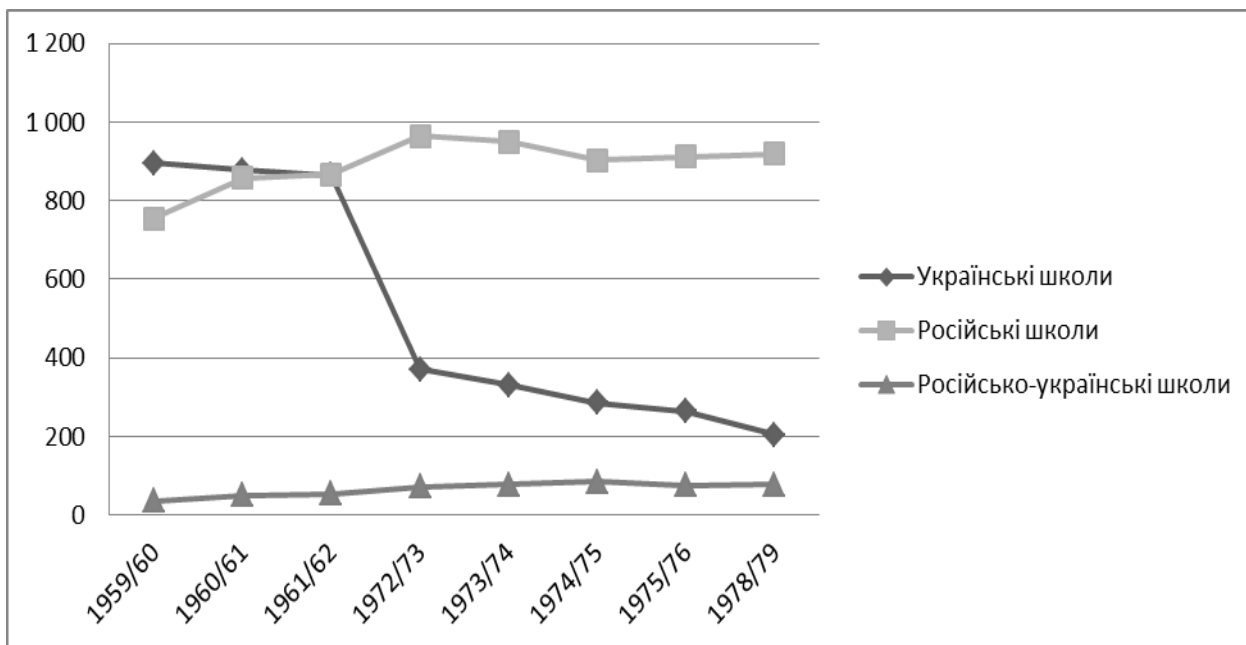
Рідні мови для населення Донбасу 1979 Р.²⁷

²⁶ Діаграму складено автором на основі: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 183, арк. 71

²⁷ Діаграму складено автором на основі: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 1423, арк. 37; спр. 1422, арк. 136; арк. 142; арк. 148; арк. 154; арк. 160

Додаток Д.3

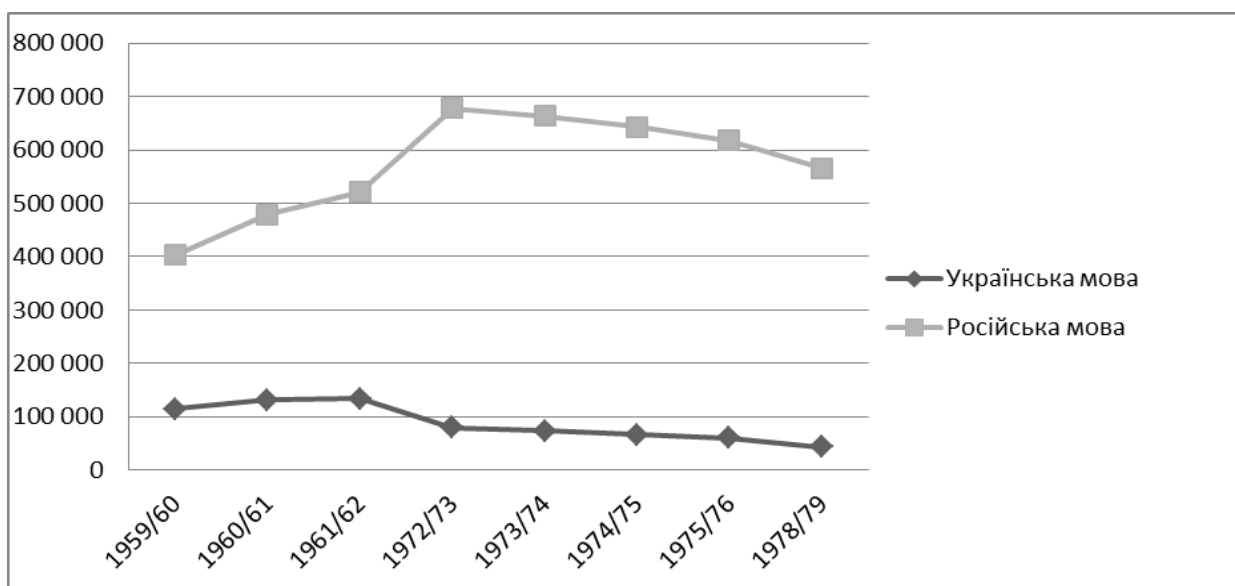
Розподіл шкіл за мовою навчання у Сталінській/ Донецькій обл.

(1959/60-1978/79 н.р.)²⁸

²⁸ Графік складено автором на основі: Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 - спр. 237 - арк. 4.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 - спр. 252 - арк. 3.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 - спр. 264 - арк. 2.; Там само - арк. 3.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 доп. - спр. 200 - арк. 14-15.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 доп. - спр. 208 - арк. 20-21.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 доп. - спр. 217 - арк. 4-5.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 доп. - спр. 230 - арк. 24-25.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 2 - спр. 1441 - арк. 1.

Додаток Д.4

Розподіл учнів за мовою навчання у Сталінській/ Донецькій обл.
(1959/60-1978/79 н.р.)²⁹

Додаток Д.5

Розподіл населення УРСР за національністю та мовами 1959 р.³⁰

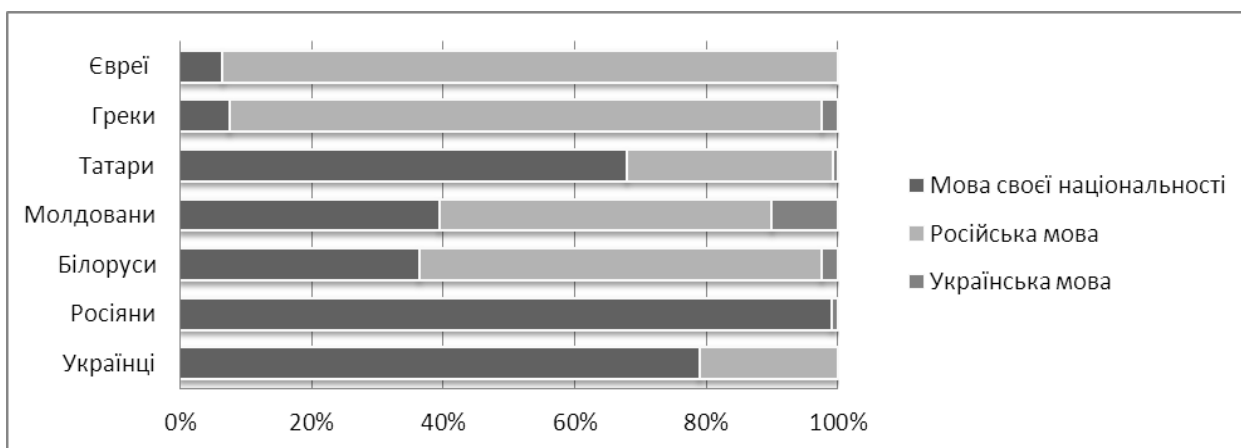
Національність	Усього	Нац. мова	%	Російська мова	%	Українська мова	%	Інша мова	%
Українці	32.158.493	30.072.351	93,51	2.075.527	6,45	30.072.351	93,51	10.615	0,03
Росіяни	7.090.813	6.958.859	98,14	6.958.859	98,14	130.591	1,84	1.363	0,02
Білоруси	290.890	106.983	36,78	157.164	54,03	26.581	9,14	162	0,06
Молдовани	241.650	200.542	82,99	24.409	10,10	16.046	6,64	658	0,27
Євреї	840.311	142.241	16,93	671.443	79,90	23.410	2,79	3.217	0,38
Болгари	219.409	177.254	80,79	36.044	16,43	5.362	2,44	749	0,34
Поляки	363.297	68.194	18,77	45.287	12,47	248.626	68,44	1.190	0,33

²⁹ Графік складено автором на основі: Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 - спр. 237 - арк. 4.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 - спр. 252 - арк. 3.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 - спр. 264 - арк. 2.; Там само - арк. 3.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 доп. - спр. 200 - арк. 14-15.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 -, оп. 1 доп. - спр. 208 - арк. 20-21.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 доп. - спр. 217 - арк. 4-5.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 1 доп. - спр. 230 - арк. 24-25.; Державний архів Донецької області - ф. Р-2852 - оп. 2 - спр. 1441 - арк. 1.

³⁰ Таблицю складено автором за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 183, арк. 69

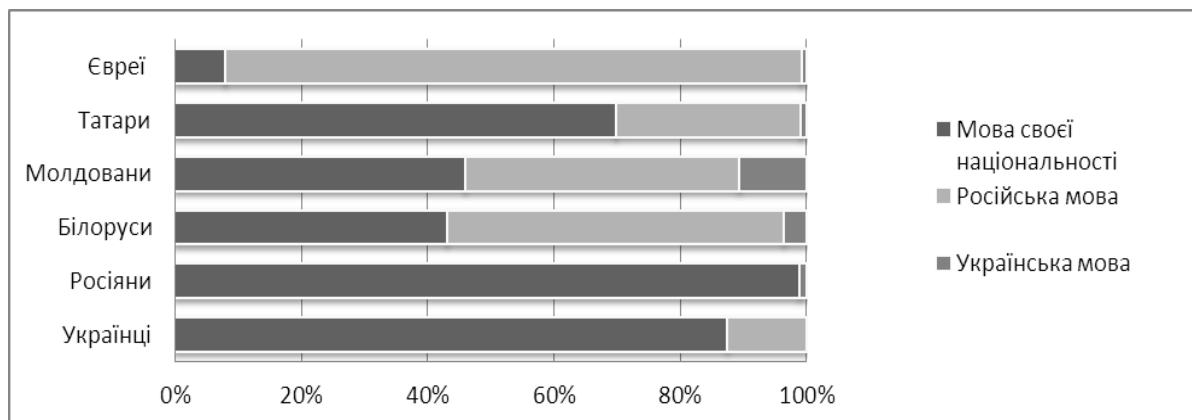
Додаток Д.6

Розподіл населення Сталінської обл. за національністю, рідною мовою та другою рідною мовою 1959 р.³¹

Додаток Д.7

Розподіл населення Луганської обл. за національністю, рідною мовою та другою рідною мовою 1959 р.³²

³¹ Таблицю складено автором за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 183, арк. 71

³² Таблицю складено автором за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 183, арк. 71

Додаток Д.8

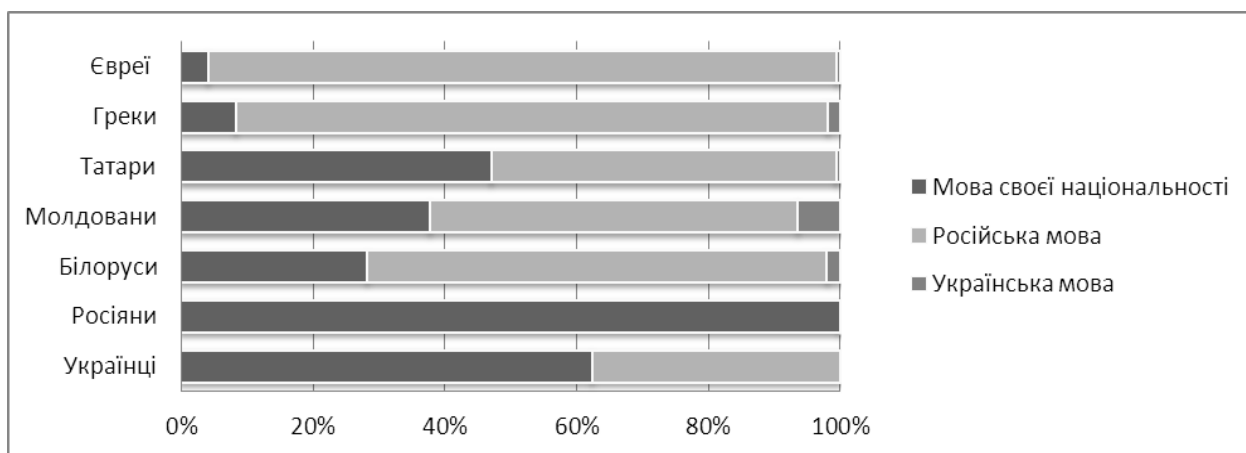
Розподіл населення УРСР за національністю та мовами 1979 р.³³

Національність	Усього	Нац мова	%	Російська мова	%	Укр. мова	%	Інша мова	%
Українці	36.488.951	32.493.648	89,05	3.986.665	10,93	32.493.648	89,05	8.639	0,02
Росіяни	10.471.602	10.329.583	98,64	10.329.583	98,64	140.347	1,34	1.672	0,02
Білоруси	406.098	142.727	35,15	227.312	55,97	35.978	8,86	81	0,02
Молдовани	293.576	234.739	79,96	41.432	14,11	16.646	5,67	759	0,26
Євреї	634.154	57.179	9,02	563.511	88,86	12.437	1,96	1.027	0,16
Болгари	238.217	162.693	68,30	67.980	28,54	6.787	2,85	756	0,32
Поляки	258.309	36.543	14,15	49.755	19,26	170.754	66,10	1.257	0,49

³³ Таблицю складено автором за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 1422, арк. 1; спр. 1423, арк. 4; спр. 1422, арк. 7; арк. 10; арк. 13; арк. 16; арк. 19

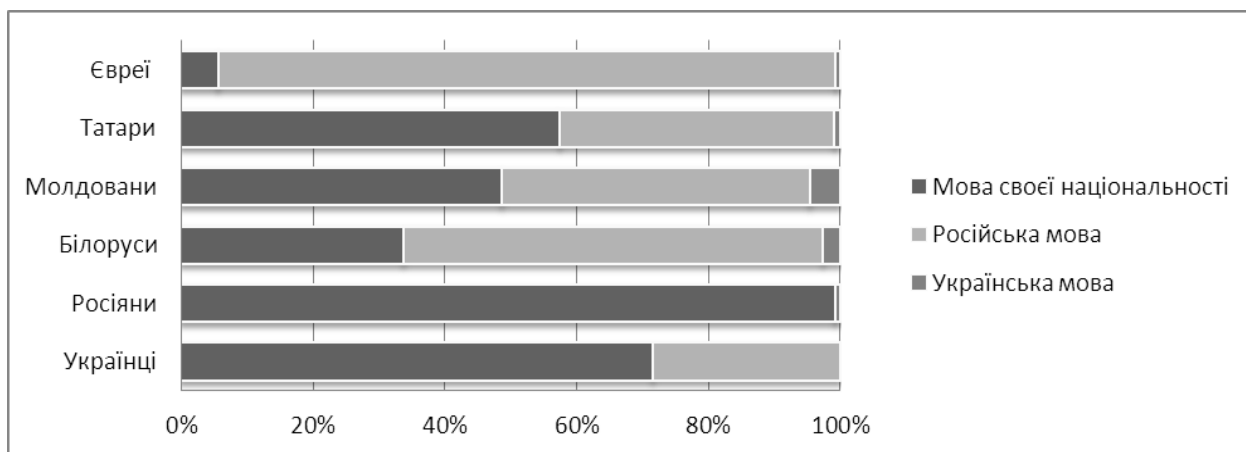
Додаток Д.9

Розподіл населення Донецької обл. за національністю, рідною мовою та другою рідною мовою 1979 р.³⁴

Додаток Д.10

Розподіл населення Ворошиловградської обл. за національністю, рідною мовою та другою рідною мовою 1979 р.³⁵

³⁴ Таблицю складено автором за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 1423, арк. 37

³⁵ Таблицю складено автором за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 1422, арк. 136; арк. 142; арк. 148; арк. 154; арк. 160

Додаток Е.1

Плакат «Слава русскому народу – народу богатырю, народу созидателю!» 1946

р.³⁶

³⁶ Фото взято з: <http://www.redavantgarde.com/ru/shop/goods-1947.html>

Додаток Е.2

Плакат «Славься, Отечество наше свободное, Дружбы народов надежный оплот!»

1953 г.³⁷

³⁷ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/018.htm

Додаток Е.3

Плакат «Великий Сталин – знамя Дружбы народов СССР!» 1950 р.³⁸

Додаток Е.4

Плакат «Трудись с упорством боевым, чтоб стал колхоз передовым! За честный труд награда ждет: достаток, слава и почет!» 1948 р.³⁹

³⁸ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/036.htm

³⁹ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/036.htm

Додаток Е.5

Плакат «Дружба и братство всех народов СССР, нетерпимость к национальной и расовой неприязни» 1961 г.⁴⁰

⁴⁰ Фото взято з: <http://одна-на-ldine.livejournal.com/191305.html>

Додаток Е.6

Плакат «Дружба и братство всех народов СССР, нетерпимость к национальной и расовой неприязни» 1965 г.⁴¹

⁴¹ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/292.htm

Додаток Е.7

Плакат «Все на выборы в Верховный Совет СССР! Народ и партия едины!» 1974

р.⁴²

⁴² Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/329.htm

Додаток Е.8

Плакат «Слава великому советскому народу – доблестному строителю коммунизма!» 1969 г.⁴³

Додаток Е.9

Плакат «Да здравствует и крепнет нерушимое единство и братская дружба народов СССР!» 1963 г.⁴⁴

⁴³ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/459.htm

⁴⁴ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/462.htm

Додаток Е.10

Плакат «300 лет воссоединения Украины с Россией» 1954 г.⁴⁵

⁴⁵ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/463.htm

Додаток Е.11

Плакат «Навеки вместе!»⁴⁶

⁴⁶ Фото взято з: <http://www.petrograd.biz/plakat/st16.php>

Додаток Е.12

Плакат «К коммунизму! В едином строю, к единой цели!» 1963 г.⁴⁷

⁴⁷ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/526.htm

Додаток Е.13

Плакат «Мы дружбой пионерскою зажжем костры свои» 1972 г.⁴⁸

Додаток Е.14

Плакат «Дружба народов великая сила, Партия Дружбу народов взростила» 1957

г.⁴⁹

⁴⁸ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/564.htm

⁴⁹ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/652.htm

Додаток Е.15

Плакат «Да здравствует великий Союз советских социалистических республик –
твердыня дружбы и славы народов нашей страны!» 1953 г.⁵⁰

⁵⁰ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/662.htm

Додаток Е.16

Плакат «Пусть живет и крепнет братство
всех народов нашей Родины» 1972 р.⁵¹

Додаток Е.17

Плакат «Наш Союз нерушим!»⁵²

⁵¹ Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/891.htm

⁵² Фото взято з: http://www.sovietposters.ru/pages_rus/1043.htm

Додаток Ж.1

Поштові марки «Национальные костюмы народов СССР»⁵³

⁵³ Фото взято з:

<http://www.liveinternet.ru/journalshowcomments.php?jpostid=191204160&journalid=3647692&go=next&categ=0>

Додаток Ж.2

Поштові марки «Национальные костюмы народов СССР»⁵⁴

⁵⁴ Фото взято з:

<http://www.liveinternet.ru/journalshowcomments.php?jpostid=191204160&journalid=3647692&go=next&categ=0>

Додаток Ж.3

Поштові марки «Национальные костюмы народов СССР»⁵⁵

⁵⁵ Фото взято з:

<http://www.liveinternet.ru/journalshowcomments.php?jpostid=191204160&journalid=3647692&go=next&categ=0>

Додаток И.1

ОДИН КАРБОВАНЕЦЬ 1938 р.⁵⁶

Додаток И.2

НА ЗНІМКУ: ТРИ КАРБОВАНЦІ 1938 р.⁵⁷

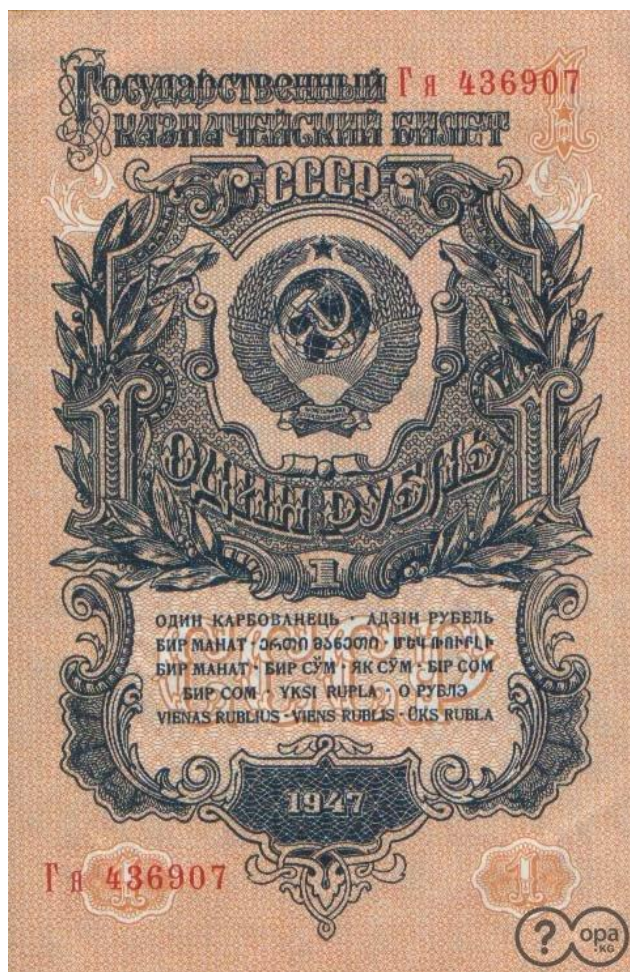
⁵⁶ Фото взято з: <http://nechtoportal.ru/money/displayimage-15-3617.html>

⁵⁷ Фото взято з: <http://photo.qip.ru/users/valera294/96379633/115959750/#mainImageLink>

Додаток И.3

НА ЗНІМКУ: П'ЯТЬ КАРБОВАНЦІВ 1938 р.⁵⁸

Додаток И.4

НА ЗНІМКУ: ОДИН КАРБОВАНЕЦЬ 1947 р.⁵⁹

⁵⁸ Фото взято з: <http://photoshopia.ru/museum/index.php?n=104395>

⁵⁹ Фото взято з: <http://www.liveinternet.ru/users/mariya-mirabella/post160833001/>

Додаток И.5

НА ЗНІМКУ: П'ЯТЬ КАРБОВАНЦІВ 1947 р.⁶⁰

⁶⁰ Фото взято з: <http://www.banknoteworld.com/banknote/russia/10%20Rubles/10745>

Додаток И.6

НА ЗНІМКУ: ДЕСЯТЬ КАРБОВАНЦІВ 1947 р.⁶¹

Додаток И.7

НА ЗНІМКУ: ДВАДЦАТЬ П'ЯТЬ КАРБОВАНЦІВ 1947 р.⁶²

⁶¹ Фото взято з: http://nechtoportal.ru/money/displayimage-15-3667.html#top_display_media

⁶² Фото взято з: <http://planetolog.ru/banknotes.php?country=RU&year=1947&nominal=25>

Додаток И.8

НА ЗНІМКУ: П'ЯТДЕСЯТ КАРБОВАНЦІВ 1947 р.⁶³

Додаток И.9

НА ЗНІМКУ: СТО КАРБОВАНЦІВ 1947 р.⁶⁴

⁶³ Фото взято з: <http://ozersk24.ru/news/kak-izmenjalsja-rosiiskii-rubl-na-protjazheni-100-let.html>

⁶⁴ Фото взято з: <http://vorotila.ru/Item132611/SSSR-100-rublej-1947-g>

Додаток И.10

НА ЗНІМКУ: ОДИН КАРБОВАНЕЦЬ 1961 р.⁶⁵

Додаток И.11

НА ЗНІМКУ: П'ЯТЬ КАРБОВАНЦІВ 1961 р.⁶⁶

⁶⁵ Фото взято з: <http://ishimov-i.bestpersons.ru/feed/post18375489/>

⁶⁶ Фото взято з: <http://photoshopia.ru/museum/index.php?n=104356>

Додаток И.12

НА ЗНІМКУ: ДЕСЯТЬ КАРБОВАНЦІВ 1961 р.⁶⁷

Додаток И.13

НА ЗНІМКУ: ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ КАРБОВАНЦІВ 1961 р.⁶⁸

⁶⁷ Фото взято з: <http://starbum.ru/foto/68673/6785/33178/>

⁶⁸ Фото взято з: <http://www.post-banknotes.com/view2/1142/>

Додаток И.14

НА ЗНІМКУ: П'ЯТДЕСЯТ КАРБОВАНЦІВ 1961 р.⁶⁹

Додаток И.15

НА ЗНІМКУ: СТО КАРБОВАНЦІВ 1961 р.⁷⁰⁶⁹ Фото взято з:

http://images.yandex.ua/yandsearch?text=50%20%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%B9%201961&fp=0&pos=1&uinfo=ww-1349-wh-673-fw-1124-fh-467-pd-1&rpt=simage&img_url=http%3A%2F%2Fs001.radikal.ru%2Fi193%2F1002%2Faa%2F82c6f86b278a.jpg

⁷⁰ Фото взято з: http://nechtoportal.ru/money/displayimage-15-3705.html#top_display_media

Додаток К.1

Поштова марка «300 лет воссоединения Украины с Россией»⁷¹

⁷¹ Фото взято з: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:SovietUnionStampUkrRusUnion1954.jpg?uselang=ru>

Додаток К.2

Поштова марка «325 лет воссоединения Украины с Россией /
325 років возз'єднання України з Росією»⁷²

⁷² Фото взято з: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1979_USSR_Stamp_325th_anniversary_of-Russian-Ukrainian_reunion.jpg?uselang=ru

Додаток К.3

Поштова марка «300-летие воссоединения Украины с Россией»⁷³

⁷³ Фото взято з: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1954._300-летие_воссоединения_Украины_с_Россией.jpg?uselang=ru

Додаток Л.1

Значок «300 лет воссоединения Украины с Россией /
300 років возз'єднання України з Росією»⁷⁴

Додаток Л.2

Настільна медаль «325 лет воссоединения Украины с Россией /
325 років возз'єднання України з Росією»⁷⁵

⁷⁴ Фото взято з: <http://sammler.ru/index.php?showtopic=30724>

⁷⁵ Фото взято з: <http://forums-su.com/viewtopic.php?f=122&t=119309>

Додаток Л.3

Значок «325 років возз'єднання України з Росією»⁷⁶

Додаток Л.4

Настільна медаль «325 лет воссоединения Украины с Россией /
325 років возз'єднання України з Росією»⁷⁷

⁷⁶ Фото взято з: <http://forums-su.com/viewtopic.php?f=122&t=119309>

⁷⁷ Фото взято з: <http://www.aucland.ru/marktApi?item=956159>

Додаток Л.5

Значок «325 лет воссоединения Украины с Россией»⁷⁸

Додаток Л.6

Значки «325 лет воссоединения Украины с Россией»⁷⁹

⁷⁸ Фото взято з: <http://www.aucland.ru/marktApi?item=502167>

⁷⁹ Фото взято з: <http://www.aucland.ru/marktApi?item=752340>

Додаток Л.7

Значок «325 лет воссоединения Украины с Россией»⁸⁰

⁸⁰ Фото взято з: <http://www.aucland.ru/marktApi?item=682345>

Додаток М

Вітальна листівка «300 років возз'єднання України з Росією»⁸¹

⁸¹ Фото взято з: http://www.stamp-coins.com/shop/index.php?categoryID=362&category_slug=pozdravitelnye-otkrytki&ukey=index.php&offset=30

Додаток Н.1

Коробка сірників «300 лет воссоединения Украины с Россией»⁸²

⁸² Фото взято з: http://www.fillumenistika.ru/albom-gallery/displayimage.php?album=59&pid=107#top_display_media

Додаток Н.1

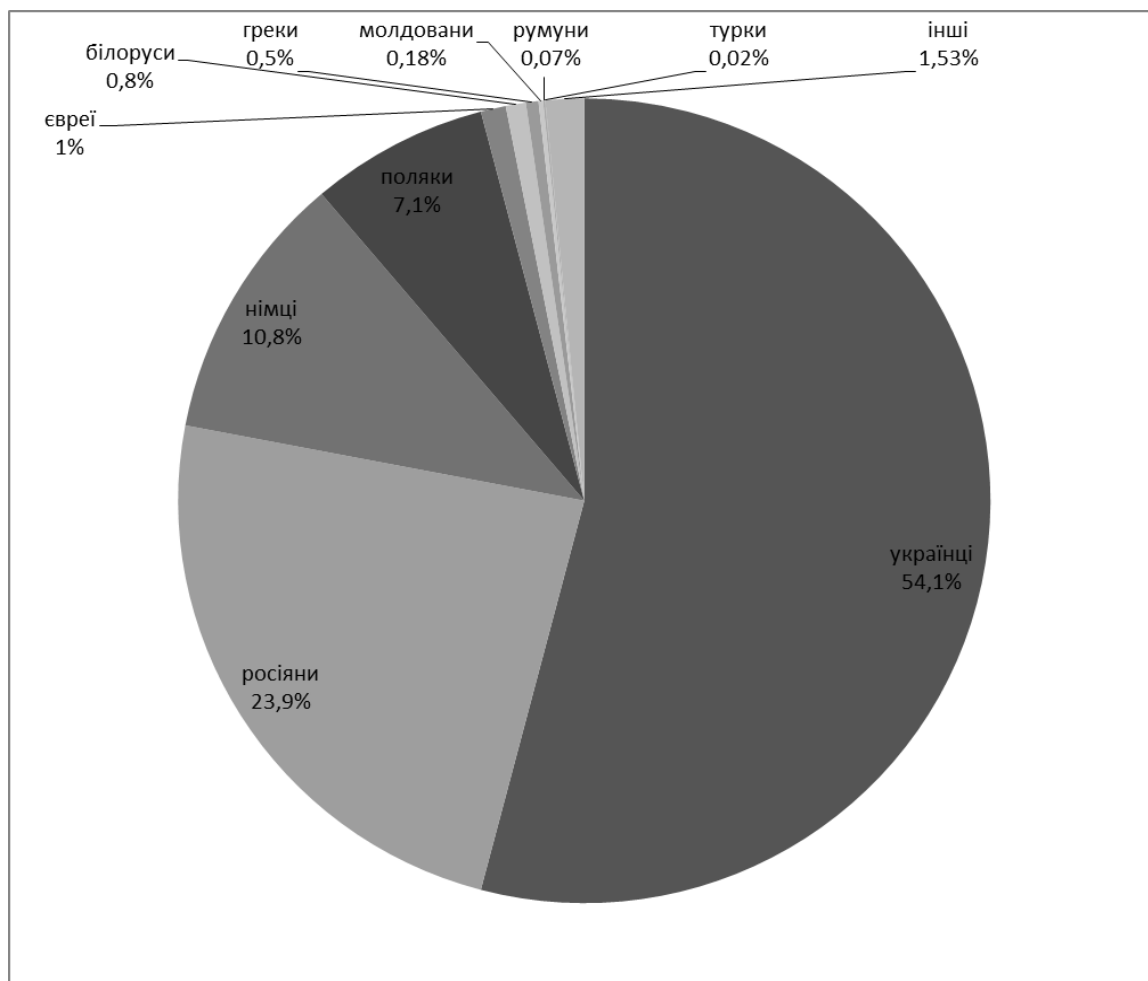
Коробка сірників «300 лет воссоединения Украины с Россией»⁸³

⁸³ Фото взято з: http://www.fillumenistika.ru/albom-gallery/displayimage.php?album=58&pid=106#top_display_media

Додаток П.1

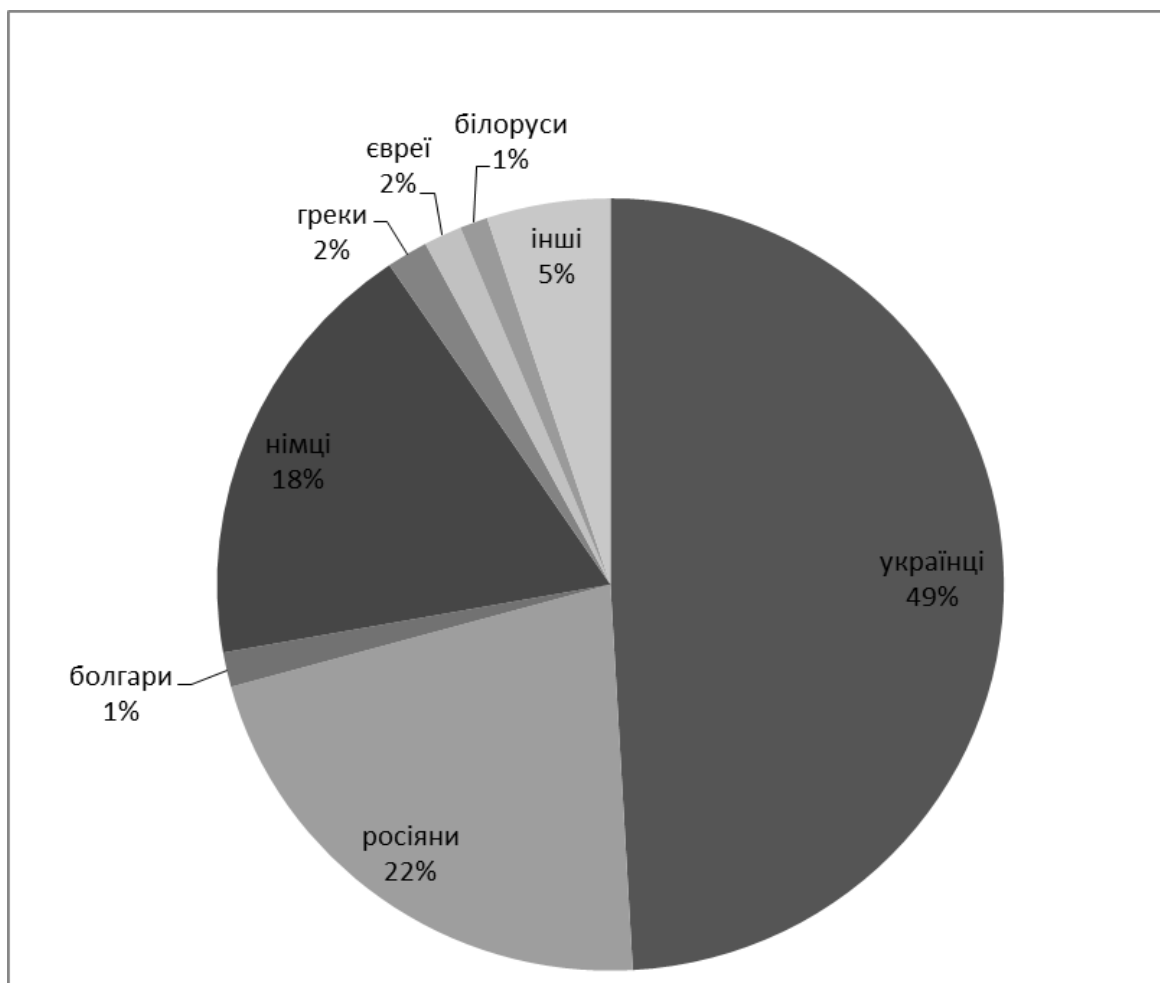
Національний склад репресованих у Ворошиловградській / Луганській обл. (1941-1985 рр.)⁸⁴

⁸⁴ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. / Головна редколегія (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк та ін.); редколегія тому (голова В.В. Просін, заступники голови В.М. Голенко, В.В. Михайличенко та ін.). - Кн. 1. - Луганськ, 2004. – С. 16.

Додаток П.2

Національний склад репресованих у Сталінській/ Донецькій обл.
(1941-1985 рр.)⁸⁵

⁸⁵ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. – Донецьк: Видавництво КП «Регіон», 2004. – 648 с.